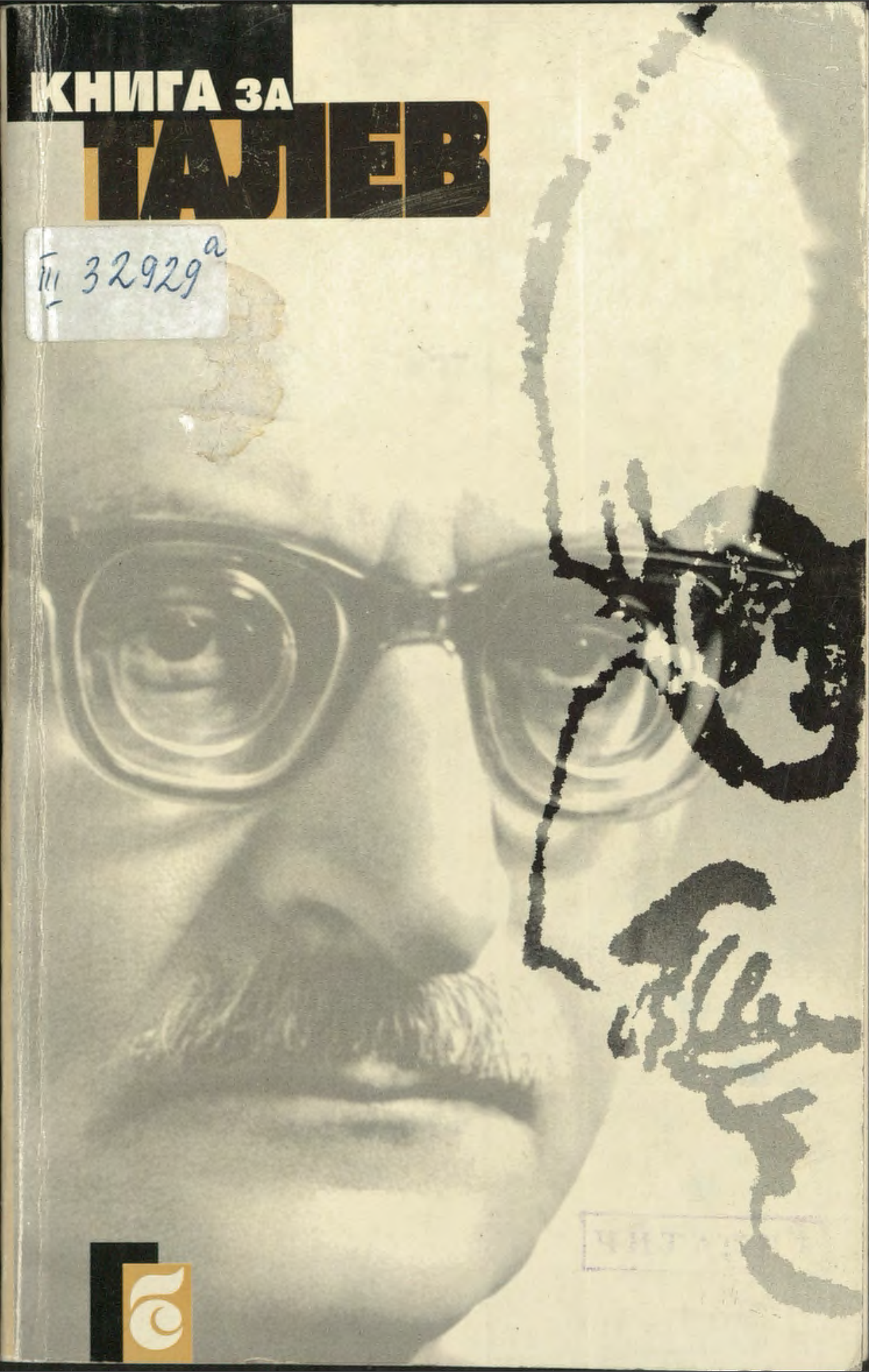
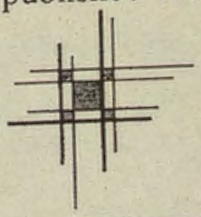
КНИГА ЗА ТАЛЕВ

Ш 32929а

Изданието е осъществено със съдействието на:
This issue was published with the support of:

ЦЕНТЪР ЗА ИЗКУСТВА
„СОРОС" - СОФИЯ

SOROS CENTER FOR THE
ARTS - SOFIA

© Литературен форум ООД
© Институт за литература при БАН
© Яна Левиева, корица
ISBN 954-9502-34-1

Дар на библиотеката
на института за
литература.
А
Пп 32929а лит.
80 р.

Книга за Талев

Съставител
Владимир Попов

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

1998

886.7-3(092)+
+ 92:886.7-3 Талев, Д.

"Книга за Талев" съдържа текстове, писани или публикувани за 100-годишнината от рождението на Димитър Талев (1898-1966). Включена в календара на ЮНЕСКО, у нас годишнината бе чествана по инициатива на в."Литературен форум" на 23 септември 1998 г. в Народния театър "Иван Вазов". На нея "Литературен форум" посвети специален брой, текстовете от който са публикувани в първата част на тази книга. Сред тях – и на двама автори от Република Македония. В нейната втора част са поместени доклади от научната сесия на Института за литература при БАН, състояла се на 8 и 9 октомври 1998 г. и посветена на творчеството на Димитър Талев.

"Книга за Талев" за първи път представя жизнения и творческия портрет на Димитър Талев в неговата цялостност – без забрани и премълчавания, тегнели десетилетия над писателя. Благодарим на всички, които участват с перо и сърце в нея.

От издателите

ПД 82929а
Б 3189/2000

[illegible]
БИБЛИОТЕКА

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ДАР

Тайната биография

В. "Литературен форум",
бр. 28,29 от 22 и 29 септември 1998 г.

Слово за Димитър Талев

Светлозар Игов

Димитър Талев е писателят, когото и читатели, и критика единодушно свързват с Вазовите традиции, Димитър Талев е творецът, за когото е станало общо място твърдението, че е приемник на "патриарха" на българската литература – приемник и на пламенното му родолюбие, и на повествувателните му традиции.

И в това сравнение има нещо много вярно.

И Вазов, и Талев създават романи, които са определяни като "национална епопея, "историческа хроника", енциклопедия на народния живот". Няма критик, писал за Талев, който да не е сравнявал класическата му четирилогия с Вазовия шедьовър "Под игото", още повече че Талевите книги са разказ за останалата "под игото" Македония, при това разказ, съсредоточен също като Вазовия около "пиянството" на един народ и "пробуждането" след кървавия погром. Но разликата между Талев и Вазов не е в това, че във Вазовото творчество след "под игото" има "избавление", а Талевото творчество не достига до "избавлението". Разликата е друга.

Сам Талев охотно се вживява в ролята на приемник на Вазов и многократно говори за въздействието на Вазовия

роман. "Ако има една книга, която е била мой учител в ранната ми младост, това е "Под игото" – признава писателят и продължава: – Влиянието на Вазовия роман върху мене беше голямо. Както се знае, в него нашият поет описва страданията на българския народ под турско робство, а когато го четох аз, моята родна Македония беше все още под турска власт... У нас тая книга беше забранена, за нея се наказваше с многогодишен затвор... За мене тая книга стана ключ към голямата и сложна тайна на писателското творчество."

Забележете начина, по който Талев изтъква магичното обаяние, което упражнява Вазов върху него – Вазов и "Под игото" не са един от многото образци на младия Талев. За Вазов Талев говори като за върховен пример, за "Под игото" като за единствената книга – учител.

А Димитър Талев се чувства приемник на Вазов не само като повествувател. Той съзнателно подчертава и една биографична приемственост с "патриарха":

"Спомням си, че пристигнах на българска земя в деня, в който умре Вазов. Когато слезох на пристанището в Лом, узнах, че е починал Вазов."

На 22 септември 1921 година, в деня, когато Вазов завършва земния си път, един 23-годишен младеж, роден в Прилеп, учил в Солун, Скопие и Битоля, в Загреб и Виена, се заселва завинаги в България, продължава образованието си в софийската Алма Матер и започва своя драматичен и трагичен път на писател, общественик, журналист.

В тази биографична случайност има като че нещо съдбовно – в деня, в който си отива от живота Вазов, на българска земя и в българската литература встъпва онзи, който ще бъде упорито определян като негов наследник.

А в това, че Талев така охотно сам подчертава приемствеността си с Вазов има нещо повече от действително школуване в "тайната на писателското творчество" и от

една знаменателно-символична биографична случайност.

В годините, когато прави тези свои признания, след появата на "Железният светилник", приемствеността с Вазов е била необходима на Талев не само като признание на творческо родство, но и като своеобразно идеологическо алиби.

Защото по времето, когато още първият роман от забележителното му четирикнижие вече е превърнал Талев в "жив класик", радващ се на официално признание, малцина са знаели (а никой не е смеел да го каже открито), че Талев е писал и дописвал, замислял и започвал своите нови творби в най-трудните, мъчителни и страдалчески години на своя живот – преминал през арести и затвори, концлагери и интернации. "Широките плещи" на Иван Вазов в онези години са били удобен заслон за един писател, който доскоро е бил репресиран като "народен враг" с чудовищното обвинение в... родолюбие. Да, колкото и парадоксално да звучи – българите се избиват един друг не само обвинявайки се в "родоотстъпничество", но и в "родолюбие".

Но в охотното подчертаване на родството с Вазов у Талев има и един припомнящ укор. Защото самият Вазов, зад чиито широки плещи се крие като че изстрадалият Талев, няколко години преди Талев да подчертава с такава страст родството си с него, беше изхвърлен зад борда на българската литература с обвинения, че е "еснафски" и "буржоазен" писател, а също и "националист".

Едва столетният му юбилей през 1950 година, след скудоумното заслепление на предишните години, възвърна "народния поет" на българската литература, макар че още дълго значими дялове и от неговото творчество, и от българската литература тънеха в здрача на забрави и забрани.

На следната 1951 година друга забележителна българ-

ска творба – романът "Тютюн" – проби след показателна за духа на онези времена битка – ледовете на идеологическите догми.

След Вазов, и след "Тютюн", появилият се през 1952 година "Железен светилник" бе третият ледоразбивач, разчистващ пътя за по-нормален ход на българската литература. Но самият факт, че дори на творба като "Железният светилник" бе нужна и опората на Вазов, и опората на "случаят "Тютюн", показва колко дълго още щяха да траят "размразяванията" в българската литература.

Отдавна вече "алибито" на Вазовата традиция не е нужно на Талев за пълноценно осмисляне на творчеството му. Но – макар и отдавна да си е извоювало високия статут на "класика" – не би могло да се каже, че Талевото творчество, достойно оценено, е и осмислено докрай в цялата му смислова дълбочина и богатство, макар че проницателни тълкуватели (от Боян Ничев до Тончо Жечев, от Стоян Каролев до Симеон Янев) не са му липсвали. Ако въобще едно творчество може да бъде осмислено "докрай". И именно сянката на Вазовата традиция, която му помогна и да се извиси, пречи в известен смисъл Талевото творчество да бъде разбрано и осмислено в цялото му художествено богатство.

И тук е един от парадоксите на Талевото дело.

Затова нека се взрем по-внимателно в него.

Далеч преди с "Железният светилник" Талев да стане признат класик на българската литература, той създава немалко по обем повествувателно дело. При това именно следвайки Вазовата традиция.

Няколко книги с разкази, трилогията "Усилни години" и романа "На завой", биография на Гоце Делчев и селищна монография за родния му Прилеп, една драма, исторически разкази и книги за деца – това е равносметката на писателя Димитър Талев за периода между двете световни

войни. Както се вижда – немалко по обем и жанрово разнообразно творческо дело.

В годините на тоталитаризма това ранно творчество на писателя бе и слабо познато, и несправедливо подценявано, дисквалифицирано с обичайния за онези години аргумент, че е "идейно погрешно". Днес, разбира се, могат да се намерят хора, които да открият, че и в класическата си четирилогия Талев е плащал данък на политически конюнктури, че е трябвало да се съобразява с коварните извивки на национално-политическите стратегии, ако въобще може да се каже, че България има такава. Като не говорят за това, че от различни политически гледни точки всяка позиция може да бъде определяна като "погрешна". Работата очевидно не е в "правилността" на политическите позиции, а в нещо, което стои над тях. Стендал, Толстой и Стефан Жеромски имат коренно различно отношение към едни и същи политически събития и личности, но романите им са висока класика, независимо от различните им национални политически позиции, които взаимно се отричат като "погрешни".

Затова нека се опитаме да видим какво – отвъд една или друга идейна и политическа конюнктура – прави четирилогията, започнала с "Железният светилник", висока художествена класика, а междувоенното творчество на Талев (което, разбира се, съвсем не бива да бъде подценявано) – литература от по-нисък художествен ранг. Та нали, ако беше само до Вазовите традиции, те присъстват не помалко и в "Усилни години".

Защо именно в мъченическите си години Талев постига големия си творчески успех? Бихме могли да кажем, че също както при Достоевски, страданието е просветлило духа на Талев към една висша мъдрост, която знаеха още старите гърци и която Есхил наричаше "Pathei mathos", "познание чрез страдание".

В класическата романова поредица на Талев присъства тази художествена магия, която можем да определим и като просветлена мъдрост на едно "познание чрез страдание". Но и това не е обяснение докрай. И то не само защото не ни казва какво именно "познание" е постигнато чрез "страданието". А и защото страданието може не само да просветли човешкия разум, но и да го затъмни, като не говорим за това, че отвъд известни предели страданието унищожава не само разума. Във века на концлагерите, след Освиенцим, дори Есхил едва ли би си позволил да говори за pathei mathos.

Затова нека се взрем по-внимателно какво познание за човека изнесе Талев отвъд своето страдание.

Малцина от тълкувателите на Талев са осмисляли забележителната промяна на името на родния град на Талев. Сам писателят казва, че е променил името на родния си град в романите си, за да представи един обобщен, типичен, "усреднен" македонски град. Но аз мисля, че промяната на "Прилеп" в "Преспа" съдържа нещо повече от художествена обобщеност, то е преди всичко *из-скок* от една реалност в друга. Един из-скок от материалната конкретност на бита и историята в духовната реалност на просветление в изкуството живот.

На едно място Талев споделя за ранната си трилогия "Усилни години": "Историята на македонското революционно движение ми даваше сигурния гръбнак. И аз се придържах към нея твърде здраво. Имаше някаква боязън у мене да се откъсна от историческите факти."

Историята, уви, сама по себе си не дава никакъв "сигурен гръбнак" на никой писател. Затова едва когато Талев прави *из-скока* от "долната земя" на историята в "горната земя" на изкуството, едва когато зад исторически съществуващото се докосва до духовносъщностното, той постига

големия си творчески успех.

Този *из-скок* се осъществява в "Железният светилник". Самото преображение на реалния географски топоним, който е име на странна птица бозайник, на сляпа летяща мишка, обитаваща пещерите и мрака на нощта, в светлото снежно име Преспа е символ на чудотворното художествено преображение. ("В тъмнина живей нашият град и бухали бухат из него" – казва един от Талевите герои.) Един смайващ *из-скок* от Платоновата пещера на сенките, от "тъмните вилаети" на историята (както ги наричаше Иво Андрич) към светлината на преобразяващия дух, на пречистващото изкуство, към света на сияещите "ейдоси", на "вечно-сияещата" красота.

Нека се взрем по-внимателно в това чудотворно преображение на "историческите факти" в една по-висша художествена действителност, в онази "яснота" на изкуството, която беше художественият идеал на Талев, осъществен – доколкото "идеал" може да се осъществи – в зрялото му творчество.

Не е толкова трудно да се забележи, че голямото художествено постижение на Талев е не описанието на историческите факти, а извайването на одухотворените човешки образи, а сред тях с най-голямо художествено сияние се открояват трите класически женски образа – Султана, Катерина и Ния, и вплетените в техните интимни драми Стоян и Лазар Глаушеви, Божана, Рафе Клинче и Райко Вардарски. Но дори и в тази малка галерия от великолепни образи се откроява със своето трагично величие Султана, чийто образ като че в най-голяма степен въплъщава и една сложна нравствена проблематика, и една човешка тайна. Светлината, която излъчва този образ, крие и мрачно величие. С този образ Талев разкрива не само традиционни добродетели като достойнство и трудо-

любие, търпение и саможертва, но и се докосва до проблематиката на греха и престъплението, до някакъв "черен и тъмен дух", Султана извършва най-страшното престъпление – убийството, дори още по-страшно – детеубийството. И убива не само собствената си дъщеря, но и неродения си внук. И още нещо – убива една любов, самата животворна сила на живота.

Обикновено в критическите тълкувания се изтъква, че трагичното величие, което струи от Султана, произтича от противоречието между нейното поведение на младини и в старини. Самата Султана като млада, казват, се противопоставя дръзко на робуващото на патриархални норми обществено мнение в името на своята любов, а вече като майка погубва детето си, робувайки на същия общоприет патриархален морал, срещу който някога сама се е разбунтувала. Доведена до скудоумните ѝ следствия тази схема е изглеждала дори така – прогресивна с нравствения си бунт на младини, зрялата Султана е станала консервативно патриархална. А биологично-генерационно трансформирана, тази "историческа диалектика" може да се формулира така – съществува вечно противоречие между "старо" и "ново". Тази интерпретаторска схема изглежда добра, но не е вярна.

Младата Султана наистина се противопоставя на робуващото на патриархалния морал хорско мнение. Но не в името на личното си щастие. А в името на родовата традиция и приемственост. Не за да споделя любовни ласки със Стоян Глаушев тя го приема в дома си, а за да разпали отново угасващия огън на един дом. За да възроди и продължи един дом и род, едно семейно огнище, тя се оженва за младия селянин, пренебрегвайки и обичайни съсловни предразсъдъци. Бихме могли да кажем, разбира се, че желанието да продължи рода е само морален пре-

текст на несъзнаваните ѝ еротични пориви. Но не е така. В романа има нещо друго, което прави жеста на младата Султана по-различен от бунт срещу патриархалните норми в името на личния сърдечен избор. Защото между личния порив на Султана и обичайните патриархални норми на социалния колектив (представен чрез хлевоустата хорска мълва) има още една и по-висша морална инстанция. Има един по-висш свидетел, гарант на нравствената и плътска чистота на "бунтовницата" срещу хорското мнение. Султана е "грешна" за хората, но тя знае, че не е съгрешила, защото сам Бог вижда и знае, че не е съгрешила.

С тази интерпретация съвсем не искам да плащам данък на модните днес религиозни травестии на довчерашните воинстващи атеисти. Защото и работата с Бога не е така лесна и ясна у Талев.

И това ще видим при други нравствени драми на неговите герои. Най-напред при следващата, вече превърнала се в житейска трагедия, драма на Султана.

Катерина не е съгрешила пред хората (както младата Султана), но за майка ѝ, старата Султана, тя е съгрешила пред Бога. Но в името на тази, известна само Богу истина, Султана извършва най-страшния грях, който е много повече и от грях, защото е престъпление – Султана не само убива една любов, не само убива плода на тази "грешна" любов на дъщеря си, тя убива и плода на своята, някога отстоявана любов – убива собствената си дъщеря. И в тази трагедия се крие най-сложният и тъмен възел от нравствени проблеми, които поставя Талевото творчество. Та нали Султана е унищожила греховния плод на дъщеря си именно в името на Бога, а не под укора на хорското мнение (за което още младата Султана знаеше, че може да бъде погрешно). Но в името на този Бог "правдата" на Султана се оказва престъпление. Пак пред очите на същия Бог, защото хора-

та не узнават и за престъплението на Султана, както не са узнали за "греха" на Катерина.

Но нали самата Султана "съди" Катерина не заради греха ѝ пред хората, а за греха, който тя е сторила само пред очите на Бога. Но дали това е "грях" в очите на Бога? В очите на Султаниния Бог тайната любов на Катерина и Рафе сигурно е грешна, но в очите на Елин-Пелиновия Бог и неговите божии служители тази любов едва ли е грешна. Но нека тук оставим и Елин-Пелиновия Бог (ако допуснем, че в неговия свят има Бог), и Султаниния. По-важното е друго – че Султана осъзнава своето престъпление като грях, че сама съди себе си. Дали Султана е узнала, че човек – дори под погледа и в името на Бога има право да съди само себе си, а не другите, който и да било друг – дори собственото дете, е въпрос, който не е толкова важен. Важното е, че Талев ни е внушил със своето творчество това познание, че ТОЙ знае тази нравствена истина. Както я знаят и други негови герои – и Рафе, и Борис Глаушев. Тяхната, както и на много други герои нравствена драма (дори и когато въобще не е подробно анализирана или дори не е показана), вече е подсказана чрез образа на Султана.

И още нещо има тук. Горещият "родолюбец" Димитър Талев с поставените от него нравствени проблеми е представил и внушил по-сложни проблеми на човешкото битие, по-дълбоки човешки драми. Показал е драматичния и трагичен сблъсък, който човешката "истина" може да има не само с "истината" на чаршийската мълва, но и с "истините" на "рода", на "отечеството", на "бога". Нещо повече – "истините" на човека се сблъскват преди всичко в самия човек не като "чужди", а като негови собствени истини. Че човек може да влиза в конфликти със самия себе си, с все повечето "истини", които се сблъскват у него (защото Талев знае, че "повече дух" значи и "по-сложен живот" и че

нравственият избор е нравствена отговорност, която трябва да поеме самият човек.

Дори само един бегъл поглед към проблематиката, която бе набелязана чрез нравствената драма на Султана, на нейния грях и нравствен самосъд, на нейните отношения с хората и с Бога показва, че това вече не са Вазови традиции. Проблемите, които решават Талевите герои, са вече проблемите, които решаваха Иван Белин и Вълкадин, Албена и Сали Яшар, героите на Йовков.

Без да оспорвам "уроците на Вазов", които усвоява Талев, мисля, че Талев отива отвъд тях и в неговото творчество героите му решават онези нравствени проблеми, които Йовков въплъщава в героите си. Класическата четирилогия на Талев не е само живописна хроника на историческия живот, нито само енциклопедия на народния живот, изпълнена с пламенно вазовско родолюбие, романите на Талев синтезират в себе си и една разкрита с модерен психологически анализ морална проблематика, която виждаме разгърната в пълна степен в българската литература едва в прозата на Йовков. Самият факт, че и читателската публика е омагьосана главно от женските образи на Талев и че критиката ги сочи като висши негови художествени постижения, е свидетелство, че дори когато това не е ясно осъзнато, и публиката, и критиката предпочитат у Талев повече йовковското му начало отколкото вазовското. А дали критическата щампа за Вазовия пример трае инертно, защото и за самия Талев във времето на канонизирането на класическите му романи Вазов е бил по-удобно "алиби" от Йовков, или заради концептуална недостатъчност и интерпретаторската немощ на самата критика е друг въпрос, който не е маловажен, но тук ще отмина.

С това не искам да кажа, че Талевото творчество ще придобие по-висок класически статут, ако той бъде предс-

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

тавен като приемник на Йовков, а не като приемник на Вазов.

Значението на Талев като класически писател идва от това, че неговото творчество не просто синтезира традициите на Вазов с традициите на Йовков, а че в неговото творчество сложно се конфронтира проблематиката на Вазовото родолюбие с проблематиката на Йовковия хуманизъм, че от това възникват нови творчески проблеми, пред чието предизвикателство се изправя Талев.

Когато говоря за Вазови и Йовкови традиции, това не значи, че Вазовото родолюбие изключва хуманизма, а Йовковият хуманизъм е чужд на родолюбието, Вазов и Йовков просто решават различни творчески проблеми в историческото развитие на българската култура, като у Вазов доминира етноцентричния патос, а Йовков решава потиснати в Българското национално възраждане ренесансово-хуманистични проблеми. Новият и обществено-исторически, и културно-исторически етап, в чийто контекст се разгръща творчеството на Талев, показва с особена драматична сила какви трагични последици може да има и за националните и социални общности, и за отделната личност, и за хуманитарната и социална култура, когато се създават общности от несъздадени личности и когато човешката личност се озове сред общности без хуманитарна култура.

И тук не става дума само за традиционния за всички общества конфликт "личност – общество", а за отдавна изтъкваната от мен особеност на националните възраждания на ред народи в Източна и Югоизточна Европа, които за разлика от Европейския ренесанс имаха не антропоцентричен, а етноцентричен характер, поради което националните и социални общности се формираха не като междуличностни общности, а като онова, което Славейков нари-

чаше "мърша", Ботев – "стадо" и "робско племе".

Талев има остро чувство за това и многократно говори за "робския нечестив дух", "черния и тъмен дух", "зла нечиста сила" в "забъркания, тъжен живот... на целия този народ, който живееше от векове в неволя, в немотия, в постоянен страх и несигурност".

По-горе казах, че семантиката на трансформацията на географския топоним Прилеп в художествения топоним Преспа показва изтръгването на Талевия художествен свят от мрачната пещера на историята в светлия свят на изкуството. Но тази критическа метафора може да подведе и към неправилни изводи за Талевия художествен свят. Например – да виждаме Талевите романи като носталгично художествено възкресяване на скъпа на сърцето му патриархална старина, която не само консервативно настроени етнофундаменталисти виждат като някакъв отминал "златен век", в духа на ретроспективни утопии.

Самият образ на Султана Глаушева, нейното престъпление и нравствена драма сочат, че Талев съвсем не е ретроспективен патриархален идилик, защото е показал, че "патриархалният" свят и патриархалните хора крият в себе си не по-малко "тъмни бездни" от модерните хора – бездни.

Величието на Талев като художник съвсем не е в това, че ни представя като идилична белоснежна преспа отминалия исторически свят на патриархалната старина, а в това, че в пречистения от емпирията на историята художествен свят ни показва тъмните бездни на човешките души, мрачните и слепи нагони, които тласкат хората в поведението им, и единствената просветленост на човека чрез нравствена осъзнатост и морална отговорност за направения избор, и следствията, които трябва да понесе.

Показвайки ни тъмнината в изглеждащите идилични

патриархални старини, Талев съвсем не смята, че социално-историческият прогрес разрешава човешките проблеми. Лампата, която заменя стария железен светилник, може би прави битовото пространство, в което живеят хората по-светло, но не прави душите им по-светли, нито човешкото съществуване по-малко драматично. Действителността в "Гласовете ви чувам" е по-напреднала като бит от тази в "Железният светилник", но нито личностното, нито народностното битие е станало по-малко напрегнато. Борис от третото поколение Глаушеви има по-просветлено нравствено съзнание от баба си Султана, не робува на патриархални предразсъдъци, но това не прави съществуването му по-малко драматично. Исторически препятствия застават на пътя на личното щастие в любовния и семеен живот на Борис Глаушев, но нима е по-щастлив в любовта си Райко Вардарски, който обича жената на най-близкия си приятел, с когото го свързват и общи социални и народностни идеали, и тясно човешко приятелство. Любовта – и към друг човек, и към отечеството – не само свързва, но и разделя хората. "Талев е представил и "светлите", и "тъмните", демонични стихии на любовта. Самото съществуване – и на личността, и на социалните и националните общности – като че крие неразрешими противоречия. Самото съществуване е непрестанна борба, мъчителна драма, трагично неразрешимо.

Общоприето е мнението, че четирилогията на Талев е незавършена. Самият дълъг интервал между третия и последния, четвърти роман "Гласовете ви чувам" кара интерпретаторите да предполагат, че писателят дълго и мъчително е търсил и не е намерил развръзка. Някои дори предполагат или споделят, че Талев е имал намерение да напише и следващи романи. Сам писателят говорел за роман за Милостивия и неговите синове. Но дали липсата

на развръзка означава, че Талевата романова поредица е незавършена? И каква би могла да бъде развръзката – щастлив край на незавършения любовен роман на Борис Глаушев ли? Или на националния проблем? Знаем отговора на историята по националния проблем, но нито Скопие, нито София са доволни от този "отговор", а и смятат, че проблемите им не са били решени от тях самите. Щастлив любовен финал Талев би могъл да уреди на Борис Глаушев, но не само защото освен уроците на Вазов Талев е усвоил и уроците на Толстой и Йовков, той знае, че това не е решение на проблема.

Но дали това, което смятаме за незавършеност на четирилогията на Талев, е наистина незавършеност на творбата, или е – като внушение за това, че драмата на историята и на човека няма решение – своеобразното смислово послание, което ни изпраща Талев? И дали основното смислово послание на една творба трябва да се търси само в края ѝ, а не в цялостното ѝ внушение?

Но преди да споделя в какво виждам това основно послание на Талевия художествен свят, искам да обърна внимание на друго.

Съвсем не при първите прочити на Талевите романи ме порази в четирилогията му едно почти натрапчиво присъствие на темата за страха у Талев.

Макар че Талев е вплел размислите си за страха, умело мотивирайки ги с душевните състояния и поведенчески реакции на героите си, темата за страха се повтаря в романите му с едновременно дискретна и в същото време натрапчива ритмичност, в постоянни афористични обобщения от типа на онези, които срещаме в творчеството на вече споменатия балкански събрат и съвременник на Талев – Иво Андрич – за омразата например. Тази удивителна лайтмотивна повторяемост на темата за страха у Талев ме порази

дотолкова, та помислих, че подобна обсесия е нещо повече от психологически анализ на романовите му герои. И тук имам предвид не това, че страхът би могъл да е и някаква – съвсем обяснима впрочем лична фобия на човека Талев. А нещо друго – че мотивът за страха има връзка не само с времето, за което разказват романите му, а и с времето на самото им разказване. И че това внушение има по-дълбок смисъл – като народопсихологическо и философско-историческо прозрение за движещите механизми на балканското (а може би и не само на балканското) историческо битие. Темата за страха заслужава отделно и по-пространно внимание, тук искам само да отбележа, че и нейната повторяемост, и нейната дискретност сочат, че това е един от централните – и далеч не само психологически, но и философско-исторически проблеми – в зрялото творчество на Талев. "Така живеят сички люде – се в некакъв страх, се с нажалено сърце" – не се уморява да повтаря писателят.

Привидната липса на завършек на Талевата четирилогия не е липса на крайно смислово послание на творбата, а израз на мъдростта на писателя, който знае, че трайно човешко щастие, покой и хармония са невъзможни в историята, че нито един екзистенциален, социален, национален избор и решение не може да бъде краен и окончателен, че човешкият живот в историята и земния свят е вечна драматична борба, без окончателен исторически изход и разрешение, че човек е "в непрекъсната борба за живота си и со земята, и с небето, и с чуждите народи около нас, и между нас."

С други думи – Талев достига до хераклитовската мъдрост за живота като война и че разрешението на историята не е възможно в историята, а само на метаисторическо равнище.

Това не означава само "религиозно". Защото у Талев

виждаме, че Бог е трансцендентна проекция на една поета личностна отговорност. Богът на Султана и Богът на Борис Глаушев в техния личностен избор санкционират различни поведенчески решения според различни нравствени норми, които сами са исторически променливи.

Но има като че един трансцендентен изход, чрез който човек постига по-трайно разрешение на своето битие.

Финалното смислово послание на Талевото четвероknижие всъщност е дадено още във финала на първия му роман.

Като добрите стари романи и "Железният светилник" завършва със сватбата на Лазар и Ния, тяхната драматична любов е достигнала до щастлива развръзка. Но това не е традиционен романов хепиенд. Защото зад тази щастлива сватба се крие мрачната трагедия в семейството на Глаушеви – прекършената любов на Катерина и Рафе Клинче, смъртта на Катерина и страшната тайна за детеубийството на Султана. Погребал е своята потайна любима и зографът Рафе Клинче, но не е погребал обичта си. А я е превърнал в една по-висша обич, която не може да бъде разрушена. Той е завършил своя иконостас, в който е вплел клонки, листа и гроздове, птички и човешки образи. Рафе Клинче приближава крехкото пламъче на свещ към един от тези образи и "в светлината на свещта, като че ли се роди от самата светлина", се появява "образът на Катерина Глаушева". А по-долу – пак в светлината на свещта се разпознава друг образ – на самия Рафе Клинче. Двамата "грешни" любовници ще останат завинаги съхранени в иконостаса в ликовете на светци.

– Птичките пеят, зреят гроздовете – говори в унес зографът, загледан в създадената от собствените му ръце красота. – Душата ми е в това дърво. Като мине време, като потъмнее, ще стане още по-хубаво. Виждаш ли, погледни!

По това ще ни познават людете некога, ще ни знаят.

Не е трудно в тези интонации и в тази философия да усетим интонациите и философията на Йовковия Сали Яшар и неговата Песен на колелетата, в която също пее една изпепелена в живота, но останала вечна в песента, в красотата на творчеството любов.

Този Йовков закон на обичта е завещанието и на Талев.

Талев впрочем също както и Йовков знае, че любовта не само свързва, но и разделя хората, че не само възвисява, но и погубва, че не само ражда, но и умъртвява, че води не само към щастие, но и към кървави престъпления и морални престъпвания.

Но Талев знае, че превърната в красотата на изкуството обичта между хората е нетленна, че тленността на хората в историята се надмогва от тази превърната чрез доброволния дълг и саможертвата в творческа красота обич – "агапе".

Този романов финал е истинският смислов завършек на Талевото четверокнижие, което можем да наречем и роман-иконостас. И не в смисъл, че Талев не е имало нужда да пише нищо след "Железният светилник". Напротив, именно проследяването на цялата история на Глаушевци придава още по-дълбок смисъл на финала на "Железният светилник" след "Гласовете ви чувам".

С незавършеността на любовния и исторически роман на Борис Глаушев Талев сякаш ни казва, че какъвто и избор да направи в своя интимен и обществен живот Борис Глаушев, този избор ще бъде трагичен, защото човекът няма решение на своя битиен трагизъм в историята, защото единственото разрешение на историята е възможно на метаисторическо равнище – в озареното от обич изкуство, което единствено е способно да съхрани обичта в едно

духовно пространство отвъд пределите на краткия земен живот, отвъд драматично-кървавата история, отвъд нестихващите битки на живота и историята.

Едва когато поставим пламъчето на духовната светлина, с която ги осмисляме, пред образа на Борис Глаушев в края на "Гласовете ви чувам", ще съзрем в този образ изборът, който ни се струва, че Талев не е намерил за своя герой. Това е изборът, който вече е направил самият автор, с избора на творческото си призвание. И неговото хуманистично послание към нас.

Димитър Талев и неговата философия за добро и зло

Жана Николова-Гълъбова

Съдбата на Македония е наша обща съдба
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

Първото съприкосновение на Константин Гълъбов с Димитър Талев датира в един биографичен миг, когато Талев, още неизвестен писател, е просто студент по славянска филология и държи при него изпит по немски език. Тогава К. Гълъбов е само лектор по немски език в Софийския университет "Св. Климент Охридски". Годината е 1923. Талев е вече двадесет и пет годишен, рязко се отделя от общата маса на останалите студенти със своя вече оформен и сериозен външен вид на зрял мъж, докато те са все още момчета. Животът му е минал през доста семейни, лични превратности и общи изпитания, неволи, политически гнет, борби за свобода, разтърсващи войни, лутания от едно училище в друго, от град в град за търсене на идентичност, не само лична, но и национална, защото името македонец означава само етнически произход, а той се чувства "българин", дори се подписва в първите си писателски

опити с псевдонима "Димо Болгарин". Един пъстър калейдоскоп от събития, в който обстановката, стилът и образът на живота, географската и геополитическата карта са разтърсващи клипове от общата филмова лента на съдбовни, динамични промени в Европа и останалия свят. Македония е само разменна монета в пазарлъка на победителите, сякаш не се състои от хора, а само от гола територия, а Букурещкият мир и "мирният" Ньойски договор са зловещите кълнове, от които ще се породят омраза и алергия, много вътрешни бунтове, междуособици и бъдещи войни. Наричат Балканския полуостров "барутен погреб", който ще се взриви от първата попаднала искра. Историята ще се обогати с нови трагедии, братоубийствени войни и религиозни вражди, привидно угасналите етнически ежби ще забушуват отново при първия повод и страстите ще се развихрят с още по-голяма пламенност.

Екзаминаторът и студентът носят в душата си голям дял от вече кървавата история на началото на това столетие, но едва ли подозират в този миг, че в близко бъдеще то ще се разгърне в аспекта на световен апокалипсис... Все още са млади и живеят със светли надежди, че най-страшното е минало. Разликата между тях е само шест години. Гълъбов е роден 1892 г., а Талев през 1898. Гълъбов е предварително узрял в изпитанията на три войни, животът му през това време сякаш е потънал в някакъв вакуум, подчинен на безпощадна военна дисциплина, изпълнен с разтърсващи преживявания и кървави зрелища. Поначало блестящият филолог и литератор, на когото предсказват голямо бъдеще, се е превърнал в статистическа военна единица, живо месо за куршумите, покосили живота на най-вдъхновения поет Димчо Дебелянов, негов приятел от ученическите години в Пловдив. Емоционалният срив, наред със съзнанието за безсмислието и безумието на войната, както и античовечността на мирния Ньойски договор

опустошават вътрешно младия човек. Погребал е много сънovидения и мечти, седем години от живота си в безсмислието на фронта, безкрайно уморен е от дългото протакане на събитията и от още по-страшното изхвърляне от коловозите на живота на храбреците, пощадени от куршумите, а сега изправени пред една унизителна жизнена ситуация. Имат чувството, че са изчистени от живота, никой не се интересува вече за тях, подрастващите поколения и жените са попълнили оставените от тях празни ниши и трябва да се борят за къшея хляб. Същия потрес изживяват и Йордан Йовков и Гео Милев, за да спомена само тях. Без да е на война, и Димче изживява същата трагедия, защото в Македония заедно с печалния мирен договор само се сменя поробителят, и то в една много по-трагична генетическа комбинация – вместо турци – сърби... Заробването сега носи опасността и от духовно заробване поради близостта на езиците и вековечната сръбска настървеност към този македонски край и поглъщането на България. Сърбите провеждат политика на привличане, отпускат стипендии за следване, а еднаквата религия, смесените бракове и децата от тях допринасят още повече за обезличаването на македонците в общата мозаечна конфигурация на югославянска федерация. Голяма част от македонците са потърсили убежище под майчиното крило в България още през турско робство, а сега се изсипва цял поток от македонски бежанци, главно в София. Цели занаятчийски кланове се наложиха със своето майсторство. Голяма част от тях бяха неграмотни, но се отличаваха със своята вродена доброта, почтеност, човеколюбие, безконфликтност и българска генетическа субстанция. Името "македонец" звучеше със залежа си на изключително родолюбие и романтика. Пиша всичко това, за да подготвя читателя за реакцията и внезапно породеното чувство на симпатия към Талев, когато Гълъбов разбира, че е от Македония. Робст-

вото беше закалило онаследените традиции не само в бита, но и в съзнанието на българи, а така наречената цивилизация още не ги беше покварила, както би казал Русо, колкото и на пръв поглед може да прозвучи като абсурд. И Димче, както го наричат просто неговите близки в България, овреме осъзнава, че тъкмо България е роднят чернозем за бъдещето му творчество. И така, съдбата събира двама млади хора, обжегнати от пламенна любов към измъчената и осакатена родина, отрасли в един и същ родолюбив климат с трепетите и спомените за хероизма от две въстания, завършили трагично и превърнали Перущица и Крушово след жестоко клане на населението в пепелища. Еднаквата съдба създава и почвата за сближение. Екзаминаторът малко е озадачен от възрастния студент, отваря книгата за изпит и казва: "Четете!" Д. Талев прочита гладко текста, но с подчертан македонски акцент, а когато започва да превежда, се забелязва явно усилие да намери литературно покритие на някои думи.

– Чакайте – го прекъсва К. Гълъбов. – Вие сте македонец, нали!

– Да, – отвръща студентът с явно стеснение, защото не може да отгатне какъв подтекст се крие във въпроса. Разговорът се откъсва от изпита, превръща се в диалог за неговата биография, за произхода му, за патилата и лутанията, за погребаните мечти и идеали, за първите поетически опити и напразните усилия да продължи образованието си в Загреб и Виена по медицина и философия.

– Е, как попаднахте в славянска филология?

– Съзнах просто, че влечението ми към литература е по-голямо, още повече че изучаването на един чужд език щеше да погълне много време.

– А познавате ли българската литература?

– И още как. Още от дете четях като луд, а като ученик в Солун се втурнах с истинска страст да чета и руски, и

български автори, особено Толстой и Ив. Вазов. По-късно ми попадна антологията от български поети, издадена от Димитър Подвързачов и Димчо Дебелянов, опитах се дори да пиша стихове, но скоро разбрах, че ми липсва изкуството на стихоплетството.

– Почти съм сигурен, че възхищението от "Под игото" на Ив. Вазов е пробудило у вас желанието да напишете един ден епопея за Илинденското въстание? Все още то не е намирало поетическо превъплъщение. Това е най-величавият подвиг през XX век на един народ срещу робството.

Живият дух на перущенеца измества екзаминатора. Създава се интимна атмосфера не само между две български чеда, но и между две сродни творчески стихии, но още неразгърнати в своя истински потенциал, а само като съкровено намерение. Лицето на Димче просветлява от вътрешно сияние. За пръв път среща човек, с когото може да сподели интимните си мечти. Признава скромно, че пописва, но че все още това са първи опити, чувства се още неподготвен за една такава епопея на свободата, живял е далеч от литературния живот на България, не е навлязъл истински в живото българско слово, в тайната на творческия процес и почервенял до ушите, споделя, че дори още като ученик направил един опит по подражание на Ив. Вазовото "Под иго", но предизвикал само присмеха на съучениците си, защото веднага открили първоизточника на творбата му.

– Това доста ме отрезви – продължава Димче. – Още съм послушник в храма на Клио. Имам още много да уча, но най-главното осъзнах навреме, че истинският писател може да твори само в родината си и за своите съотечественици, че мога да стигна до сърцето на читателите си само с магията на собствения език и че иначе, в чужбина, винаги ще бъда дърво без корени, а то изсъхва и не ражда плодове. Това беше най-главната причина да се върна в лоното на

моя произход.

А К. Гълъбов добавя:

– Едно много разумно решение. Когато не те плискат вълните на родната реч, езиковото чувство закърнява, защото езикът е жив организъм, рожба на много бащи и майки, има многообразна хромозомна и анатомическа структура. Докато не си създадеш личен речник, свой самобитен художествен стил, мъчно ще сътвориш творба със собствено кръвообращение, сърце и бели дробове.

– Самият аз съзнавах това и затова се върнах при първоизвора. Но аз все още нямам собствена концепция, първите ми опити ме направиха реалист.

– Трябва да откриете преди всичко органическата симбиоза между българския литературен език и македонското наречие и тогава вашите книги ще се четат с еднакво възхищение и тук, в България, и в Македония. А ако напишете епопея за Илинденското въстание, ще станете най-великия писател след Ив. Вазов и книгата ви ще се превърне в библия за всички българи... Епопея се пише само на родния език, а не на езика на поробителя, на турски или сръбски. Аз също живея с мечтата да напиша книга за Априлското въстание в Перущица и нейния подвиг, но в момента съм затрупан с непосредствените си научни задължения. След неуспеха на Илинденското въстание написах стихотворение още като дете за Гоце Делчев и един ден тръгнах в детската си наивност да освобождавам Македония и с какво мислите – с една малка джобна чекийка... А сега нека да прекратим нашия диалог, защото се страхувам, че отегчихме останалите студенти.

– Съвсем не, господин Гълъбов, диалогът бе безкрайно интересен за нас, защото и ние сме откърмени в любов и преклонение пред подвига на поробените ни братя българи от Македония – протестират те. – От сърце желаем на колегата Димитър Талев да осъществи мечтата си.

– А сега нека пожелаем на господин Талев успех в следването на славянска филология. Попаднали сте в една специалност с най-изтъкнати преподаватели и така ще черпите направо от извора...

И наистина Талев има рядкото щастие да разшири филологическите и литературните си знания под вещото ръководство на професорите Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов, Йордан Иванов, Л. Милетич и Ст. Младенов. Най-темпераментният преподавател, пламенен българин и безпощаден литературен критик Боян Пенев по това време е повече в командировка в Полша, така че не се осъществява по-тесен контакт с него, но когато К. Гълъбов става доцент и извънреден професор, често вижда и Д. Талев между студентите в аудиторията.

В развитието на Д. Талев като писател няма отначало внезапни скокове, а упорито къртовско ровене в исторически хроники, документи, спомени и мемоари. Отдава се на журналистика, името му се налага със специфичната инфраструктура на македонската етническа феноменология, с ясно изразена склонност към ретроспективно възпроизвеждане на миналото в колоритни и декоративно релефни битови платна и психограма на семейно-патриархалния дух и постепенното му разпластяване, когато под гнета на събитията и пробудените стремежи към образование младите хора напускат родното гнездо, за да търсят по-широки хоризонти за дейност. Още с първите си опити той се очертава вече с широк самобитен жанров диапазон, жив усет за специфичната инфраструктура и на хората, и на пейзажа, и на живота, и на взаимоотношенията между българи и поробители, и то в една индивидуално обособена философия на морална относителност, отначало в един още не така ярко изразен релеф (напр. в романа "Усилни години"). По-късно обаче с узряването на разказвателната техника той става задълбочен и разгърнат в истинско

белетристично майсторство, в умело архитектонично изграждане на сюжетната тъкан от фабули, подфабули и философското осмисляне на добро и зло, на морал и неморал в полярното противопоставяне на поробители и покорени, в разтегливата логика или антилогика в практическото прилагане и тълкуване на моралните понятия. Човек има чувството, че в разказите си той бърза да маркира възловите ядра в замисления голям исторически сериал по подобие на "Божествена комедия" от Данте или "Човешка комедия" от Балзак, за адските кръгове, изпитания, лутания, социални и лични превратности, световни катаклизми, драми и трагедии, една многоактна "комедия", написана от самия живот и пресъздадена от творческото въображение и сърцето с едно даровито перо.

Става особено популярен с разказите си, печатани във в. "Зора", и сборниците от разкази "Старата къща" и "Златният ключ". Още по-дълбоко се потопява в родната действителност като редактор на в. "Македония". Истинска македонска атмосфера с незагаснал патриархален дух Талев намира в дома на Ирина Станишева, за която се оженва през 1933 г. Няма дълъг период на ухажване, излишно протакане, запознава се с нея случайно при помен за Йордан Гюрков, харесва я, поканва я на разходка в Борисовата градина и прави предложение за женитба. Цялата тази къса процедура се дължи не само на красивото и стройно момиче, дванадесет години по-младо от него, а на цялото излъчване на Ирина, олицетворение сякаш на неговия идеал за съпруга в македонски стил, биологично повторение и на неговата майка, която той обожава. Дъщеря е на Христо Станишев от известен македонски род от Кукуш, преселил се в България, брат на един от гениалните български хирурзи, проф. д-р Александър Станишев, за когото и до днес мисля с най-голямо възхищение и незатихнала болка, защото не мога да проумея как се намери българска ръка да

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

застреля този човек, който беше спасил хиляди човешки живота, само защото като министър на Народното здраве и благоустройството е подписал смъртна присъда за нелегални терористи, но присъдата не е издал той, а съд въз основа на съдебен процес... Ирина е отрасла в атмосфера на изключително българско родолюбие и дълбоко укоренени македонски традиции, прави впечатление със своята естествена и неподправена прелест, при това е и отлична домакиня, а по-късно доказа и стоманената издръжливост на македонска жена, свикнала на себеотрицание и пълна всеотдайност, когато трябва да се бори за мъжа и семейството си. Всичко това говоря не от абстрактна представа за нея, а от лични впечатления в продължение на дълги години до нейната трагична смърт. Най-близката нейна приятелка, Елена Николова Томова, живее в нашия жилищен блок, жива е и до днес, а майка ѝ, Фроса Георгиева, една изключително интересна македонка от Крушово, свидетелка на въстанието, написа незабравими и трогателни страници от живота си, преживяванията и патилата, след като напуска родния край, за да потърси майката родина ("Аз съм двойна майка"). След няколко дни празнуват годеж в македонски стил, с голяма трапеза с много роднини и гости, създава се интересен семеен кръг от видни македонци. Сестрата на братята Станишеви е съпруга на Данаил Крапчев, редактор на в. "Зора", един от класическите образци на журналист, много колоритна фигура, обект на възхищение за истинските българи и на омраза от противния лагер на разбирания, която го погуби.

Голямо значение за творческата енергия на един писател е провокацията на момента. Краткият Великден след освобождението на Македония и Тракия през 1941 г. от немските войски отпушва сякаш Ниагара от нови сюжети и творчески навеи, раздвижва затрупаните спомени, съживява мечтите и съновиденията, връща погледа назад, про-

бужда отново копнежа да възкреси една героична епопея, наситена с величави подвизи, но потопена в кърви, дълбоки страдания и неосъществени мечти, които той поради насъщната повеля за екзистенциално оцеляване на семейството е принуден да изтиква на заден план. Късият разказ по-лесно се овладява, докато за осъществяването на широко замисленото творческо дело той се нуждае от материална обезпеченост, пълно потъване за няколко години в неизбродимата гмеж от спомени, факти, издирване и проучване на извори. Едно е да черпиш от непосредствения живот, съвсем друго да претворяваш историческата действителност по спомени и с въображение, да възстановяваш по чисто умозрителен път взаимовръзката между факти и спомени или исторически събития и всичко това да се обоснове и осмисли в разтегливата морална философия за правда или кривда. Настоящето все още се налага със своите екзистенциални императивни повели. И тогава настъпва внезапно и най-голямата трагедия не само за Македония, но и за България, зловещата дата 9 септември 1944 г. с пълно погазване тъкмо на онези лозунги, издигнати като знаме и съблазнителен червен рай, за свобода, равенство и братство, лозунги, превърнати негласно в диктатура на произвола, революционна ярост и вилнеене на първични страсти и омраза. Под закрилата на "братския" СССР започна вакханалията на непрестанна Вартоломеева нощ за даровитите хора. Червената армия от бездарници си беше въобразила, че тъкмо те са причина за техния неуспех, съзнаваше от друга страна безсилието си да се пребори по честен начин с тях с перото или четката си и реши, че може да се отърве от съперничеството им по най-радикалния начин, като ги ликвидира или им отнеме възможността да творят. А даровитите хора или политици, дълбоко убедени в своята невинност, в силата на закона и конституцията, дори не подозираха каква активна Каинова омраза се таи в

душите им, защото не съществуваше някакъв открит антагонизъм. С предателство никой не се занимаваше, дори писателският съюз се застъпваше за всеки набеден член, да не говорим за Младен Исаев, който беше галеното дете и всички бяхме се мобилизирали да го спасяваме, когато го подведоха под съд и имаше опасност да го осъдят на смърт. Дари Павел Спасов се погрижи да намери работа на съпругата му под друго име, за да спаси нея и детето им от нищета. Но никоя власт не би скръстила ръце, когато се правят въстания, както през 1923 година, и то, подстрекавани отвън. Защото една политическа партия трябва да си извоюва власт по легален начин, а тогава тя беше само един файтон хора и просто използва тежкото следвоенно положение, за да възбунтува простите хора. А когато видяха безсмислието на една такава безпочвена акция, подбудителите са измъкнаха и оставиха бедния народ да отговаря за техните дела. Само две години по-късно този кървав опит се повтори с атентата в катедралата "Св. Крал" (16 април 1925 г.), един терористически акт с цел да се убие царят и свали правителството. Бяха избити и ранени над 500 души невинни хора. Дори самите комунисти бяха потресени от масовото убийство и се опитаха да прехвърлят отговорността на някаква военна хунта и да се дистанцират от тоя зловещ акт, още повече че главните подбудители пак се измъкнаха и оставиха да изкупват тяхното злодеяние даровити писатели като Гео Милев, Христо Ясенов и много други ляво ориентирани хора. Но и сега не можаха да прозрат простата истина за легална борба. Постепенно започнаха да се оттеглят от тоя начин на кървава борба за власт най-изтъкнатите им привърженици като Асен Разцветников, Ангел Каралийчев и Людмил Стоянов. Завинаги се изстуди вдъхновението на една идеология, чието оръжие за борба не е словото, а куршумът и насилието. Но все пак акциите оставаха върху сцената на политически състеза-

ния за власт, а сега започнаха терористични действия срещу видни културни дейци и военни: отнеха живота на Сотир Янев, на генерал Луков, на Атанас Пантев, заплашваха с убийство и други видни българи, проводници на немска култура. А след 9 септември 1944 г. се развихри Каиновата стихия на омраза тъкмо към хората на перото, четката, критиката, изобщо към хората на изкуството и науката, интелектуалния елит на българската нация, към всеки, който по някакъв начин е подействал като алерген на ненавист. Естествено първият рефлекс на такива хора е да посегнат веднага към револвера и да убият фантомния враг, който дори не подозира, че може да бъде обект на такава агресия. Така че когато "писателският съюз" заседава за изключването на 29 души, доста от тях са вече мъртви, в затвора, в лагер или изчезнали безследно след поканата за кратка справка...

Сега пролича явно, че съюзът беше приютил под крилото си не случайни хора, а значителни писатели и поети, но и българи с естествена морална селекция, а не с приоритети на партията и бесове в душата си. Първото заседание на съюза след 9 септември се състоя в една стая за декори в Народния театър. Още нищо не се знаеше за съдбата на този или онзи писател, все още съществуваше атмосфера, неотровена от партийни ежби. Като ме видяха, започнаха да ме прегръщат, дори Младен Исаев ми благодари най-топло, че съм се застъпила за него пред военния министър Лукаш. Изведнъж се отвори вратата и заедно със студената струя нахлу група хора с много важно и замръзнало приоритетно изражение на лицето, водена от Боян Болгар. В един от тях разпознах по снимки Трифон Кунев, беше и Л. Стоянов. Нещо като самосформиран революционен президиум. Мисля, че бях единствената жена. Боян Болгар, самоизбрал се за ръководител, започна с увод, че Трифон Кунев бил преследван от миналия режим (nota bene: но не

от съюза) и след кратко въведение предложи да се свали старото настоятелство и да се избере ново. Първият незаконен акт и нарушение на най-елементарна етика по отношение на самото настоятелство, а и на възприетата юридическа практика, още повече че в такива случаи се налага и отчетен доклад за дейността и освобождаване с гласуване. Председател на съюза беше Стилиян Чилингиров, един човек и писател, за когото може да се говори само с възхищение и от единия, и от другия лагер. Присъстваха малко членове, повечето не се бяха върнали от евакуацията, а и по простата причина, че голяма част бяха избити или арестувани. Процедурата завърши бързо. Избра се предложеното настоятелство. Първата му работа бе да се събере още през следните дни, на 14 ноември 1944 г., в новия състав: Тр. Кунев, Л. Стоянов, Мл. Исаев, Боян Болгар, Димитър Пантелеев, Пантелей Матеев, Н. Фурнаджиев, с дневен ред именно да се одобри изключването на съюзните членове с оглед на "обществената им дейност, в разрез с интересите на народа и културата ни и унизили по този начин писателското си звание и работили против интереса на съюза" (протокол номер 4). Набелязани са вече имената на 29 съюзни членове. В тоя момент малцина знаят кой е още жив или убит, в затвора или на свобода. Дава се, разбира се, ход и на личната омраза и ненавист, главно към критиците Йордан Бадев и Владимир Василев. В развързаните бесове на омраза, когато споменават моето име, Орлин Василев се провиква "и Докторът, и Докторът", има предвид К. Гълъбов, написал отрицателна критика за неговия роман "Тор". Накрая тя завършваше със заключението: "Впрочем авторът е намерил най-подходящото име за романа си: "Тор"! Л. Стоянов спокойно парира: "Коста никога не е бил фашист, обратно, най-голям космополит, издигнат над всякаква политика." Но понеже възниква проблемът дали да се гласува поотделно за всеки писател

или общо за всички, отлагат гласуването за 23 ноември същия месец. Изглежда, че не са имали и достатъчен кворум. С протокол номер 5 се оформя изключването, т.е. заличаването от списъка на съюза, но много от тия 29 души са заличени вече и от живота, голяма част – министрите, – са вече в затвора и чакат присъдата на Народния съд, Йордан Бадев е убит, а Фани Попова-Мутафова и съпругът ѝ Чавдар още през първите дни са разделени един от друг, той изпратен на лагер с Борис Денев, а тя в затвора, привлечена да бъде съдена от Народния съд. Между първото и второто заседание, за да има кворум, е проведен избор на нови членове. Между присъстващите на това заседание се мъдрят имената на Борис Делчев, Д. Полянов, А. Гуляшки, Богомил Райнов, Ангел Тодоров, Веселина Геновска, Г. Караславов и др. На първото заседание просто не се съобщава броят на присъстващите, на второто се изпуска съставът на настоятелството, а Б. Болгар се вписва като присъстващ! За Димитър Талев обвинението гласи: ...писал фашистки статии във в. "Зора", а общо за всички цитираното колективно обвинение е, че били уронили престижа на съюза и проявили дейност в разрез с интересите на народа и културата ни. Орлин Василев прецизира още по-категорично преди гласуването, че не съществува друга алтернатива в преценката за тяхната дейност: "Спрямо провинените не бива да се проявява никакво снизхождение, защото се касае за едно заслужено възмездие за явно противонародна дейност." Явно предупреждение за всеки, който би дръзнал да защити някого или да оспори формулираното обвинение. По решение на събранието гласува се общо за всички, разбира се, с "да, т.е. при пълно единодушие и още тогава се установява прословутият задължителен комунистически макет на единодушие, само "да" или само "не", според нареждането на партията. Изключването на Талев от съюза всъщност беше само една формал-

ност, защото още през октомври 1944 г. той беше задържан в милицията, по-късно изпратен в Централния затвор, а оттам вероятно поради липса на достатъчно обвинителен материал за подвеждане под съд, препратен на лагер в Бобов дол, където престоява до края на месец август 1945 г., значи цели десет месеца "при нечовешки условия". Едно безпримерно и кощунствено посегателство върху един даровит човек, с много крехко здраве, потърсил след мъчителни лутания и патила подслон в родна България! Но завистта не е наситена, защото остава жив, а нейната съкровена цел е да изживее ликуването от смъртта му. Две години по-късно тлеещата омраза измисля ново безкръвно покушение. Изпраща го отново на лагер, но тоя път в рудника "Куциян". Талев не обичаше да разказва за това време. Загатна го само с колоритната метафора "деветия кръг на ада". Приемаше всичко с примирението на предопределена съдба, дори като някаква повеля на провидението да навлезе по-дълбоко в сложната инфраструктура на човека и така по собствен път да стигне до прозрението за философията на морала и неговата относителна стойност на аморал, за логиката и антилогиката, за двойното му лакмусово оцветяване, когато се намеси индивидуална заинтересованост и преценка или когато човек се види изправен пред алтернативата за живот или смърт. От всяко насилие човек може да извлече поука и вътрешна сила да отстоява своя личен морал. В мрака на рудника той открива спонтанно разковничето за автопсихотерапия и отреагирване на дълбокия потрес от циничното посегателство върху творческата съвест на един писател, но и върху живота му в името на една доктрина, която вместо обещаната свобода, любов и братство се превръща във вилнеене на бесове и омраза, преследване, задушаване на свободната мисъл и опити за смазване на личността и собственото верую. Прекарва в мрачния ад до началото на февруари 1948 г.,

откъснат от семейството и света, подложен на душевни терзания и изтезания, унижения и безпримерна трудова натовареност, сякаш не е човек, а робот. Това важи за всички, попаднали в този адски кръг, и то само защото мозъците им имат повече сиво вещество и сърцето им пулсира в обич към човека, родината, природата и се слива в една обща хармония на всеобич, защото не познава изстъпленията на звяра, а се въодушевява от красотата в отношенията и сътворяването на един по-добър свят, в който да няма място за злото!

Истинското изкуство не е изкуство само заради естетическата наслада, то постига своята главна цел с катарзиса, с волята за морално усъвършенстване и вътрешно преобразяване дори на най-закоравялата душа. Но и сега Талев продължава да дразни като алерген. Злобата не може да се примири, че се е отървал от явна смърт по някаква милост на провидението и само шест месеца след завръщането му от "Куциян", навръх Св. Богородица, на 28 август 1948 г., цялото семейство Талеви бива изселено, т.е. интернирано в гр. Луковит и му се отнема софийското жителство. А какво значи изселване или интерниране: ти продължаваш да бъдеш под милиционерско наблюдение, нямаш право да напускаш града без разрешение, трябва да се разписваш, за да потвърдиш присъствието си, да не говорим, че по следите ти са пуснати доносници и сътрудници. Но и тоя път дребните душички, прегърнали комунизма от кариеристични подбуди и от стихията на омразата, преживяха голямо разочарование. Просто му създадоха условия напълно да се углъби в творческите си концепции, далеч от шума на големия град. Все повече се избистря сюжетната взаимовръзка между хора и събития и философското осмисляне на взаимоотношенията между българи и турци в светлината на един морал, от гледището на който и двете страни имат право, когато се касае за личното тълкуване на това право...

На 2 февруари 1952 г. им връщат софийското жителство. Временно се приютяват в дома на Ирининия баща в квартал "Бакърена фабрика" при крайно примитивни условия. Кухнята е с под от пръст, а студът и влагата проникват през тънките стени. Ирина непрекъснато грее тухли, за да ги слага под краката му, но увлечен в размотаването на творческите концепции, той не усеща нищо друго. Пише при най-дълбоко потъване в атмосферата на миналото. Някои критици и приятели търсят прототипове в тетралогията му, но реалност и художествена измислица се сливат органически в онова творческо единство, равностойно на ново рождение. Образите и действителността се открояват хем със своята реалистическа правда, хем като рожба на специфично творческо превъплътяване, постига се идеалът на най-високо художествено майсторство, една надобектна действителност, която наред с реалистичната си убедителност носи, както казва Гьоте, сигнатурата на големия творец. Най-ценното в това превъплътяване е почерпеното знание именно за стихията на омразата, но и за величието на любовта като морал и човечност към човека до тебе, едно евангелие на любов и красиви човешки чувства, дори когато бушува кървавата битка за свобода и стихията на невиждани зверства, пред които Борис Глаушев изтръпва от ужас...

През 1954 г. семейство Талеви се настанява вече в човешки удобен апартамент в София на ул. "Паренсов", предоставен от брат му Алекси Талев. Първите гости, поканени на този празник на възкресение от десетгодишната Вартоломеева нощ, бяха само шест души: семейство Софка и проф. Веселин Бешевлиеви, Емилиян Станев с жена си Надежда и ние двамата, проф. Гълъбов и аз. Беше постигнал нещо повече от една епопея в духа на Вазов, една епопея като кръвна и духовна връзка между поробена Македония и родната майка, разгъната в много широка пано-

рама на човешки страсти, на благородни пориви и лични трагедии в името на свободата и несломим хероизъм на пълно себеотрицание и готовност за саможертва. И всичко това върху фона на един колоритен и наситен с патриархални традиции бит. Една епопея и на простия слой от народа, но с живо чувство за български произход и непродажна национална съвест. Един жив упрек за комунистите и тяхното предателство към Македония и малтретирането на македонците в България заради отстояването тъкмо на българската субстанция в себе си, докато в тях отдавна вече се беше пребоядисала в червен цвят, а това ограничи още повече свободата в избора им на сюжети. Просто не си даваха сметка до каква степен българският писател бе окован във веригите на партийния канон и еднотипната тематичност на героизирани подвизи и венцехвалебствия на партийни дейци и преструктурирани исторически факти. Забелязваше се вече застиване на първото въодушевление, изчерпиха се и ярките таланти и започна някакво вяло предъвкване на известни и преизвестни неща, липсваше собствена инвенция, страхуваха се да не попаднат под острата партийна критика, както Димитър Димов, който изживя болезнено насилието да преосмисли образите в романа "Тютюн", а истинската литературна критика се изроди в банални плоскости и безличие. Настъпи така нареченото явление "сив поток" и пълен застой в критиката, въпреки усилията да я съживят. И изведнъж триптихът на Талев! Всички се нахвърлиха да четат романите, а критиците поради дългата суша и ембаргото върху критиката, макар да не бяха в духа на партийната поетика, побързаха да пишат хвалебни статии за него, да му предсказват място в пантеона на безсмъртните творци, но никой не се осмели да докосне истината, че този гений на косъм не стана жертва на завистта и омразата. В литературната енциклопедия Магдалена Шишкова бегло загатва за голя-

мата ниша в животописа му. След 9 септември бил изключен от СБП и за няколко години лишен от право да участва в обществения и литературен живот, но по какъв начин именно "лишен", не се споменава. Все пак и тази кратка бележка ясно говори за един режим, в който хората на изкуството биват лишени от правото да творят и не им остава нищо друго, освен да благодарят и за това, че са ги оставили живи, а не са ги лишили и от право на живот, както Йордан Бадев, Райко Алексиев и хиляди други... А читателите, преситени от ужасите на режима, търсеха в тях разтуха за наранените си души и жестокостта към пиринските македонци. Линията към Македония беше вече официално коригирана, но какъв патриотизъм може да се очаква от хора, които не се посвениха в своето раболепно угодничество към братския руски народ да му поднесат на тепсия и самата България? Един акт толкова чудовищен, че дори най-първобитните племена не биха го повторили. Все пак новите "доброжелатели" и "душеприказчици" успяха да му наложат известна марксическа идейна ориентировка, дори да обагрят и биографичните му спомени с някакво далечно влечение към комунизма. За онова време това е пълен анахронизъм за македонската селска действителност, изкуствено присадена идеология в един край на още традиционно занаятчийство с единственото активно желание за свобода. Учителят Ванков просто стърчи като вносна саморасъл в тая обстановка със своите марксически убеждения между неграмотни хора, а децата, впрегнати много рано в борбата за хляб, нямат време, нито школуван мозък за такива вносни учения. Тези опити са само неорганични шарени кръпки в общата панорама на живота. Откъсната от непосредствен контакт с големия свят, от модерните икономически проблеми и доктрини, концентрирала идейните си тежнения само в стремежа към свобода от непоносимото вилнеене на бейовете, Македония не е

узряла още за работническите проблеми, още по-малко има нивото за такива учения. Дори в България те си пробиват мъчно път.

Наистина животът е много жесток през този период към Талев, но тъкмо поради насилието, незаслужените изтезания и страдания и потъпкване на всякакъв морал, той преодолява вътрешния си бунт и се излекува чрез автопсихотерапията, прониква в сложната философска постановка на морала като абсолютен и относителен морал, а тя му дава и ключа за изграждането на основното скеле за най-класическата конфронтация между двата вида морал тъкмо в романа "Илинден". Възприема я като двигател в личната, обществената и междучовешка сфера, изобразява я, без да я оправдава, когато липсва конкретно предизвикателство. Борбата между абсолютното добро и относителното добро или зло в отношенията между хората зависи от хармоничния баланс на везните. Наруши ли се той, заговори ли в другия човек омразата, ревността, завистта, отмъщението, агресията, налага се човек да се самоотбранява и отношенията се израждат или в едностранно действие на морала, или в двустранно ожесточение. Романите на Талев се разглеждат от критиката повече от аспекта на тяхната художествена стойност, на неговата разказваческа дарба, но никой не прониква в пружините на емоционалната и морална конфронтация: на генетическата инфрасубстанциалност на героите. Дори спокойната и безбурна наглед кардиограма на тяхното битие, привидното потъване в безразличие и безличие в периоди на затишие и примирение е натоварено с напрежение на магмата, която клокочи в глъбините на вулкан и чака историческия момент, за да избухне. Абсолютният морал като вътрешен кодекс на отношение към другия човек е вложен в Борис Глаушев, сина на Лазар Глаушев и Ния. Дори самият му баща се възхищава от него: "Какъв син му беше родила Ния! Какъв

светъл човек! Той обичаше много човека, разбираше го, виждаше го ясно и го жалеше." За присмех съучениците му изваждат прякора "Милостивия", но той обича това име и му се радва. Радва го и красотата, умее да я открива навсякъде, но когато навлиза по-дълбоко в душите на селяните и борците за свобода, се сблъсква с двойното лице на морала: като морал и като аморал, когато трябва да отбраняват своята свобода от насилието на поробителя. Моралната съвест на Борис е потресена, той не може да убива, страда от убийството дори на предатели, душата му се размътва от голяма скръб: скръб за човека, който убива, и за човека, който трябва да бъде убит. Това "трябва", този морален императив на Кант за абсолютното добро изведнъж се раздвоява, добива ново лакмусово оцветяване, защото "трябва" в случая се явява морална необходимост и морално основание за извоюване на свободата и запазване на живота, изпълнение на морален дълг към човека до тебе, към себе си и децата ти, към народа. Един проблем, разработен и от Шилер в драмата "Вилхелм Тел". В името на същите морални постулати Тел убива Геслер. Борис е вътрешно раздвоен, разпънат на кръст между тези две истини за морала като абсолютна повеля и морален дълг, когато се касае за борба на живот и смърт. По собствен път Талев стига до извода за тази относителност на морала, но тя е ядрото на драматичния конфликт в трагедиите на Есхил, Софокъл и Еврипид, когато личният морал се налага със своето "трябва" срещу тиранията на Зевс или закостенялостта на морала, без да се държи сметка за гласа на сърцето или неписаните закони на съвестта ("Антигона"). При един и същ индивид често тя претърпява изменения и модификации, а те могат да доведат до противоречиви изводи от гласа на сърцето или просто от личната заинтересованост. "Добро или зло само по себе си е нищо, твърди древният философ Протагор, –

истина за всеки субект е това, което той в момента изживява и оценява като истина." А Горгий недвусмислено заявява: "Една общовалидна истина не съществува." Датският философ Киркегор дава най-ефектната метафора за тази относителност на морала: "Субектът държи везните, така че истината не е обективна или надлична, а винаги истина на субекта. В устата на друг истината може да се превърне в неистина, доброто в зло, а злото в добро." Вътрешната борба в Борис Глаушев се утвърждава като нравствено величие и в двете огледални изображения на морална личност, без да загуби своето светло сияние и като абсолютен морал, и като дълг. Той е преди всичко човек, но и българин, когато отбранява и абсолютната, и относителната стойност на "трябва". Но и по отношение на врага Талев запазва двойното лакмусово оцветяване на морала: "има и добри турци", но непрестанните конфронтации за "наше" и "мое" разгарят конфликта: "Гората си е наша" – "Гората е моя от дедо и прадедо", възразява Селим бей. Заплахата за живота става все по-страшна. И както винаги при въстания за свобода, избухването изпреварва предварително изработения план. Борис Глаушев се присъединява към четниците по силата на безусловната неумолимост на момента, въпреки че вътрешно още не е преодолял абсолютния морал. Прозрял вътрешните му задръжки, войводата му дава доста суров урок, че в такива акции шега няма, в тях владее суровата повеля за свобода или смърт: "Като си излязъл комита, пушка, а не перо ще носиш. Ако не ти харесва много нашата работа, връщай се в града още сега." Надделява дългът и съзнанието, че войната за свобода има друг морал, защото в конкретния случай се дължи на нарушения хармоничен баланс във взаимоотношенията между хората. Сега "трябва" и убийството са морална повеля за спасение и свобода. И въпреки това Борис е потресен от жестоката сеч, не намира сили да издържи

кървавото зрелище и пада ничком.

В тая светлина на сияние са изобразени и войводите и всички четници, една безпримерна епопея на героизъм и саможертва в името на свободата, завършила с още по-безпримерно взаимно унищожение и настървение на омраза. Сега Борис открива един нов свят във войводите и селяните, различен от тоя, в който ги опознава в пазарен ден на градската чаршия, чистия морал на човека: оставят се да ги бият, да ги дупчат с ножове, да ги бесят по дърветата, рискуват живота на децата си, но не издават войводата Гьоре Павлов и четниците. Поразен е от човешката душевна сила, за която няма друга по-точна мярка от страха пред смъртта. "Борис Глаушев не беше виждал такава човешка сила, "чуден човек", възкликва той за Гьоре Павлов. Една естествена реакция, когато хората залагат живота си, за да защитят живота и запазването на българския ген и действат в името на един народен идеал, а не на разни политически доктрини за убийството тъкмо на онези, които ратуват за свобода и хуманност. Човекът се изражда в звяр, когато му се предостави безотговорен произвол. Идеалът на Борис, а това значи на Д. Талев, е да противопостави на Империята на злото една Империя на доброто, да събуди в хората обичта към другия човек до него, да възкреси хармонията и красотата в междучовешките отношения, да изкорени безпричинната агресия само защото не си като тях или не мислиш по партийния макет. Какво значи фашист? Прикачиха този етикет към всеки от нас, а всъщност тъкмо Сталин беше във военен съюз с Хитлер... Когато при един разговор с Талев изказах възхищението си от неговия изключителен усет към релефно изображение на събитията само с няколко щрихи, на моралния ефект, с разтърсващ шок на внезапен порив на човечност дори във врага, изненадан той ме помоли да посоча конкретни примери. Това е преди всичко сцената с

Дона, когато след дълги колебания, въпреки опасността да я убият, все пак решава да погребе мъртвото си момиченце, описана с малко думи, но наситена с много живописни ефекти на изображение като жива картина в динамично развитие и драматично напрежение на очакване. Дона го пренася в църквата, полуразрушена от снарядите, за да го повери на св. Богородица, а на другата сутрин го изнася на ръце, за да го погребе в гроба на мъжа си. С черна кърпа на главата, тя се движи като черна сянка, минава през площада и свива по пътеката надолу към долината, но когато минава по тясното мостче на реката, към нея се приближават няколко турски войници. Покорени от зрелището, спират смаяни пред младата жена в ръцете с мъртвото детенце и от гърдите на един от тях се изтръгва най-естественият възклик на вродено чувство на човещина: "Хай, завалията", промърморва той и всички се отдръпват, за да ѝ сторят път да мине... Това може да напише само писател, който и в озверението на войната търси човека. Талев ме слушаше с внимание, но преди още да каже нещо, аз побързах да приведа и един друг пример, който също ме разтърси дълбоко като реакция на врага. Когато един турчин съглежда трупа на убитата Ружа, промърморва, поразен от нейната красота: "Тюх, язък." Очите на Талев просто сияеха от светлина. Много бих могла да ви говоря за човешкото осмисляне дори на отрицателните герои в "Илинден", например на Добра. В състояние на активен вътрешен катарзис, на отвращение от себе си и падението си, тя провежда най-разтърсваща и безпощадна критика на живота и поведението си като човек и българка, себенаказва се, като отравя и себе си, и Селим бей, за да не издевателства повече над нещастните българи. Така тя добива сияние на морално възкресение. "Напишете това един ден, когато вдигнат ембаргото от перото ви" – ме замоли Талев. Ембаргото го вдигнаха много години след неговата смърт,

става дума за критическите ми статии. Неговата трилогия е изстрадана религия за добрия човек, за възстановяването на "трябва" като морален императив във всички области на живота и в междучовешките отношения, но светът не може да се справи все още със стихията на войните и алчността към финансова мощ... А наркоманията и спинът са по-голямо зло и от тях...

Дом на пътя на историята

Иван Станков

Пътят и Домът са две основни метафори на националното ни мислене. В своята бинарна противоположност те могат да проблематизират отделни творби и дори цели творчески светове, които съвременното съзнание възприема като класика. Което означава, че в културната ни памет това са живи огнища, чрез които се направлява и коригира нашата ориентация в безкрайния хаос от ценности на съвременната цивилизация.

Домът и Пътят са биещи се пространствени емблеми. Но те са и корелативни времеви произшествия в пространството, както би ги нарекъл Борхес. Две различни пространствени трансформи на Времето. Две пространства, направени от времева субстанция. Домът и Пътят са пространствени фигури, през които текат два различни типа време – кръговото време на дома и линейното време на пътя.

В този смисъл Домът и Пътят са взаимноизключващи се и взаимнодопълващи се модуси на Битието. Те взаимно се оттласкват от нулевата точка на прага и чрез мигновен емоционален пробег могат да обиколят, да опашат с особе-

на достатъчност цялостното съществуване. Чрез Дома и чрез Пътя могат в пълнота да бъдат описани човекът, животът и светът. Пътят и Домът са границите на човека, между които животът му може да бъде осъществен не само реално-исторически, но и метафизично. Те задават достатъчно дълбочина и в двете вертикални посоки – от тъмните неосъзнати потайности на душите ни, до небесните стремления на духа ни. Когато Бог е за нас Път и Дом, то тогава Той е наш и ние сме Негови.

Домът и Пътят са съответно наша Род-ина и наша Съдба. Те са двете чаши на пясъчния ни часовник. Колкото повече Път, толкова по-малко Дом, и обратно. Един ден обаче този часовник ще остане необърнат. Тогава ще сме стигнали до края на Пътя. И с удивление ще се видим отново пред своя Дом. И ще се потвърдят нашите съмнения, че пътят започва и свършва на прага. Там, където ни е изпратила и където ще ни посрещне Старата (Старите, Своите). В миг ще се извърти пред очите ни нашият земен живот в скръбната сауна на Историята и наместо напористия поглед на Язон ще усетим кротката мъдрост на уморения Одисей. Итака – това съм Аз.

На блаженството, заключено в това изречение, непрекъснато пречи Историята. Маскирана ту като амазонка, ту като мамеща сирена, ту като циклоп, като вражеска армия или като атомна заплаха, тя безспир вгъва нашите пътища. Връща ни на места, дето вече сме били, всмуква ни в своите събитийни лабиринти с множество Ариадни и без нито едно конец.

В лабиринта на Историята като в змийско котило са се вплели безброй много пътища. И нито един Дом. Навярно това е било проблем за Талев. И той се е опитал да извади от плътта на историята неумиращите истини за Дома. Да изпише и антиисторическото, вечното лице на реалния живот и реалните събития, които – както личи от оставени-

те сведения – са били живи в сърцето и в паметта на писателя. И той написва сагата за един дом, построен на пътя на Историята. Написва историята за дома на Султана, при това някак компенсаторно, съпротивително – в най-бездомния участък от живота си. В най-безвременните въглищни подземия във времепространствената точка на почти небитието той е събирал сили за покрива. Събирал е сили за завършването на романа за най-българския Дом, дома на Глаушеви. Като спасителен мираж и като сънувана жива вода!

Този дом е бил неговата Итака, в него е бил втренчен далековиждащият поглед на късогледите му очи, към него е трасирал лабиринта на лагерните си пътища писателят и навярно си е повтарял, надвиквайки се с бащата на разпътната Ема Бовари "Султана – това съм аз!".

Сагата за рода на Глаушеви е сага за Дома, построен на пътя на Историята. Разказ за Пътя, който Домът трябва да извърви, след като през него е тръгнало да тече историческото време – първоначално едва-едва потрепващо, а сетне набрало убийствена скорост като огромна, непозната и безконтролна машина. Трите поколения Глаушевци с годините все по-ясно чувстват върху себе си нарастващата центробежна сила на историческото движение и трагичната трансформация от Дом на рода в Път на нацията.

Фуниеобразната композиционна геометрия на романовото Цяло е зададена още в заглавието на отделните части на тетралогията. Всяко едно от тях метафорично символизира мащабите, в които Домът и родът мислят себе си като част от по-голямото етническо тяло. Пак тук може при по-внимателно вглеждане да се прочете най-красивата и най-мила идея – че Родината започва от Дома, както и другата, най-суровата – че който иска да принадлежи на Родината, той трябва да се отвърже от Дома.

"Железният светилник" емблематизира първата, емб-

рионалната фаза на домовото съществуване. Всичко, което сега е, винаги е било същото: "Минали бяха векове и всеки нов ден приличаше на отминалия, тоя малък свят беше заключен здраво в начупения кръг на околните планини, рядко се случваше да потрепне по гладката повърхност на тихата вода бледо отражение на далечен пожар..." Събитията няма как да напуснат оградата на къщата и да се въртят по старото гумно на сегашното, което всякога е било. Тук е все така спокойно, тук е същото. Тук историята спи - тършува другаде с някоя от безбройните си ръце. Другаде тя наистина запалва пожари, но дотук стигат само отблясъците. Истинската светлина тук е от светилника. Додето освети той – дотам се вижда. Пък и дотам се живее. По пътя още не е дошъл Другият, големият вятър.

Той пристига във втората част – "Преспанските камбани". Срещу него светилникът няма как да издържи. И в Дома на Султана влиза газената лампа. С колите на Баболеви по пътя пристигат лампите на цяла Преспа. В тази втора част на тетралогията социалният периметър вече е Градът, Преспа, домът на домовете. А в третата част – "Илинден" – домът вече е друга, още по-голяма територия, територията на голямото въстание. В четвъртата част – "Гласовете ви чувам" – писателят ще даде цялостен, завършен етнически смисъл на повествованието си и ще го завърне към себе си. За да захвърля все по-често епиката и да се завръща все по-откровено при своите си – при онези за които толкова често е признавал, че чува гласовете им.

Израстването от родовото до националното съзнание - това е Пътят, който Глаушевият Дом ще трябва да измине по дъното на романовото повествование. При това с всичките съпровождащи го възвисявания и пропадания. За да се поддържа кобното равновесие на сляпата История. Удоволствието да имаш за син Лазар води подире си ужаса да имаш Катерина за дъщеря.

Историята на Глаушевия род се отваря със Стоян. Той дава името и корена, семето на рода – единственото, което има. Той е Домът, дошъл от Пътя. Този герой за разлика от всички останали е дом-в-себе-си. Единствено у него е заложена, при това съвсем естествено, еднопосочната вертикална устременост към Бога. Стоян е вътрешно свободен, защото е религиозен. Той е възложил всички отговорности в Божиите ръце, живее върху и чрез надеждите в Божията благодат. Предал е всичко в ръцете на Бога и на Него се надява безостатъчно.

Стоян през целия си живот няма нищо свое и не взема нищо за себе си. Сякаш е изпълнил строгите наставления на Десетте заповеди. Той наистина има, сякаш че няма, и няма, сякаш че има. В очите на Султана неговата щедрост е почти разточителство. Води кротък, смирен и праведен живот, построен върху идеята за труда като национална нравственост. Чистосърдечен, искрен, ритуален и молитвен е в отношението си към Бога. Земните си дела и поведенческата си свобода е поверил в ръцете на Султана.

След като първоначално е избрал Бога, Стоян е извън състояние на избор. Той не избира да отиде в града – принуден е да направи това. Не избира дори и жена си. Чете без всякакъв бунт посланията на съдбата. Обладан е от своеобразна мила достатъчност в отношението си към света. Не иска нито да има, нито да знае повече. Той така си и отива от живота, без да поиска да разбере от Султана истинската причина за смъртта на любимата си дъщеря Катерина. Умира без мъки, терзания и съмнения. Благ и красив – готов за рая, за Божия Дом.

Животът на Стоян преминава в кръговото време на религиозно-ритуалната повторителност. Не прави нито един съзнателен волеви опит за неговото историческо линеаризиране и изправяне. В рамките на преспанското домово общество той непрекъснато е и иска да бъде като

БИБЛИОТЕКА

другите – по Божията воля и по волята на Султана. И въздаянията не закъсняват, започват още от мига на неговата смърт.

Смъртта му предизвиква благородна завист у Султана: "Ех, блазе му на Стояна! Не можеше тя да се моли и да говори с бога като него, може би и затова господ му даде такава, лека смърт. А тя и с бога бе воювала колко пъти..." Нейната мистика е по-битовизирана и някак ситуационно мотивирана. При целия си свръхконсерватизъм, заради който не се харесва на много от нашите дъщери, тя е много повече опалена ренесансово от Стоян. Тя е поела огромното бреме да разполага със собствената си свобода и със свободата на другите при всичките произтичащи от това отговорности. Ако Стоян е първият, откъснал се от цялостното тяло на бащиния род, то Султана е последната, единствено оцелялата. В нея завършва старият и започва новият род. Тя е едновременно край и начало. Омега и Алфа.

Царица чрез името си и наследница на хаджии и Серафимовци чрез рода си, тя има къща, но няма Дом. Битието ѝ е изпълнено със съдържание (грижи се сама за себе си и за баба си от четиринайсетгодишна), но изпразнено от смисъл. Няма смисъл Домът, ако го няма Пътят.

Султана е наясно какъв трябва да бъде Домът, знае всичко за него. И затова не само пророчески го разпознава в Стоян, но и поименно го назовава. Тя го извиква по име, без да го е познавала никога преди: "Ей, Стояне!" Султана влиза в тая среща с някакво чудотворно свръхзнание. И той трябва да спре, защото наистина е Стоян – човек, който стои, който устоява. И още – защото между тях отнапред е зададена голяма обща причина – общият Дом по волята на съдбата. Иначе поводи веднага се измислят: "Тя бързо се съвзе от смущението си и като погледна секирата, която висеше на лявата му ръка, каза отсечено:

– Имаме дърва за цепене."

Срещата вече е започнала, тя има грандиозен смисъл, но няма още сюжет, и Султана мигновено реагира с дървата за цепене. Това съдбовно чувство е възлово в буквалния смисъл на думата. Не толкова защото сега се завързва всичко предстоящо, а защото сега и само сега е фиксирана в кристален вид антиисторичността на приказната магика. Това е първото и последно събитие в цялата романова канава, което се разиграва в нелогична, чудодейна, извънвременна и антиказуална ситуация. Това е нулата на сюжетното време и началото на историческия Път на Глаушевия Дом.

Тук и в този миг, със сладостта на интуитивните си домогвания Стоян съгласително разпознава в младата жена султанката, царицата, владетелката на своя живот. Напуска скитнишкия Път – като топос за кучешки сюжети, като изтрита и нежелана своя временност. Спасително се завързва за Султана и за нейната домова идея. С този акт той се завръща при най-дълбоката си същност.

Преди да оглави Дома като институция, Султана инквизиторски разполага с нужното знание. Родовата емпирика и главно животът на баща ѝ отхвърля Пътя като битиен институционален вариант. И тя посвещава целия си живот на изграждането и съхраняването на Дома като египетска пирамида срещу ветровете на времето.

За всички, които говорят единствено неговия език, времето винаги е било и във всеки един момент е безмилостно ново. Това е най-примитивното и най-автентично усещане за Историята. Всяка промяна е историческа. Разликата между стария и новия статус на човека или на негова битийно-функционална вещ е вече линейна темпорална дименсия. Само чрез осъзнаваното си участие в Промяната човек застава пред дишащото лице на Историята. А както е известно, времето се храни със смърт. Включител-

но и със смъртта на родовете. То е Пътят.

В своята най-дълбока домова същност Султана е воин на непроменимостта. През оглавената от нея институция тя пропуска да тече само обредното време на Дома - раждания, сватби, смърт – всичко, което може да се затвори в кръговите знаци на повторителността. Ако трябва буквално да се ситуира героинята – то тя живее от вътрешната страна на прага. Упражнява строг граничен контрол върху най-малката проява на живота, която липсва в списъка на ценностите, предзададени във филогенетичната й памет.

Главният героя в Талевата сага за Глаушевия род е времето. Всички герои очакват или констатират неговата "другост". И тъкмо оттук идва художественият блясък в образа на Султана. Тя и в поведението, и в мислите си е негов контрапункт. Върху нея рефлектират и най-дребните предизвикателства, дошли отвън, от пътя, от времето. Точно върху нея, върху жрицата на несвършващото и непроменящо се родово време най-ясно отзвучават всички иновации – личностни и вещни. Тя първа ще посрещне Рилския монах – персонализираното предсказание за изправяне кръга на родовото мислене и ориентацията му към по-голямата етнокултурна общност. Тя първа ще трябва да заплати с най-висока цена сблъсъка си с непозната и категорично неприемлива личностна свобода – свободата, която тече от фигурата на Рафе Клинче и от неговите иконостаси.

Заплашително пресичат границите на крепостта романтичният учител бунтовник Райко Вардарски, еманципираната учителка Иванка Руменова. Султана трескаво бди над всяка тяхна крачка, над всеки жест, над всеки поглед. Тя пази Дома не толкова от чуждия морал на всички тези хора, колкото от самата им чуждост. За нея те са хора отдругаде. Не от друго място, а от друго време. Тя разбира

но не иска да чете неговите знаци. Дори и най-елементарните.

Султана не роптае срещу газената ламба, макар да казва, че ѝ мирише. Усеща, че в битовата си приложимост старият железен светилник е загубил много важно сражение и че с него е свършено. Вижда, че няма смисъл да ядат всички от един и същ сахан, след като има достатъчно други, които не се използват. Разбира, че е много по-добре да се застеле масата с новата покривка, отколкото със старата – износена и подкърпяна, макар и чиста. Далеч по-удобни са и железните лъжици и няма защо те да стоят в долапа, а семейството да продължава да се храни с дървените.

Султана не декодира и не оценностява приложната стойност на новите битови артикули. Тя отказва да приеме времето, което ги е създало и което ги е подхвърлило в нейния Дом. Лавината от нови битови удари е насочена в сърцевината на Султанината философия – философията на непроменимостта: "Не беше това само заради лампата. С голяма сила стоеше насреща ѝ старата жена, застанала да брани нещо много скъпо за нея. А тя още не беше виждала как ще свети новата ламба...

– Майко, да запаля... ти ще видиш.

– Какво ще видя... Цел живот аз со светилник, от старо време още... Така сме си навикнали, а това нещо дяволът го измислил."

В тази сцена Султана дава метафизичен поведенчески отпор на самата История – нелогичен, неразумен, спонтанен. Още от самото начало героинята е замислила своя Дом не идеално, а идеален. Какъвто е бил моделиран от нейното собствено живеене и от живеенето на всички преди нея. Многократно изпробван, винаги един и същ, вечен. Следователно съвършен. Със свой строг и навсякъде и всякога повтарящ се ред. Включително и за дребните бито-

ви детайли – светилници, покривки, лъжици, сахани. Новите сурогати поставят под съмнение старите екзистенциални основания. Да приемеш светлината на лампата означава да се отречеш от идеалността на светилника, който битува в кръга на други още детайли от всеобщата предзададена идеалност, която психически мотивира идеята за непроменимостта. Султана не отхвърля стойности, а същности.

Всичките битови примитиви, които овеществяват живота ѝ, поддържат спасителното ѝ усещане за непроменимост. В съзнанието ѝ, в мисленето ѝ човекът и неговият живот са устроени по простичката формула – "Завинаги!" Така битовият сблъсък между Султана и Ния прераства всъщност в битиен. Представят ни се два варианта на мислене – "да имаш" и "да бъдеш", както ги е заковал в заглавието на една от книгите си Ерик Фром. Султана е изцяло в системата "да бъдеш" и всичко, което тя има, е завинаги. В тази система ценностното усъмняване е непознато и дори забранено.

В системата на Ния да използваш по-добрия предмет, щом го притежаваш, е съвсем нормално. По-добрият предмет – значи по-новият, от по-ново време. Но в мисълта на Султана няма ново време, единствената мярка там е вечността. тя не приема новата покривка, какво остава за новата къща: "Оставете ме бре, деца! Що знайте вие! Как ще оставя огнището си да угасне, да изстине! Тука съм се родила аз, тука съм раждала и вас, тука умре и татко ви..." Тук тя за пореден път измерва Дома не с къщата, а с хората, с живота, който е съградила и опазила. Тя пред самия си край изговаря времето, с което мери живота на Дома – митичното ритуално време на раждания и смъртите.

А самата История като че ли предпочита да се оразмерява чрез хората на Пътя – като Паисий, като Левски, като Ботев. Най-откровено показва лицето си тя в сказанието за

Глаушеви тъкмо чрез хора на Пътя. Докато идеята за Дома е антиисторична. Нейната метафизична ориентация е към несвършване и неразрушаване на Цялото. Ето защо сдвояването на Дома и на Пътя под знака на националното движение е драматично. Този драматизъм в Талевата сага за Глаушевия род не е измислен. Писателят го носи през целия си творчески път. Носи го, както личи от документите, и през личния си живот. При това със съзнанието, че неговият собствен Дом и Домът, за който пише, са вече История, в която гласовете вечно ще се чуват.

Несбъднатият диалог

Росица Игнатова

В романа "Железният светилник" от Д. Талев присъстват необичайните за българската литература взаимоотношения между майка и дъщеря. Те придават драматичност на последната част на творбата и се осъществяват небезконфликтно, с динамични преобръщания, с неочаквани решения от страна и на майката, и на дъщерята. Подчертаното мъжко присъствие като авторство в българската проза прави по-актуални опозициите майка – син или снаха – свекърва, очертавайки зона на пресичане на мъжкото и женското начало чрез Едиповия комплекс. В поезията на Багряна и Д. Габе, където диалогът между материнската власт и женското у дъщерята е типичен мотив, се изключва неразрешимата конфликтност и се придава усещането за постигнатата хармония от "екстазното слияние с майката".*

Отношенията между Катерина и Султана в романа на Талев се проявяват още в началото на главата "Корени и гранки" преди всичко като конфликтни: "Султана подози-

* Вж. Николчина, М. Елисавета Багряна и историята на българската женска литература – във Вечната и святата. Нови студии за Багряна, С., 1994.

раше, че Катерина е в някаква непозволена връзка с резбаря, че той я примамва, и тя бдеше над щерка си с очи и нокти."

Драмата на противопоставянето е резултат от различния тип женственост на майка и дъщеря – в Катерина преобладава влечението към непознатото и непозволеното, в чието поле се пораждат и борят помежду си инстинктите, а в Султана власта съпротивата срещу подсъзнателното и доминира чисто женската уравновесеност. Тези свои същностни различия майка и дъщеря проявяват в любовта.

В избора на партньор от майката и дъщерята на пръв поглед има сходство. Стоян и Рафе са с общи психически реакции, с външно близки проявления – психологическа нестабилност, нецеленасочен житейски път преди брака, вечно политане и изгубване на самоконтрола в кризисни моменти.

Значимо за дефинирането на образа на Рафе, за сдобиването му с лице, вечност и ценност се оказва съотнасянето му с женския образ. Самото му съществуване, дори творчеството и признанието, се оказва не-само-достатъчно. Самоподкрепянето му, като типична мъжка същност, не му е присъщо. Именно затова той се насочва интуитивно при изработването на олтара към ореховото дърво и зеленината, които с короната си са проекция на женската интуитивност, алюзия за окръглеността на утробата.

В кризисни моменти и Стоян не може да предприеме никакви действия без първоначалния тласък от Султана – тя отключва инстинктите му за самосъхранение, тя го тласка към самозащита. Създаденото от двамата герои – бащата и любовника похитител, се стреми да се идентифицира чрез женските образи в творбата. Героите се превръщат в примамливи обекти за женското, което има функцията да "осинови", да защити детското "аз" на мъжа и да

ориентира позитивно неговата създаваща енергия. От Чужденеца единствено жената е способна да създаде Бащата, да укрепи неговата власт в дома и да зададе посоката на общите и ясно осмислени прагматични цели.

От връзката с неуравновесения Стоян Султана постига едно динамично равновесие, неподвластно на времето. Стоян открива у нея майката закрилница, но героинята не го "адсорбира" изцяло, не доминира над целия му интимен свят. Зависимостта от майката – жената не връща "едипово" героя в неосъзнатото детство, а предявява пред него претенции за действие, самостоятелност, закрила и позитивно съзидание. Чрез Султана Стоян измества вътрешния баща (К. Юнг) и предизвиква от своя страна Султана, макар и сдържано да отключи своята женственост и да я прояви с типичната за патриархалната българка плахост: "А тя бе облякла леки празнични дрехи, превързала бе главата си с шарена липисканска шамия, и за пръв път виждаше той в тъмните ѝ очи мекота и дори покорство."

И: "Беше ѝ драго да го вижда: понякога, като го гледаше, по тялото ѝ пробягваха тръпки, но никога не помисли тя да даде воля на това зараждащо се чувство, да го нарече с името му, да му се предаде."

Султана носи ясно изразени женски качества, сладостният копнеж на еротичното е събуден в нея, но тя се чувства длъжна да му противостои чрез благоразумие и обективност, черти, също определяни като типично женствени. Но в хаджи Серафимовата внучка отчетливо са изразени и мъжките – активност, ръководно начало, целеустременост. Над всичко надделява майчинското – с потиснатите чувствено-еротични импулси, с балансираното либидо и самоконтрол. Амазонката в нея съжителства с майката, неудовлетворила своя копнеж по еротична нирвана, поради което героинята по-късно изпитва неосъзната завист към Ния.

За разлика от Султана, която съхранява ръководния принцип, Катерина се отдава изцяло във властта на мъжката еротичност. Тя грешно припознава Стоян в образа на Рафе Клинче, не разчита правилно майчините послания за доминиране в семейството и възприема самосъжалението на резбаря неправилно като повик за закрила. Ситуацията с Рафе обаче само външно напомня едиповия комплекс, на който е подвластен Стоян. Резбарят изпитва не толкова желание за отхвърляне на бащата чрез сливане с майката, колкото хипертрофира собствената си несрета и неудачност и чрез това се стреми да компенсира усещането, че не е идеалното същество, което би могъл да бъде.

Героят непрекъснато изтъква пред другите своята различност, "другото" пиянство, което го е обсебило, непостижимите за околните обсесии на самообвиняващата му се душа. Той подсъзнателно пренася болезнените ситуации върху любовния живот с Катерина и така го обрича на катастрофичност, на небалансирано пресичане между мъжко и женско.

За разлика от Стоян, който напуска селото си Гранче с осъзнат страх и без всякакви демонстрации на свободна воля, появата на Рафе Клинче е свързана с провокативни ходове, с привличащи любопитството и чуденето проявления. Мъжките жестове, които извършва, пиенето, разточителството, неуседналостта и позата на неудачник и страдалец действат като магнетична сила върху Катерина. Подмамена от неосъзнатата маска на героя на страдалец, тя изгубва самоконтрол и се изживява като силна жена жрица, водеща в отношенията им. Героят обаче наподобява нужда от опора, от жената – майка, но всъщност в отношенията изцяло властва той, обсебва другия и изпитва неосъзнатата сублимация чрез неговото страдание или състрадание. Затова плачът му донася най-голямо удоволствие – той е признатото овенчаване на окаяността му, легитимираща

проява на страдащото му самоосъзнаване за истинно: "Никой не е плакал за мене досега, дори и родната ми майка; никой. Само тя..."

Но Катерина е единствената, която вижда резбаря по този начин, и това прави истината им невалидна, разкривена в странното огледало на еротичните визии. Рафе, макар и с трудна съдба, постига славата и признанието на другите, постига и любовта. Но резбарят проектира себе си само в пространството на несретничеството и търси вината в предопределената му съдба... Така се предава изцяло във властта на нарцисистичното самосъжаление.

Самосъжалението подхранва тъмните страни на либидото на героя. Нещастието действително непрестанно го следва, но не като някаква съдбовна непреодолимост, както си мисли той, а поради подсъзнателното търсене на кръст, на който да бъде разпнат: "Ама кълна се в Бога и Св. Богородица, в паметта на майка си и баща си, кълна се, само аз съм виновен!"

От този кръст би могъл само той да слезе, ако осъзнатата необходимост от промяна се превърне в действителност. Но типичното чувство за вина на твореца като резултат от сблъсъка с етичните конвенции на общността го прави неспособен да разреши проблематичната ситуация, която сам е предизвикал чрез бунтарството и рушенето на утвърденото. Това поражда себеомразата, която следва неотлъчно самосъжалението като "дървесен червей" и властното му его превръща Катерина в изкупителна жертва, компенсираща отсъствието на любов към себе си. Именно затова той не се спира пред бариерите на общоприетите норми дори и заради нея и извършва прелюбодеянието. То е още едно трагично събитие, което ще му даде материал за самообвинения и за спасение чрез творчество. След разрушаване на приетите конвенции в социума – за потискане на сексуален живот преди брака, срещу Рафе и

Катерина се изправя Реалността – искаща избор и жадуваща жертви.

Рафе и Катерина се опитват да отложат във времето конфликта между удоволствие и реалност и три месеца мълчат за станалото, крият плода на тяхната тайна. Резбарят пръв осъзнава невъзможността на едно вечно отлагане и мъчително и не без колебания приема граничната ситуация на избор за жертвата, която трябва да се принесе на ограничаващия индивида морал. Съвестта му и неговата нравственост го тласкат към желанието за саможертва, но осъзнатата слабост на волята го устремява към помощта на чуждото решение. То ще го освободи от отговорността за болката и жертвата, която в крайна сметка е Любовта: "Казах ти – разпери пръсти резбарят. – Животът ми е в ръцете ти! Сичко ти казаха, сега сичко е в твоите ръце."

Рафе очаква Лазар да разреши трагичната ситуация и да сътвори чрез ръцете – символ на божественото, нова хармония от разпилените късове на живота му. Но надеждата за помощта – изход и решение, е илюзорна. Друг не може да намери ключа към обърканата душа на резбаря, нито братът, нито сестрата...

Катерина, за разлика от майка си, в този изискващ избор момент, също остава пасивна. Рафе сякаш е асимилирал нейното "аз", обезсмислил е нейния път и го е подчинил на собствената си безпътица. Катерина не притежава майчината решимост и това предопределя изхода – смъртта. Дъщерята докрай не осъзнава себе си като жертва на Рафе, защото дълго не е способна да прогледне за истинската му същност. Тя няма представа и за греха, който е извършила, като вижда в задоволените си пориви само нарушаването на общностните норми. Но тя извършва още по-голям грях – не успява да разбере майчините послания за истинската любов, при която всеки от двамата споделя отговорността за себе си и за другия, без да търси

"спасителни" решения отвън и без да губи идентичността си.

За разлика от Султана, която вижда любовта чрез метафоричната двойка на две силни животни в един ярем по дълъг път да вървят задружно, "нередовният човек" Рафе Клинче предлага на Катерина призрака на фантазиите. Дъщерята до последно вярва, че "той е като дете послушен, от сичко ще се откаже, и от виното, сичко ще направи". Но тя илюзорно се изживява като силен човек, способен да покровителства греховното и "слабо" дете, защото именно то е отнело силата ѝ, волността ѝ, доминирайки властно над "аз"-а ѝ. Когато осъзнава това, героинята започва обратния път към самата себе си и човекът, който трябва да го извърви с нея, е майката. Първа Султана научава истината за вътрешното крушение и безсилие на дъщеря си: "Не знам... Нещо ме грабна с голема сила... Бех като упоена, нищо не мислех."

Оттук започва и диалогът за силата и слабостта между майка и дъщеря. Той е много кратък и безнадеждно закъснял. Катерина повтаря баща си, но Рафе не може да замести майката – носи в себе си "големата сила", но тя е повече деструктивна в полето на личния живот, а не съзидателна, каквато е в творчеството. Словото остава недокрай изказано, но Султана разбира, че дъщеря ѝ се нуждае от нейната помощ, от майчиното решение: "Сега аз ще мисля и редя. Никой няма да ми се бърка."

Тя ще вземе решение вместо своите деца. Правилно или не, но чрез избора си ще освободи другите от чувство за отговорност и вина и ще възстанови разкъсалите се между тях връзки. Но дори след като решава да накаже тялото на дъщерята, за да скрие греха и да я предпази от санкциониращия морал на общността, тя продължава да търси диалога не с нея, а с Бога. Разговорите с агонизиращата Катерина са кратки реплики, свързани с физическата

ѝ болка. В тях няма упрек, те са аналог на последното причестяване. Но и в този момент липсва истинско общуване – дъщерята моли за последна среща с Рафе, с онзи човек, който "би могъл да донесе повеке зло, отколкото добро" (Султана). Но майката остава глуха към порива на своето дете – така пропуска последния шанс за сбъдване на диалога и отменя плахия опит на Катерина да направи един, макар и закъснял, избор в своя живот.

Но наказващата майка отново е намерена от дъщерята в агонията и болката в миговете пред смъртта. Султана се слива с греха на дъщерята, защото самата тя извършва още по-голям. Унесена над нея, тя чува в съня си детски плач (на своето или нейното дете!). Но за диалог е много късно – дъщерята общува с небитието...

Духовно близки

Димитър Талев и Емилиян Станев

Радка Пенчева

Приятелствата между творци в нашата литература са рядко срещан факт. В повечето случаи дори автори с еднаква естетика и светоусещане застават едни срещу други, изразходват сили и полезна енергия да воюват помежду си, вместо да си помагат и съдействат. За радост едно щастливо изключение в това отношение е творческата дружба между писателите Емилиян Станев и Димитър Талев. Спокойно можем да кажем, че отношението на Ем. Станев към Македония минава през дружбата му с Димитър Талев. Запознават се в края на 50-те години. По това време Димитър Талев се е върнал в София от Луковит, където е бил интерниран със семейството си. Преди това е бил в лагерите в Богданов дол и Куциян заради романа му "На завой". Изключен е и от Съюза на българските писатели на 23.XI.1944 г. заради това, че е писал "фашистки статии" във в. "Зора" (Вж. протокол № 3 от 23.XI.1944 г. на ЦДА, ф. 551, оп.1), заедно с още 28 видни български писа-

тели и интелектуалци. По времето когато се запознават с Ем. Станев, Талев работи върху романа "Преспанските камбани", част от четирилогията му за Македония, неговия роден край, люлка на Българското възраждане, дал известни българи като братя Миладинови, Йордан Хаджиконстантинов-Джинот и мн.др., край чисто български. Творческата им дружба укрепва и срещите им са почти всекидневни, наситени с разговори за литературата и българската съдба. И тук веднага трябва да отбележим едно твърде характерно различие между двамата автори, различие в творческия процес при двамата. Докато Ем. Станев обича да споделя това, което пише, пред приятелите и близките си – проф. П. Динеков, проф. Ст. Каролев, Йордан Радичков, Блага Димитрова, съпругата си Надежда Станева, да го обговаря, да се вслушва в мненията и забележките им, при Талев се наблюдава точно обратното – той не споделя с никого написаното, нещо повече – дори не говори за него. Когато разкаже замисленото, после не е възможно да го напише – губи интерес и вкус към него. В дневника си Н. Станева е записала на 23 октомври 1959 г. следното: "Заговорихме за "Самуил" и "Илинден". Емилиян направи някои критични бележки на "Самуил", които Талев не прие. С голяма горещина защитава всяка своя дума, всяка фраза. Онова, което му се посочва като недостатък, той се мъчи да превърне в достойнство на книгата. Смята, че "Самуил" не е оценена нито в историческо, нито в художествено отношение и се надява на бъдещето. Разказа ни за перипетиите, през които са минали "Железният светилник" и "Илинден", преди да видят бял свят."

Талев винаги е оказвал морална подкрепа на Емилиян Станев. Така през април 1959 година, когато образът на Иван Кондарев от едноименния роман още не е изяснен в

творческото въображение на писателя и идейните лутания и търсения на героя са лутанията и търсенията на самия автор, когато Ем. Станев се чувства сам и неразбран, Талев е един от малкото приятели на Ем. Станев, които вярват, че романът ще бъде написан добре, че ще се появи значимо художествено произведение.

Особено интересно за паралела между двамата автори е отношението им към двама големи руски писатели - Толстой и Достоевски, отразено в творчеството и публицистиката им. Според Ем. Станев и двамата не могат да бъдат това, което са, без идеята за Бога, когото цял живот неуморно търсят. Талев твърди, че Толстой напълно вярва в Бога, но Ем. Станев не е съгласен. Според него трагедията му се състои в опита да отдели доброто от красотата, тогава започва да се съмнява в изкуството и ползата от него, дори напълно го отрича. В книгата "Що е изкуство" отрича Шекспир и Бетховен. Красотата за него е нравственост, той става философ, а не художник, започва да доказва съществуването на Бога, но не може напълно да повярва в него. Това изразява чрез образа на Левин. Търси Бога, както го търси героят му отец Сергий, търси го в самотността си чрез Евангелието и Христа, започва да опростява явленията и човека. Иска да живее според философията си, но се изяснява, че е по-лесно да напишеш 10 тома философия, отколкото да приложиш в живота един-единствен принцип. От липсата на достатъчно вяра и от търсенето на Бога става зъл. Равносметката му завършва с бягство.

Диалозите им продължават и за Фьодор Достоевски.

За него Ем. Станев казва: "Този човек е невероятен, той обърна всичко с краката нагоре. Колкото го чета, толкова повече се дивя – как можа да се роди такъв човек! Каква способност да фабулира, да прави диалог." За Ем. Станев

Достоевски е "страшният, който разтърсва душата, но не я пречиства. Когато в юношеската си възраст прочетох "Престъпление и наказание", пише той, имах чувството, че се допирам до нещо нечисто. Докато четейки Толстой, сякаш се потапях в благоуханна вана, Достоевски ме разболяваше. Сравнявах неговия свят със света, в който живеех, и бях нещастен. Тогава търсех спасение в природата. Тя ми говореше съвсем друго, обещаваше ми добро, безсмъртие и красота. Но по-късно, в зряла възраст, а и сега, виждам какъв титан е Достоевски. Той седи в краката на Бога наред с Бетховен, Шекспир и античните." Сам Ем. Станев подобно на Достоевски се мъчи да проникне дълбоко в човешката душа, да усети и рая, и ада в нея, да се впусне в бездните ѝ и да се издигне до върховете ѝ. При Талев е другояче. Той е по-светъл и по-ясен, не е толкова противоречив, въпреки че и той е минал през преизподнята на Достоевски. На младини е "ял попарата му". Успял е да преодолее магията му. Бил му е пленник и когато на млади години ходил в Париж, търсел да види по булевард "Монмартър" Соня Мармеладова.

В подобен паралел между Ем. Станев и Д. Талев не можем да не споменем и разликата в обрисовката и отношението на двамата автори към женските образи в романите им. Някои литературни критици като Стоян Каролев смятат, че Ем. Станев не е създал обаятелни женски образи от типа на Талевите героини. Неговите Христина, Дуса, Каломела, Арма не са поетично извисени и обаятелни като Ния, Дона, Катерина. Вероятно защото реалистът Ем. Станев разглежда жената по-скоро като средство за изкушение на мъжа, вероятно защото целите и задачите в романите му са други.

Димитър Талев дава оценка за романа "Иван Конда-

ЧИТАЛНЯ

рев", която за нас е важна с обективността и прецизността си. Ще се опитаме да го предадем по дневника на Н. Станева: "Постиженията като цяло са отлични, а най-вече това, че Емилиян е успял много тактично да поднесе замисъла, без да го натрапва. Това особено много го радва. Картината на епохата е правдива и убедителна, образите - живи и ярки. Намира, че Ем. Станев е прекалил със съкращенията в първия том и при сегашното издание се чувства на места изтъняване, пострадала е плътността на картината. Смята дори, че някъде е загубена връзката, и сочи един пример в шеста глава на първата част при разговорите на Христакиев с Костадин.

Христакиев и Колю Рачиков са малко приповдигнати, прекалено философстващи, неотговарящи на действителността. Намира също, че не е в съгласие с характера на Христакиев да предложи в последната сцена храна на Кондарев. Сторило му се е нелогично.

Възторжено се изказва за образа на Корфонозов, нарича го велик образ в нашата литература, а главите за него - у дома му и във влака – съвършени образци на голямата проза. Анастаси, Костадин, Христина, Манол са нарисувани с голяма сила, драматизъм и плътност и са много верни. За пейзажите и картините в романа се изказва най-възторжено." Макар и носещи своята естествена доза субективност, тези наблюдения са ценни за изследвачите на романа "Иван Кондарев", показват голямата прецизност на Талев.

Известно е, че когато хората се чувстват духовно близки и се обичат, имат някаква естествена нужда да се опознаят напълно, да се върнат дори в детството си, да си разкажат и най-незначителни на пръв поглед неща, но важни с някой детайл за разказващия, да си покажат един на друг родните места, близките и приятелите си, своите

корени. Ем. Станев и Д. Талев не правят изключение и в това отношение. В края на декември 1959 г. Ем. Станев отвежда Димитър Талев във В. Търново и Елена. Талев споделя възхитата и преклонението на Ем. Станев пред Търново, Еленския Балкан, към родниите и близките му приятели в с. Разпоповци и Елена. Особено трогателно звучи сцената в Боаза, където Ем. Станев вика на глас имената на мъртвите си кучета, ловувал с тях на младини, като по този начин им прави сякаш една "кучешка панихида".

През май 1966 г., малко преди смъртта си, Талев "връща визитата" на Ем. Станев. Заедно със съпругите си и сина на Талев те предприемат едно пътуване до Македония, да покаже Талев своя роден край на добрия си приятел. Стигат Солун, където Талев е завършил гимназия, после в Егейска Тракия и Македония. Радостна възбуда изпълва писателите и в Солун, особено във Воден, градче, запазило изцяло своята самобитност от началото на века. Навсякъде тяхното посещение се превръща в истинско събитие. Когато хората разбират, че са българи, се надпреварват да ги поздравяват, да им стиснат ръка, да ги почерпят с нещо. Талев разговаря с охота с местните жители и плаче с тях, когато непозната възрастна жена му казва: "Разкъсаха народа ни на две и сега не смеем да говорим български." До края на дните си той не може да се примири със загубата на македонските българи, това е най-голямата му болка, която сякаш и смъртта не може да заличи. Умира на 20 октомври 1966 година. За Ем. Станев смъртта на Талев е голяма загуба. Това личи особено ясно в думите му по повод 65-годишнината от рождението на Талев, три години след смъртта му: "... Аз искам да кажа нещо за самия Д. Талев, когото не мога да си представя без Македония.

Любовта към Македония, за която той е страдал през целия си живот – това е неговата голяма писателска кауза. Когато го погледнете, неволно ще сравните тънките правилни черти на лицето му с чертите на онези, които някога дебърските и самоковските майстори рисуваха по иконите. Високо, бяло и нежно чело със строги чисти линии, под които ви гледат сиво-сини проницателни очи. Невисок на ръст, почти дребен, слабичък на вид, Димитър Талев ви изненадва с подвижността си и с постоянния поток от вътрешни сили, които вие забелязвате в движенията и в говора му. Вие отведнъж ще се уверите още от първата среща с него, че той е наш, български човек, естествен и единен.

Преди години аз го срещнах през ранна пролет. Тогава той работеше върху "Преспанските камбани". Когато го чух с какво вълнение и страст говори за своите герои и Македония, неволно ми мина през ума мисълта за едно от многобройните чудеса, които стават през ранна пролет – нежните стръкчета на цветята пробиват земята и сплъстената върху нея шума, за да покажат своя цвят. По него време Талев беше изживял много страдания и огорчения, но изглеждаше жизнен, подмладен, вярващ и любещ човек. Тогава си спомних за една мисъл на Куприн: "Можеш да изкривиш човека, но изкуството всичко ще изтърпи и всичко ще поправи."

Голямата любов към Македония у Ем. Станев и Талев ги сближава. Почти всекидневните им разговори, общите им разбирания по националния въпрос също. В дневника си Ем. Станев пише с болка: "... Няма държава като нашата – от себе си да е породила друга." Големите грешки на Георги Димитров и на БКП по отношение на Македония тежат и на двамата писатели до края на дните им. Дори в годините,

когато хората не са се осмелявали да говорят много по тези въпроси, Ем. Станев го е поставял пред Тодор Живков. Той е отговарял с неизменното: "Не може сега, не му е дошло времето." И Димитър Талев е споделял с болка и сълзи на очи пред Ем. Станев и съпругата му: "Тия имат ли акъл? Да карат българи да се наричат македонци, да говорят, че има македонски език?"

Въпроси, въпроси, актуални и днес...

Завръщане

Разговор с Братислав Талев

– Г-н Талев, предполагам, че в спомените ви от детството и младостта Димитър Талев е просто вашият баща. Но за всички нас, за които той с книгите си стана един от духовните бащи на нацията ни (може би единствен сред писателите ни от втората половина на века), е безкрайно интересно да го видим отблизо. Впрочем допускаше ли Талев лесно до себе си, разкриваше ли се като човек или характерът му, осъзнатата творческа мисия, а защо не и горчивият му следдеветосептемврийски опит го дистанцираха от околните?

– Израснах на тихата уличка "Добри Войников", току над Радио София и Агрономическия факултет, покрита с калдъръм, с тополи, върби и вишневи дръвчета край нея. Бях още съвсем малък и не можех да зная, че баща ми е написал вече "Усилни години", драмата "Под мрачно небе", разказите от "Златният ключ", "Великият цар" и "Старата къща", че разказите са "зрънца, от които ще покълне и сюжетът на големото", че разказите са преминати стъпала към по-късните му големи романи.

Бях погълнат от игрите, вилнеех на свобода из джунг-

лата от лиани, кестени, платани и всякакви дървеса, засадени на огромна площ за знание и опит на студентите агрономи... Не предполагах също, че ето тъкмо сега, през това топло и щастливо лято на 1940 година Димитър Талев завършва своя роман "На завой". Прибирах се привечер често пъти плахо след някоя сторена пакост на улицата или по дворовете. Баща ми седеше зад тъмното писалище и в тази строга стая светлееха само прозорците и неговото високо чело.

"Не ме усети" – шмугвах се доволен аз в спалнята насреща при братчето си Владко, дебеличко розово бебе...

Тази вглъбеност в работата беше характерна за Димитър Талев – той живееше сред своите герои. Но той ме водеше и на къси, следобедни излети до Овча купел или Княжево, където в някоя от многобройните по онова време уютни бирарии на чаша пенливо пиво или червено вино се срещаше със свои другари. Водеха се сериозни разговори, но това бяха и весели преживявания, защото годините бяха хубави, пълни с очакване, със светли надежди.

После дойде покрусата. Татко по щастлива случайност оцеля, но дълбоко демократичният и бащински покровителствен Данаил Крапчев, изтънченият Йордан Бадев, чистосърдечният и умен Боро Стефов, всевиждащият Райко Алексиев (о, изброяването би било жестоко дълго) – всички тези таткови приятели бяха варварски унищожени от "народната власт". Та след всичко това бива ли сега да се питаме къде ни е интелигенцията или защо ни е слаб политическият "елит".

Когато през 1966 година Димитър Талев почина, някои познати и почитатели негодуваха: "Скъсиха му живота." Може би, но в едно няма съмнение – погубени бяха много творчески години. Баща ми знаеше това и бързаше, бързаше да разкаже за още много събития, драматично навързани едно за друго. И той сядаше сутрин пред писалището и

после до късно следобед и така ден след ден, роман след роман. В надпревара с времето той – сърдечният, общителен, добър, отзивчив и доверчив до наивност човек рядко намираше пролуки за себе си, за отдих и развлечения. Иначе би било прекалено несериозно, веселяшко. Пък и с кого от следдеветосептемврийските си колеги писатели (да не ги споменавам) би могъл да споделя своята горестна болка по Македония?

Когато в началото на 50-те години се сприятели с Емилиян Станев, той намери най-сетне човек, който се вълнуваше също от националните ни проблеми. Сигурен съм, че в това отношение Димитър Талев оказа насърчаващо влияния върху неспокойния си приятел от по-новото време и тънкия усет на Станев сътвори добре известните на българската публика творби.

– Да бъдеш директор и главен редактор на вестник "Македония" в София в началото на 30-те години, и то след като предшественикът ти е станал жертва на трагични междуособици, означава, че си поел голям риск за себе си и за семейството си в името на една кауза. По онова време вие сте били още дете, но вероятно се помнят някакви семейни коментари оттогава?

– Една от характерните черти на Димитър Талев беше неговата скромност. И не тщеславие, а чувството му за дълг, принадлежността му към една велика кауза, неговото родолюбие са го накарали да предприеме този почти самоубийствен акт. Младият и също така самоотвержен директор на вестник "Македония" Симеон Ефтимов въпреки многобройната си охрана е прострелян смъртоносно току до площад "Батенберг" в центъра на София. По това време майка ми е вече бременна с мене. "Всяка вечер очаквах с ужас да го донесат окървавен или мъртъв" – спомняше си тя ония далечни, отминали години и аз откривах в очите ѝ събудената от спомена тревога.

Ето го сега Талев от друго едно, по-ранно, по-младо време. Под сакото си той носи "Парабелум" и не го носи само за кураж. Стрелял съм заедно с баща си години по-късно и въпреки очилата, въпреки многото диоптри той рядко пропускаше целта. Този млад Талев е по-невъздържан, по-гневлив. Неговото творчество тогава е главно публицистиката. И то каква! Полупретупвайки я, социалистическата критика я наричаше "патриотарска". На каканижещите литературни законотворци на всяка цена им се играеше на "тука го има, тука го няма". А Талев (който познава цялостното му творчество, знае), е единен и последователен като лавината: започва с ясни признаци за това, което иде, което ще се случи, после се изсипва стихията. Че пребройте страниците, които той изписа за толкова кратко време. Пребройте живите образи, родените от него, които ни съпътстват днес и ще живеят винаги...

Но да прочетем два-три реда от "патриотарската публицистика: "Без съмнение българският народ, след като даде един Левски – пише Талев в ония млади години, – щеше да се освободи сам, без ничия помощ. И щеше да бъде много добре, защото така той би се научил да цени свободата като най-висше земно благо."

Не долавяте ли вече звъна на преспанските камбани, не дочувате ли гласовете на илинденци и мъжете, дошли след тях, готови да умрат все за същата тая свобода!

– Още по-тягостно е сигурно връщането към времето на лагера "Куциян", което едва не се оказва фатално за автора на бъдещия знаменит епос за Македония. И все пак, защо беше хвърлен вашият баща там и заедно с други български интелектуалци обречен на изтребление? Беше ли една от причините и романът "На завой", премълчаван и непреиздаван повече от 50 години?

– По време на моите момчешки години гостоприемният нашенец посрещна и изпрати две чужди армии. На този

свят никой никому не прави нещо даром, но неоспорим факт е, че германското оръжие ни отвори път към земи, които вековете определяха като български.

И така, пътуваме с влака баща ми, майка ми и аз, пътуваме към духовното огнище на Климента и Наума, на братята Миладинови, на Райко Жинзифов, на Гоце и на Даме, на... ако продължа, ще ми трябват много, много страници...

"Навлизаме в малката уличка, дето някога протекоха безгрижните дни на моето детство – разказва Димитър Талев в "Завръщане". Води ме по-старият ми брат, който през тия двайсет и три усилни години, кървави години не напусна родния край. На устните му трепти усмивка на доволство, на тиха гордост:

– Ето, всичко е тук и такова си е, каквото го остави. И ние всички сме тук, стари и млади, и децата, които се родиха по-късно – неизменно верни чада на родната земя, на бащино огнище."

Тези родолюбиви редове и още много като тях радваха едни, но бъркаха в очите на други. Творчеството на Димитър Талев не се вписваше в коминтерновската архитектура, поставила си за цел дебългаризацията на земите край Вардар и Охрид, та и дори на Пиринския край. С мераци за излаз на Адриатика червените стратези по свой аршин крояха новите дрешки на България в една доминирана от сърбите Югославска федерация. Какво би станало, ако не беше изневярата на Тито?

Безродниците не простиха на Талев и "На завой". Този пророчески роман, доколкото ми е известно пръв и единствен по онова време в света (ако не се вземат предвид някои от литературните настроения на Андре Жид), в ясни образи показа същината на комунизма.

– Малко се знае и за интернирането на семейството ви в Луковит. Лично аз научих повече съвсем наскоро от

писма на баща ви до Димитър Спространов, предоставени ни от сина му. Най-невероятното е, че тъкмо в Луковит Талев пише интензивно, опитва се да издаде "Железният светилник". Този крехък човек от снимките трябва да е притежавал огромна сила на духа, за да се пребори с обстоятелства, които биха сломили друг. Помните ли тези години, остави ли баща ви някакви писмени свидетелства за тях?

– На 26 февруари 1944 година във вестник "Зора" се появява "Внучката на хаджи Серафим" – това е първият от дванадесетте подлистника, които през почти равни интервали от време Димитър Талев публикува тук до края на август. Те представляват цялостни пасажи или дори отделни последователни глави от първите две части на "Железният светилник".

После дойде деветосептемврийският преврат, а с него затворът и първият "трудовоизправителен" лагер. И все пак, въпреки всичко, преди да го изпратят отново на "превъзпитание" в "Куциян", Димитър Талев завършва първия том от знаменитата си поредица – върху последната страница от ръкописа на "Железният светилник" той отбелязал датата – 4 септември 1946 година.

"Железният светилник" е написан, но още през какви изпитания трябва да премине неговият автор, преди да го види отпечатан.

"Мила Ирина – пише той на майка ми от лагера, – какво става с книгата ми – печата ли се вече, ще излезе ли скоро от печат?" Този въпрос Талев ще задава в продължение на дълги години. На 28 август 1948 година цялото ни семейство беше изселено в Луковит. Без средства, с денонощните си болки от старата стомашна язва, от единствената си малка и пренаселена стая Димитър Талев продължаваше битката за своята голяма литературна и национална кауза. По това време той написа редица разкази, които не се

публикуваха, създаде великолепните илинденски образи на Дона и Делко от "Другарка на орлите" ("Илинден"), разказа за героите от Чипровското въстание и живя през цялото това време с великия българин Отец Паисий...

Ръкописите пътуваха до София, а там, в София, "отговорните" другари мълчаха.

Дали не е прав германският индустриалец и меценат Петер Лудвиг, според който "само в несвободните общества се създава изстрадано и духовно изкуство"?

– По-късно обаче, в края на 50-те и началото на 60-те години, Димитър Талев е вече може би най-популярният и четен български писател, един от малцината, които читателите налагат. Бях тогава гимназист и си спомням огромния интерес, на който се радваха неговите книги – те се предаваха от ръка на ръка сред хората, особено по-възрастните. Как приемаше баща ви този интерес и, бих казал, обич към неговите книги и герои?

– Аз пък току-що бях завършил гимназия. Един късен следобед бях тръгнал надолу по улица "Граф Игнатиев" с едно тъничко, стройно девойче. Стигнахме големия завой, който правят трамваите преди да навлязат по широкия булевард "Витоша". При тогавашното кино "Москва" се бяха струпали толкова много хора, та някои бяха слезли чак на линията. "Трамваят ли е блъснал някого?" "Не бе, не... Има среща с Талев, с автора на "Железният светилник".

Ето така стана чудото. Затвореният дълги години в червеното чекмедже зандан, романът за Султана и Ния, за Катето и Рафе Клинче се беше появил на света. Никой повече не можеше да угаси светлината му. Но да видим какво си спомня Николай Фол горе-долу по онова време. "Бях тогава режисьор в Бургас и водех местния литературен кръжок. Талев бе поканен на четене в Бургас... Отидох да го взема от хотела и бавно-бавно тръгнахме към така наречената концертна зала, където обикновено ставаха

събрания, концерти, сказки... Когато наближихме залата, видяхме, че целият площад беше препълнен с хора – може би две хиляди души, може би повече.

– Ние нещо сме сбъркали – каза Талев. – Тук ще става митинг. Да питаме.

Навлязохме между хората и попитахме.

– Не е митинг – отговарят ни, – а четене на писателя Димитър Талев. Но в залата не може да се влезе, всичко е претъпкано, затова чакаме тука, барем да го видим."

Срещите с читателите, на обсъждания или като отговаряше на техните писма, беше другата страна от творческия живот на Димитър Талев: "Аз бих се отрекъл дори от вечна омировска слава – казва той на Ганка Найденова със своя спокоен, но металически отчетлив глас, – ако заради нея би трябвало да стоя далеч от народа си."

– Не е ли парадоксално, че тъкмо и само в Македония, на която бе посветено цялото му творчество, Талев не се издаваше и продължава да се премълчава и днес? Той и неговите предци бяха българи от Прилеп, българи от Македония са и десетките образи от неговите романи. Какво мислеше техният създател за т.нар. македонска нация и македонски език?

– Така е. Но темата е голяма и тук едва ли е подходящо да я разискваме. Древните са го казали ясно и кратко: "Горко на победените!" България загубва войните, загубва големи територии и население. Македонизмът е новата форма на отколешните имперски сръбски мераци за "разширяване на несръбските земи".

Как се стигна до възникването на "македонско самосъзнание" и на "македонски език"? Спомняте ли си сърбоманския главорез за когото разказва Димитър Талев в "Гласовете ви чувам":

"... Йосиф сочеше войводската си чанта, тупаше по нея с широката си твърда лапа:

– Пълна е с минцове. Сухо сръбско злато. Сърбия не жали парите си. За вас, бре!"

Непокорните – под ножа, слабите – подкупени. И всичко това при активното съдействие на Коминтерна. Хиляди и хиляди мъже (а и жени!), които наричаха себе си българи, бяха избити и в Битоля, и в Прилеп, и в Скопие и навред по македонската земя. Останалите – та човек е слаб, чужд е на болката, не обича лишенията. А когато има и деца?

Но да обърнем страницата.

Книгите на Димитър Талев са класика в литературата, но те са тъкмо поради това и могъщо оръжие в битката за националното ни кристализиране. А то е процес, който и днес продължава. Виждаме ли го ясно всички, виждат ли го личностите, които са отговорни за държавното ни и националното ни просперирane?

Добрият държавник трябва задължително да познава историческия ход на народностната съдба и да има тънък усет за недоуловимите знаци, сигналите, които предшестват решаващите обществени и политически събития.

Ритникът, с който историята сгромоляса Берлинската стена, открива нови възможности, които трябва умело да се използват, разпалва надежди и ще бъде престъпно, ако отново ги проспим. "Оттатък" живеят еднородници, наши братя и сестри и все повече от тях се събуждат от половинвековния пакостен унес. Талантливите и честни интелектуалци там вече са наясно, че "македонизмът е фанатизъм, основан на собствения идиотизъм".

А колкото до това какво мислеше баща ми за "македонския език" – един малък цитат от книгата на Коста Църнушанов:

"Веднъж Талев ми подаде трите книжки на "Съвременост", в който Митрев пишеше срещу него:

– Виж му езика!

Писанието на Митрев изобилстваше от сръбски думи,

сърбизми и бомбастични изрази, смесени с чужди думи по сръбски образец...

Талев се смя от сърце на тази жалка помпозност на човека, който искаше да мине за голям учен..."

И така нататък, за да стигнем до края на епизода:

"Затова, когато верен другар от вътре, оцелял през всички бури, на заминаване за родния край го запита: "Кога ще дойдеш в Прилеп, той му отвърна по прилепски:

"Само со байрак ке дойдам, така да знайш!"

– Вашата професия на палеонтолог има, макар и твърде далечно сходство с призванието на баща ви – да възстановява отдавна изчезнали светове. А бъдещето? Какво бихте казали за бъдещето на Талевия свят, за неговите нравствени ценности? Или той е безвъзвратно изчезнал в разломите на историята?

– През 1915 година германският геофизик Алфред Вегенер публикува сензационната си теория за дрейфа, която раздвижи континентите и дъната на океаните. Земята се оказа много по-динамична, отколкото се предполагаше дотогава. Лазерните измервания през следващите десетилетия потвърдиха неговото гениално предположение, сломиха съпротивата на неверниците. И така цели земекорни блокове потъват по огромни, гигантски процепи в огнената планетарна пещ, връщат се към възродителния, подмладяващ земен огън. За да избликнат с яростта на лавови потоци, рисувайки новото лице на планетата. Може би по-различно и все пак същото.

Към такава асоциация ме наведе симптоматичната статия "Пазачът на Атлантида" от Младен Сърбиновски, публикувана миналата година в "Литературен форум". Този литературен Вегенер от земите отвъд Осогово със същата откровена интуитивност е доловил пулса на върховния повелител – времето: "Възрожденска Македония, каквато е описана в романите на Талев, днес не съществува, но не

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

в това е нещастието, защото тази изчезнала Атлантида той е увековечил и духовно съхранил в прекрасни художествени творби. Нещастието е, че се прави всичко възможно тези произведения да нямат достъп до нас, неговите потомци и земляци."

Спрял отначало вниманието си върху Талев, за да разбере лично "колко го бива този толкова премълчаван писател", след срещите си със Султана, Ния, Лазар, Вардарски, Рафе той ще сложи ръка на сърцето си: "Ако бях прочел само и единствено произведенията на Талев, щеше да ми е достатъчно да зная всичко за Македония."

Убеден съм: близък е и този светъл ден, когато изчезналата Атлантида ще преодолее рудиментарните гранични разломи, възроден и все така вдъхновяващ целия този пъстър свят от еднакви по кръв, който я населява, ще радва, вълнува и насърчава.

А това вече е завръщане в родния край. Навеки. За какво повече би могъл да мечтае Димитър Талев.

Бистрица, август 1998

Въпросите зададе Владимир Попов

Спасихме го, да е жив и здрав!

Йордан Вълчев

Звънците писнаха, заклепаха и клепалата... Пред всяко помещение имаше часовой, първата му работа бе да удари клепалото – който не е чул, да чуе, да се събуди най-сетне, да рипне и да е готов да работа. Тичаме при умивалниците, на плаца пред помещенията се е проснал стар "Доч", в него виждаме четирима души, водени от старшина. Тези хора идват от "Богданов дол". Всеки разпитва. Едрият е с разголени ръце и увързани дебело с бинтове. Той е Бумбаров, правил е опит да се самоубие, но са го спасили. Тук дошъл уж да почине, да вземе чист въздух, така да се каже. Той не е министърът, а негов двойник. Другият е малко момче, с късо кожено палтенце, бил се казвал Свинтила. Какво е това име? "Ако знаеш името на княз Александър Батенберг, ще се досетиш, че след него руснаците предложили един друг княз. Той щял да си продаде княжеството, да замине за Париж. Та аз съм му роднина, но от по-честните." Четвъртият човек бе толкова уморен, едва си произнасяше името – "Аз съм Димитър Талев." Свалиха новодошлите докараха четвърта и пета група. Натовариха ги, сложиха за придружител един старшина, дочът замина за "Богданов

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

дол". От новодошлите избраха само Димитър Талев и го сложиха при бомбаджиите. Те имаха отделна група, състоеше се от комунисти, верни на властта, нещо само посбъркали. Дадоха му да носи един лост – около 10-20 кг. Но човекът не можеше да го държи, падаше. Един му взе лоста, знаехме какво значи това – милиционерът ще му запише името и довечера я бой, я карцер. И пак бой. Бомбаджиите заминаха първи и рано. Зарадвахме се – защото идваше щастлива възможност. Зададе се след закуска началникът и ни обяви, че ще товарим вагонетки, по 14 на човек. 14 се ядва, до 17 часа ще свършим, дори по-рано.

Какво представлява една вагонетка? – 1200 кила. Раздадоха ни въглищарските лопати. Строихме се и тръгнахме към групата на майсторите. Оттам ни дадоха надзирател и поехме към забоя. Вчера и завчера установявахме пътя за железницата, сега ще товарим от новообразувания забой. Ще ни се случат може би един-два свободни часа. Пътят ни върви право нагоре, към върха на баира. Ще гръмнат бомбите, ще разчистят земята на един-два метра, лостовете ще разчистят булованите и ще започнат да сриват въглищата. Важно е кой с кого ще работи, свободни сме да избираме. Ние се търсехме и събирахме с Христо Колев Йорданов, и сега сме заедно. Запомнете това име – той е чудесен другар – секретар на анархокомунистите. Не разговаряхме, аз предпочитам да го слушам. Христо говореше много занимателно. Особено за един руски барон, майстор на пчелите. Пчелите, великата тайна на меда! Днес отново сме с Христо, един до друг.

Стигнахме до забоя, всеки си избра място. Железницата я нямаше още. Тъкмо бомбаджиите подхващат крясъците си: "Закрий се! 21, пази се!" Ние се закрихме зад една могила. Започнаха да летят големи парчета земя и камъни, ще чакаме до 21 избухвания. Отдолу се зададе железницата – 5 по 14 вагончета. Чакаме края. Когато краят дойде, локомо-

тивът щеше вече да завие към нашия табан.

Изчакахме да изгърмят всичките 21 заряда. Отгоре нашите се развикаха: "Открий се, свободнооо!" Ние незабавно уловихме въглищарските лопати, една лопата тежеше 8-10 кг. При товаренето ставаше 17 до 20 кг. Въглищата сякаш сами попадаха върху лопатите ни, улеят добре подпомагаше свличането на черното злато, още веднага след Освобождението новата ни държава бе определила тези въглища за сто-двеста годишен резерв. Ние сега ще го прехвърлим на руснаците, които си пазеха своите резерви. Ние с Христо работехме бързо, докато погледнеш, ето ти две вагончета. По едно време лопатата ни досегна едно палто – човешко тяло, някой бе паднал в улея и бе тръгнал надолу. И двамата с Христо започнахме да викаме колкото ни глас държи: "Седми забой, прожектор, паднал човек, паднал човек!"

Прожекторът започна да се върти към нас и се освети целият забой. Не беше само палто, беше човек – Димитър Талев. Христо бръкна в джобчето си и извади малко огледалце. Стар пандизчия, знае какво може да му потрябва. Допря огледалцето до устните и носа на Талев. Извика: "Жив е! Дай си клечката!" Не знаех защо трябва клечката, но веднага я извадих от джоба си. С тая клечка чистехме лопатата от калта. "Разтвори му зъбите, може би си е глътна езика!" Зор видях, докато победя устните и челюстта. Разтворих устата. "Не го е глътнал, слава богу!" – извика Христо и почти скочи върху корема на Талев. Свиваше и притискаше ръцете му към гърдите, но безуспешно. Тогава направи последен опит: със своя дъх вкарваше въздух и помпаше в устата на Талев. Това продължи дълго, може би 10 минути. Направи ми впечатление, че бързо, почти тичешком пристигна и самият Николай Власик, началникът на цялата ни група. Надойдоха мнозина, нали е за човек? Пристигна и надзирателят, и нашият милиционер. Дими-

тър Талев започна да мърда ръката си. Христо продължаваше спасителните си действия. Най-сетне той отвори очи. Жив, жив! Извадих клечката от устата на Талев. Някой запя:

Изгрей, зора на свободата,
зора на вечната борба,
изгрей в душите и сърцата
на всички роби по света...

– Стъкмете две тарги като носилка! – рече омалаксано Христо и се обърна по гръб.

Николай Власик рече:

– Отивам при телефона, ще се обадя на началника...

Двама души се бяха заловили да сковат двете тарги. Обърнах ги обратно, така бе по-удобно за лягане. Намериха се две-три дъсчици, заковаха и тях. "Постелете шинели!" Нахвърлиха се пет-шест шинела. "Да се построят по двама носачи!" Изтъпаниха се по-яки. Отново екна:

Изгрей, зора на свободата,
зора на вечната борба...

Някой се провикна:

– Бурноо! Не се плашете!

И продължихме:

Тирани, чудо ще направим,
ний чуждо иго не търпим,
с юнашка кръв ще ви удавим -
и пак ще се освободим!...

Друг се обади:

– Да, но все сме си наши!

Обади се и трети:

– Но комунисти, болшевици!

Песента глъхнеше. И я повториха. Димитър Талев лежеше на шинелите. Нови герои донесоха очилата, сухарната торба и лоста. Пристигна и Николай Власик заедно с милиционера и надзирателя. Някой каза, че на началника Васил Гершанов нещо му станало, направил се на добър, милиционерът казал, че почти е свършена работата в забоя, и Гершанов казал, че може да си тръгваме... Спечелихме ние от седми забой. Можеше да се сковат две тарги и за Христо Колев, но нищо, той се стегна и се нареди до носачите. Спасихме Димитър Талев, да е жив и здрав!

Кой гасеше "Железният светилник"

Веселина Станишева

Талантът е рядкост, него трябва систематически и внимателно да го поддържаме.

ЛЕНИН, ВЛАДИМИР ИЛИЧ,
в писмо до "Правда", 1913 г.

Когато след 9 септември бе спрян в. "Зора", зет ми Димитър Талев остана без работа. Не закъсня и изключването му от Съюза на писателите. Дните бяха тревожни и Димче живееше с чувството за несигурност за себе си и за семейството си.

На 18 октомври 1944 г. се отбих привечер до сестра си. Влязох в черния вход на апартамента и видях двама цивилни агенти. Видях и моя зет в момента, в който напъхваше ръката си в ръкава на връхната си дреха. Очите му горяха в тревожно напрежение, погледна ме и ми каза: "Отивам, Веса..." Взеха го "за справка". Бедната ми и храбра сестра. Какво ѝ е било в тия дни, докато открие дирите му в Дирекцията на народната милиция! Тя не падна духом, разтича се още на другия ден и можа да разбере къде точно

се намира Талев. Започна да виси с часове пред дирекцията, понякога с дни, за да предаде завивка и храна – ругана, обаче непоклатима и несъкрушима във волята си да спаси своя Димче. Децата бяха малки – Братислав на 11, а Владимир на 5 години.

Когато по-късно Талев беше преместен от Дирекцията на милицията в Централния софийски затвор, Ирина ставаше в тъмни зори, за да му приготви кошницата с провизии. И все гледаше яденето да е топло, да е добре опаковано, нищо да не се разсипе. По това време беше въведен милиционерски час. Тя бързаше да е готова и да тръгне рано-рано.

В затвора зет ми остана до края на април, оттам мнозина бяха преместени съвсем за кратко в Дома на слепите, а след това – в лагера "Бобовдол".

Докато Талев бе в затвора, разрешиха само едно свиждане с близките му. Беше някъде през пролетта, процесите на Народния съд вече бяха започнали. На свиждането отидохме двете и взехме с нас малкия Владимир. Зет ми се зададе от един коридор, който страшно ми заприлича на железните тунели в цирка, през които въвеждат лъвове или тигри на арената. Димче стъпваше бодро, усмихваше се, беше стегнат външно и вътрешно. Покачихме пред решетките Владко, а зет ми попита Ирина дали ще бъде съден. Тя го успокои. Свиждането беше кратко, той погали Владимир и с нищо не издаде душевна слабост. Усмихваше се приветливо.

През август 1945 г. зет ми бе освободен от лагера в "Бобовдол". Бяхме щастливи. Ех, беше без работа, но нали вече е свободен и сред семейството си!

*

По онова време мъчно се пробиваше път – Талев беше заклеймен с прозвището "великобългарски шовинист". Каква ирония на съдбата, боже господи! За безграничната му

любов към Македония, за безмерната болка за разпокъсана България, той биде разпъван на кръст, а когато почина през 1966 година, бе изпратен като народен писател, като "последния възрожденец"...

И така се нижеха дни тежки, мъчителни, за да станат още по-черни при идването на маршал Тито в София през 1947 година, октомври. И за да се осигури маршалът, Димче ведно с Митко Михайлов, Аспарух Миников и много други македонци бяха арестувани и изпратени на принудителна работа в мини Перник, рудник "Куциян". Този път пък за какво? Стоиш си вкъщи, не смееш да шукнеш, търсиш препитание за семейството си и хайде "страшните комити" на лагер!

Това беше едно страшно изпитание и мъчение преди всичко за Талев, но не по-малко и за семейството му. По-късно (след освобождаването му) той казваше: "Този път рухнах морално, защото не виждах по каква логика на събитията съм тук." Това повторно изпращане на лагер за малко не покоси живота му. Този път в лагера бе забранено да се пращат колети.

Ирина не преставаше да търси начин за спасение. Този път бяха помогнали обединените усилия на писатели (Г. Константинов и Г. Караславов) и на македонци (Тодор Попадамов, Христо Калайджиев и Г. Кулишев). Ако не беше тяхната намеса, Талев не би се върнал оттам. Но как се върна! Изтощен до краен предел, с жълто-кафяв цвят на лицето, с отекли нозе и с тегло само 46 килограма.

След няколко дни проф. Васил Цончев го взе при себе си на лечение в Окръжната болница (тази при Сточна гара), за да го полекува. Това беше през февруари 1948 г. Димче постепенно закрепна, опитваше се тук-там да намери работа, но напразно. И ето, в края на лятото нов удар, и то много жесток – дойде изселването. На 28 август 1948 г. семейството замина принудително за Луковит.

Когато изселваха семейството от София, романът "Железният светилник" беше вече написан* и предаден на Г. Караславов. По това време бе написана и книга за Паисий, която зет ми беше дал в ръкопис на проф. Бурмов за мнение. Но както е известно, "Железният светилник" излезе през 1952 г. Светилникът пролежа в чекмеджето на Г. Караславов няколко години.

Много тежък беше изселническият период за семейство Талеви. Те бяха особена категория граждани – над тях тежеше административна мярка. За Талев нямаше никаква работа – можеше да чука чакъл по шосетата, но това би го убило. Ирина, която беше по-крепка, постъпи на работа в местната фабрика за жакардови килими и пътеки. Работеше на две смени – дневна и нощна. Димче оставаше вкъщи и готвеше. А какво можеха да сготвят те по онова време – единствено фасул и праз през зимата. Дожаляваше им на съседите и понякога им подаваха някое яйчице, брашънце, парче питка.

В началото на изселването Димче прескочи няколко пъти до София, за да се срещне с някои хора от Съюза на българските писатели. Казваха му да пише. "Железният светилник" лежеше в чекмеджетата на Г. Караславов и Камен Зидаров, повестта за Паисий не беше одобрена от Бурмов.

Когато излезе заповедта на милицията, че изселените нямат право без нейно разрешение да се отдалечават от мястото, където са въдворени, на повече от 12 километра разстояние, положението значително се влоши. Зет ми и сестра ми не можеха да дохождат вече в София. Талев подаваше молби за разрешение, но те оставаха без послед-

* Голяма част от "Железният светилник" излиза като подлистник още през 1944 година. Между двата лагера Димитър Талев е намерил време да прегледа окончателно ръкописа си и да постави собственоръчно под него датата 4 септември 1946 година.

ствие. Именно тогава зет ми ме помоли с една отворена картичка да отида при Христо Радевски (по това време председател на Съюза на българските писатели) и да му разкажа за положението, в което се намира Талев. Отидох при Радевски (тогава съюзът се помещаваше на пл. "Славейков" 1), предадох му това, което зет ми ми каза, а той отговори, че не му е известна тази мярка на милицията... И пак никакъв резултат. Мярката остана да тежи върху гърбовете и здравето на изселените...

*

За последен път отидох в Луковит, за да посрещнем заедно Новата 1952 година. През февруари бе възвърнато софийското жителство на Талеви.

Димче пристигна на другия ден в София, а Ирина трябваше да изтърпи още няколко месеца изгнание до завършването на учебната година, за да завършат синовете им учебната година в Луковит.

Семейство Талеви нямаха собствено жилище, пък и да имаха, то би било заето от чужди люде, които мъчно биха могли да извадят по онова време. Щяха да живеят временно у нас, като аз им отстъпя моята стая. Но за беда по това време собственикът, нашият хазяин, продаде апартамента, който заемахме с мама и тате. Новият собственик ни осъди да го освободим. Това стана на 2 август 1952 г.

Настанихме се в две стаи и хол в кв. "Модерно предградие" – в едната стая зет ми, сестра ми и двамата им синове, а в другата – мама, тате и аз. Къщата беше паянтова, неизмазана отвън, с единични прозорци, с малка кухничка, цялата в цимент и с клозет на двора. През процепите на пода се виждаше мазето. А кал – до глезените. В тая къща Талеви трябваше да прекарат повече от две години при неимоверни несгоди. В тая къща дойдоха и първите им радости...

"Железният светилник" излезе на бял свят. Всеки може

да си представи с каква радост бе посрещнат първият ласкав отзив от критика Георги Константинов във в. "Вечерни новини" за първата книга от четирилогията.

Един ден, докато пътувах в трамвая към стадион "Васил Левски", случайно дочух разговор между две жени. Едната казваше на другата, че четяла някаква много, много хубава книга, след малко добави името Димитър Талев, но преди да го изрече, каза: "На онзи, македонеца..." Това беше моята първа среща с читателските възторзи, които се разляха като вълна из всички читалища на София и в цяла България...

Несретата е грозна и омразна

Писма от Димитър Талев до Георги Константинов

Публикуваните по-долу писма на Димитър Талев до близкия му приятел Георги Константинов са от периода 1948-1951 г. и са запазени от Божанка Константинова в личния архив на баща ни – литературния историк и критик Георги Константинов. Писани са от град Луковит, където Димитър Талев е изселен със семейството си (с жена си Ирина Станишева и синовете си Братислав и Владимир). Адресът на подателя е: Дим. Талев, ул. "Оряховска" № 32 (дом Йордан Йолов), Луковит.

Димитър Талев и Георги Константинов са изключени от СБП през ноември 1944 г. заедно с редица други видни български писатели – все по идеологически причини. Непосредствено след 9 септември 1944 г. почти по едно и също време (през месец октомври) и двамата са арестувани без съд и присъда и откарани в централния затвор, където Димитър Талев остава до края на март 1945 г. Той отново е арестуван през 1947 г., след като е бил на лагер в Бобовдол (до края на август 1945 г.), и макар и тежко болен, е изпратен в мина "Перник", рудник "Куциян", откъдето по

истинско чудо и с помощта на съпагерниците си оживява и излиза през февруари 1948 г. Веднага след това го изселват заедно със семейството му в Луковит, където живеят в пълна изолация и в крайна мизерия до 1952 година. В Луковит Талев пише повестта "Чипровец въстана" и работи над "Преспанските камбани" и "Илинден".

В публикуваните тук писма Талев се тревожи за предадения ръкопис на романа "Паисий Хилендарски" в издателството на СНМ (Съюза на народната младеж) с обещание да бъде издаден през септември 1948 г., а всъщност излиза от печат чак през 1962 г. Повестта "Чипровец въстана" вижда бял свят също с голямо закъснение – през 1954 г. – две години след връщането на писателя в София. В писмата се споменават имената на писателите Ангел Каралийчев, Марко Марчевски, Димитър Спространов, Йордан Стубел и на управляващите тогава писатели комунисти: Христо Радевски и Георги Караславов.

Георги Караславов помогна за връщането на Димитър Талев в София и за отпечатването на произведенията му. Той прояви загриженост и благородство и към съдбата на моя баща, който до края на живота си му беше благодарен за всичко, което направи за него и за чичо Митко (така ние със сестра ми наричахме най-близкия приятел на нашето семейство).

Сигурно и други хора – силни на деня в онези кървави революционни години – също са помагали на български писатели, несправедливо обявени за "буржоазни" и за "великобългарски шовинисти", но аз лично си спомням само за помощта на Георги Караславов, който убеждаваше Вълко Червенков в големия талант на романиста Димитър Талев.

Елка Константинова

Драги Георги,

Ето какво ни се случи пак на мене и на семейството ми, но здраве да е. Това е, най-сетне, съдба. Защото да знаеш: от моя страна няма никакви предизвикателства.

Бяхме тръгнали за Червен бряг, но се настанихме в Луковит, понеже гимназията в Червен бряг се оказа търговска, а моят син е реалист. Хората тук ми изглеждат добри, а и градецът е доста приветлив.

Моля те да имаш грижа за работата ми при СНМ чрез Ангела и чрез Марчевски. Питай все едно че съм си там. Виж дали ще печатат скоро Паисий Хилендарски, следи за всичко, което може да ме интересува. Сега тая работа има за мене два пъти по-голямо значение. Въпреки всичко ще гледам и с Чипровци да свърша навреме.

Ти как си! Прибраха ли се вашите?

Сърдечни поздрави от жена ми и мене!

Твой Димчо

5 септември 1948 г.
Луковит

Драги Георги,

Предполагам, че не си получил първото ми писмо. Бях ти писал за работата ми при СНМ. Бях те помолил да имаш грижата за нея, че от нея зависи залъкът на децата ми. М. Марчевски ми каза навремето, че Паисий ще излезе през септември. Какво става – не зная.

Бедата е там, че аз изпаднах в лошо, в... безнадеждно безпаричие. Надявам се, че през месец септември ще взема хонорара за Паисий. Това преселване, освен всичко друго, ми костува много пари. Ти знаеш, аз не се оплаквам много,

но сега не мога да не ти се оплача. Тук без пари не можеш да намериш и един залък хляб. Всеки живее в своята си черупка и нито капка състрадания към другия. Да не ти разправям подробности – прояви на грозен, жалък, отвратителен егоизъм и на коравосърдечие.

Моля те, ако няма изгледи да излезе скоро книгата ми за Паисий, потруди се да ми издействуваш поне някой аванс срещу хонорара. Помоли от мое име и Ангела, и той да помогне. Или, най-сетне, пиши ми две-три думи – да зная поне какво става.

Ако е живот и здраве, след десет-петнадесет дни ще бъда готов и с Чипровското въстание.

Как е Веса, децата? Сърдечни поздрави на всички ви от всички нас!

Твой Димчо

6.X.1948 г.

Драги Георги,

Много съжалявам, че не ти се обадих преди да напусна София, а това стана, защото смятах веднага да се върна там и да се подложа на операция. Тук обаче реших да отложа операцията за напролет, когато ще бъде по-сходно за такива работи. Надявам се да се видим пак след 20-30 дни, но ти, изобщо, не ме забравяй. Съобщи ми, моля те, адреса на Стубел – писа ми няколко мили думи за Димитровден и искам да му отговоря.

Сърдечни поздрави на Веса, на тебе, на Елка и Божанка от всички нас тук!

Твой Димчо

11.XI.1948 г.
Луковит

26 февр. 1949 г., Луковит

Драги Георги,

Моите работи там никак не вървят, макар че Спространов тича по тях с голямо усърдие. Пиши, моля те, с какво би могъл и ти да помогнеш. Ето почти два месеца откакто съм подал онова изложение и още секретарят на Съюза не му е дал път, а какво ли остава за по-нататък! Ами касае се, най-сетне, за залъка на децата на един негов колега! Защо ми искаха такова изложение – за да го забравят по папките си ли? Препис от това изложение дадох, по негово желание, и на Георги Караславов. Сега, както знаеш, моментът е особен – след една седмица е годишното събрание на Съюза, после ще дойде може би друг някой секретар и т.н. Ако сега не се пооправят работите ми, след това вече ще се влошат все повече. Влез, моля те, във връзка със Спространов и виж какво би могъл и ти да направиш както по отношение на онова изложение, с което е свързано дигането на забраната за моите книги, така и по отношение връщането ми в Съюза. И ти сега си имаш много грижи, но... какво да правя. Едно идване там е свързано с много разноски.

Ти как си, как е Веса, децата? Най-сърдечни поздрави на всички ви от всички нас тук!

Твой Димчо

Ще има ли нужда от писмо до Съюза, че искам да ми върнат членството? Да не излеза пак аз виновен, както миналата година!

Същият.

Драги Георги,

Моля за една услуга: срещни се, ако ти е възможно и удобно, с Караславов и Радевски и ги попитай какъв резултат има от моите молби до Министъра на вътрешните работи и до Секретариата на писателския съюз. За първото – Караславов, за второто – Радевски. Писах на Радевски – не ми отговори и затова тебе безпокоя сега. Георги, моля те, да получиш определен отговор и да ми го съобщиш чрез моята балдъзка.

Ирина постъпи на работа в една тукашна килимарска фабрика със 180 лв. надница. Бедната, храбра жена! За мене е много по-трудно да намеря някаква работа и зная ли какво ще става вече със семейството ми?

Поздравяваме сърдечно всички ви вкъщи!

Твой Димчо

23 декември 1949 г.
Луковит

Драги Георги,

Чувствувам, че вече на всички съм дотегнал. Несретата е грозна и омразна и страшна дори когато я виждаме и в образа на най-добрия ни приятел. Ами че аз вече и сам на себе си съм си дотегнал. И каквото правя, то е заради моята жена-мъченица, заради децата. Ех, пусто да остане, и заради себе си.

Каза ми се: или с народа, или против народа. Избирай. Аз, разбира се, искам да вървя с народа. И правя всичко, което зависи от мене, за да докажа, че искам да вървя с народа, да работя за народа си. Ти си свидетел на всичките

ми усилия, също и на неуспехите ми. Знаеш какво става с романа "Железният светилник", с книгите ми в издателството на ДСНМ. Много трудно върви и с дребните мои работи, които съм дал да се печатат тук и там. Не се печатат и веднага одобрени неща. Това е защото съм изселен, защото съм изключен от Съюза, защото съм от една категория граждани, които не се ползуват с доверието на народната власт.

Преди един месец писах писмо на Христо Радевски. Помолих го да влезе във връзка с Хр. Калайджиев – председател на Македонските културно-просветни дружества – и заедно да ми помогнат да излеза от това положение, като бъда върнат в София и в Съюза. Радевски и досега не ми е отговорил и няма да ми отговори. Сега чрез тебе искам да направя един последен опит.

Моля те, иди при Радевски и виж какво ще ти каже по моя въпрос. Ако е невъзможно в момента да бъда върнат в София – нека поне ми бъдат върнати правата на обикновен гражданин, да мога да се движа свободно. Сега ние не можем да отидем и до най-близкото село без разрешение, а ето трети месец откакто съм подал заявление да ми се разреши да дойда в София и още нямам отговор. Второ: нека поне бъда върнат в Съюза. Може би се чака да бъда реабилитиран най-напред от другарите си писатели. Най-лошото е, че тук, в Луковит, не мога да намеря никаква работа, а никъде другаде не мога да отида. Би могъл, струва ми се, да отидеш при Радевски и с други някои мои приятели – например Марко Марчевски и др. Касае се да бъде спасено семейството ми от мизерия, от едно много тежко положение.

Сърдечен поздрав на Веса и на децата!

Твой Димчо

1 декември 1951 г.
Луковит

Драги Георги,

От все сърце ти благодаря за писмото ти от 7 т.м. Утеши ни всички вкъщи, ободри ни в дни много тежки за нас. Миналата седмица уволниха жена ми от фабриката. И твоето писмо дойде навреме с хубавите си надежди. Ти си бил винаги добър човек и винаги много добър към мене. Помагай, помагай и сега – не ги оставяй да ме забравят.

Твой Димчо

10 декември 1951 г.
Луковит

На помощ да ни е златниот!

Писма от Димитър Талев до писателя Димитър Спространов

Публикуваните тук писма са част от 19-те, написани в гр. Луковит, където Димитър Талев е изселен заедно със семейството си през август 1948 г.

Слушал съм изказвания на Димитър Талев по радиото. Много характерно за говора му беше екането. Затова в предлаганите 19 писма се срещат думите: требва (вместо трябва), вервам (вместо вярвам), сметам (вместо смятам), надевам се (вместо надявам се), нема (вместо няма) и др.

Владимир Спространов

8 декември 1948 г., Луковит

Драги Митко,

Как се случи да ти пиша тъкмо в деня на светаго

Климента? На помощ да ни е златниот! Мисълта ми за свети Климент е твърде много свързана с тебе – види се, поради книгите ти, които четох напоследък.

Тъкмо се канех да ти пиша тия дни и ти ме изпревари. И по-добре така, защото ако бех ти писал преди да получа последното ти писмо – моето писмо би било твърде горчиво. Сега не толкова. В началото, като се върнах от София, бех много спокоен, а сега пак започна да ме дълбае неумолимият свърдел. Върнах се след редица срещи с тебе и с други приятели и близки люде, напоен с тамошната атмосфера, с наново оживела илюзия, че като че ли нищо не е станало, но тук всичко това започна да изчезва. Чувствувах се дълго с тебе, с други мои люде, но после започнах да дочувам отдалечаващи се стъпки, все повече, докато стана около мене пак празно, студено, видех се пак сам с горката си жена и с децата си, чиито очи все още се пълнят със сълзи като става дума за София. Аз не зная как да те убедя, но вервай, че ако не си ти и предобрата ми балдъза Веселина Станишева, животът ни тук, изгнаническият ни живот, моят и на целото ми семейство, би бил много по-тежък. И тоя път, и от това ти писмо ме облъхна твоята добрина, твоята сърдечност, твоето човеколюбие и ме стопли, ободри ме като слънчев лъч. Каква братска загриженост за мене е всяка твоя дума! Не зная как да ти благодаря.

Много се радвам, че си започнал вече и сметаш да подхванеш още по-усърдно работата си над твоите инати. Работи, Митко, да ги направиш все по-хубави! Заслужават още много усилия тия хубави рожби на душата ти. Не бива нищо да те смущава и най-малко неприятностите, които имаш сега с издателството. Нали и друг път сме си казвали – не ще изпълним докрай своя дълг и това, което е наше призвание в живота, пък другото не е наша работа.

Тук аз сега повече чета. Намерих у хазаите една малка

библиотека и нема да мирясам, докато не прочета каквото не съм чел. Не зная какво да правя със сътрудничеството ми в "Изгрев". Виждаш и ти, че некак не върви. Чантата на Трифуна, изглежда, наистина е бездънна. Поговори, както и сам мислиш, с бай Георги. Виж какво ще става и с "Балкански преглед" – Цветаров ми каза, че не било много сигурно излизането му за в бъдеще. Книжката с "Лазарина" получих – благодаря и на тебе и на Цветарова. На стр. 1, ред 2 в последния ми разказ има една опасна грешка при преписването: писано е слета, а трябва да се чете селата. Имай, моля ти се, грижата да се поправи тая грешка, но кой знай дали изобщо ще види бел свет и това разказче.

Поздрави нарочно Госпожа Василева. Дали е говорила с Марчевски, както и той пожела? Ах – излизането на "Железният светилник" е съдбоносно за мене!

Всичко оставям, драги мой Митко, в ръцете ти и се надевам и вервам, че всичко ще направиш и много повече от това, което би могло да се очаква от един приятел. Такъв си ти, с такова ангелско усърдие те е надарил Господ.

Най-сърдечно поздравяваме Госпожа Спространова, тебе и малкия Владимир всички ние тук – жена ми, аз, децата ми и ви носим в сърцата си заедно с най-хубавите си надежди!

Твой
Димче

ЦДИА, ф.613, а.е 33, л. 1-2

Драги Митко,

Просто ме е срам, че не отговорих още на първото ти писмо, а ето получих и второ твое писмо откакто съм се върнал тук. Зная, че ти нема да ми вържеш кусур, но трябваше веднага, на време да покажа, че ти съчувствувам

братски в грижите, в огорченията ти, които споделяш с мене с такова доверие. Уволнението на невестата ти е наистина една голема неправда и защо пък да се случи на хора като вас! Но, както и сам казваш, здраве да е.

Не ти писах толкова време не защото не мисля за тебе и не ме засегат грижите ти – напротив! Не ти писах защото, откакто сме се върнали от София, съм в особено състояние – нещо, което се случва с мене понякога доста често. Загубвам охота за каквото и да е, дори и не ми се живее. Не е отчаяние, а нещо, струва ми се, по-лошо, безразличие. А зная си, това е тежка душевна умора. Зная също и това, че ще мине. Но ти прощавай, братче, че поради тая своя слабост, проявих съвсем, съвсем незаслужено пренебрежение към тебе – към тебе, който все тъй и при най-големи свои собствени грижи не ме забравяш и имаш все тъй присърце моите болки.

Значи, ще требва още да чакаме, ще требва още да вися във въздуха, да вися на тоя кръст. Може би пък и така ми се пада. Най-лошото е, че може да изпусна тоя хубав случай с "Модерно изкуство" за "Железният светилник". Но както и да е – ще чакаме, щом требва да се чака още. Пък ти, братче, подбутвай, доколкото ти е възможно. Бих те помолил да видиш и Камен Зидаров. Ах, Боже мой, какви главоболия ти създавам!

Когато научиш нещо за родния ни край – пиши ми, моля те, както в последното ти писмо. Само една болка е постоянна в мене и винаги еднакво силна – тъгата ми по родния край. Дали тая засилваща се носталгия се дължи на възрастта ни? Едва ли. Винаги е била все тъй неотразима. Но откакто видех свещената земя преди неколко години отново след една раздела от над двайсет години – раната ми се разтвори още по-дълбока, още по-люта. И аз вервам, като тебе, че ще дочакаме ден пак да видим бистрите води

на Охрида. Не ме изненадва това, че тук били доволни от държането на охридчани и сега – доколкото познавам Македония, в Охрид живеят най-благородните наши люде, което впрочем не е случайно.

Както сме казвали и друг път, има едно генерално спасително средство срещу всички душевни болки, работата. Ето ти си почнал, тия дни се готвя да почна и аз. Колебая се само върху кой сюжет да се спра от редицата сюжети, които са назрели за работа. Разкази за "Изгрев" едва ли ще ти пратя скоро – нека задълбая в по-голямата работа, която ще започна тия дни, пък после ще видим. Виж за сега, моля те, какво ще стане с "Пролетно утро" и гледай да не се загуби и септемврийският ми разказ. Дано дойде некак ред и за "Последно пътуване". Хайде, да си обявим нещо като съревнование и взаимно ще се насърдчаваме. Така ще надвием всички болки и ядове. Да, точно така е, както е казвал баща ти, а моята покойна майка казваше:

– Работа, сине, красота!

Знаеш ли как ме разведри тоя ми разговор с тебе – писмото ти и това, което аз ти пиша? Това е добър признак – утре ще бъда сигурно още по-добре, още по-ведър душевно.

Най-сърдечни поздрави на невестата ти, на тебе и на малкия Владимир от всички нас тук!

Твой
Димче

28 януари 1949 г.
Луковит

ЦДИА, ф. 613, а.е. 33, л. 6 и 7

Драги Митко,

Ето, ти виждаш какво става с мене. Много и много мъчно е човек да не се отчае съвсем. Значи, некои там чиновници си играят, просто, със съдбата на един писател! Ами другаря секретар? Ако ти не беше го подсетил, и досега той кой знай още колко време не би се сетил за мене. Като че ли се касае за най-дребна работа. Не, след всичко това аз вече много малко вервам, че ще дигнат възбраната от моите книги, че ще ме върнат в Съюза и ще ми позволят да работя. Все пак ще видя още тоя път – ако не ме върнат и сега в Съюза, ще счупя перото си и ще требва да потърся друг начин, за да изкарвам един залък хлеб за децата си.

Четох във вестниците, че годишното събрание на Съюза ще стане на 5 и 6 март. Моля те, проучи да видим какво требва да направя аз по тоя случай, за да не стане тъй, че аз да излеза виновен, ако и тоя път не ми върнат членството. Дали не е нужно да подам писмо, макар че миналата година подадох. И дали на това събрание ще се решава съдбата ми или ще се състои друго, допълнително събрание, на което, според досегашната практика, ще се приемат нови членове и, евентуално, ще се връщат стари, изключени членове на Съюза. Ако е нужно, аз бих могъл да дойда там, но не зная дали сега, за това събрание, или за другото, ако има друго. Моля те също да влезеш във връзка с Георги Константинов, за да видите какво бихте могли да направите заедно, а и с други некои мои приятели и такива, които са проявявали добра воля към мене. В никой случай не бих искал ти сам да се излагаш заради мене, както ми пишеш. Поговори, поговори ти с Георги.

И прощавай, много прощавай, че ти създавам толкова главоболия, но ето, брат, ти си единственият, който имаш така присърце моите работи и така усърдно ги подтикваш. Господ да те възнагради за големата ти доброта!

Най-сърдечни поздрави на Госпожа Спространова, на тебе и на малкия Владимир от всички нас тук!

Твой
Димче

20 февруари 1949 г.
Луковит
ЦДИА, ф. 613, а.е. 33, л. 15 и 16

Драги Митко,

Много се радвам, че сте добре вкъщи, че малкото ти синче расте и се развива и е такава радост за тебе. Радвам се също, че си се отървал от работилницата и си зает с работа, която ти подхожда и ти е по-присърце. Не изоставяй и новата си пиеса. Дано като дойда по-нататък да я намеря завършена и да имам удоволствието да я прочета.

Какво да ти кажа за себе си? Ти сам виждаш, че моите ядове не се свършват и стават все повече и все по-тежки. Последното ти писмо, макар да не ме изненада, удари ме като чук, беше нов удар за мене. Разбира се, ти съвсем не си виновен за това – такава е самата действителност. Вече съм много, много уморен. И все пак трябва да се живее.

Същия ден, в който получих последното ти писмо, бях се обадил на Караславов по телефона. Каза ми, че бил в провинцията и че се е върнал преди три дни. Моят роман бил на масата му пред него и сега вече щел непременно да се заеме с прочитането му. Помолих го да не отлага повече и ми обеща да не отлага. Добре, но ето ти ми пишеш, че издателството нема да издава вече книги като моята. Моля те, срещни се, ако ти е възможно, още един път с М. Василева и нека ти каже какво е точно положението. Трябва ли да сметам, че ми отказват издаването на романа? Какво мисли тя сега, какво би ме посъветвала?

Ако трябва да започнем работата пак от самото начало –

т.е. сега да се обърна пак към издателството на Съюза или към "Народна култура", аз не зная, просто, как да започна, към кого да се обърна. Кои се занимават в тия издателства с книги като моите? Моля те, осведоми ме и по тоя въпрос, та да зная какво бих могъл да направя. Но най-напред ще трябва да имам една определена дума от М. Василева.

Ами какво да правя с книгите в ДСНМ? Още откога е казал Бурмов, че е прочел "Отец Паисий", но ето още не е изпратил рецензията си. Ех, нема какво, ще почакам още некое време. Това е, че сега е ваканция, всички ще се разпилеят, но как ще минат за мене, за семейството ми тия един и два и три месеца? Пък може и пак да пропуснем сроковете за тая година.

Много и от все сърце ти благодаря, драги Митко, за всичко, което правиш за мене! И прощавай, брат, че ти създавам грижи и главоболия, като че ли са ти малко собствените ти грижи и ядове. Ето пак ще те помоля да се видиш още един път с М. Василева и да вземеш от нея един определен отговор. Сега аз, при това положение, както ти го изложих, не зная как да постъпя.

Твой Димче

12 юли 1951 г.
Луковит
ЦДИА, ф. 613, а.е. 33, л. 25 и 26

Драги Митко,

Нито през ума ти да минава, че мога да ти се сърдя за това, че ми пращаш все нерадостни вестни. Та бих ли могъл тъкмо тебе да укоря за бедата, в която затъвам все повече, тебе, добри човече, който, очевидно, имаш тъй присърце моята незавидна участ и толкова много се стараеш да ми помогнеш, да ми бъдеш полезен? Имам приятели, които съвсем ме забравиха вече, имам такива, които, чувствувам

го, гледат да се махна най-сетне от главите им и аз дори и на тех не се сърдя, та на тебе ли? Не им се сърдя, не ги обвинявам – никакво удоволствие не е да си свързан с несретен човек, да виждаш отблизо несретата му, да се измъчваш заедно с него. Ти, брат, си друг човек – ти си човек надарен с добро сърце и тъкмо сега виждам аз най-добре това, сега, когато съм в беда.

След няколко дни се навършват цели три години откакто сме прогонени от София. Да знаеш само – впрочем ти знаеш! – как минаха тия три години! А става все по-лошо. Отдавна вече разчитаме само на работническата надница на жена ми, а с идването на по-стария ми брат семейството ни се увеличи с още един човек. Всичко се догриза вече, всичко се докъса. Тебе мога поне да ти се оплача – ходя вече почти бос по улиците. За проклетия, тоя месец правят някакъв ремонт във фабриката и жена ми не отива редовно на работа, едва ли ще ѝ се съберат 15-16 надници за целия месец. Какво да ти пиша повече и защо да те тровя и измъчвам, като зная как присърце вземаш всека човешка мъка!

Най-лошото е, че сме изселени тук, в това малко градче, дето нема никаква възможност да намеря и аз някаква работа. Друго би било в София, друго би било, впрочем, и за писателската ми работа. Опитах се да сътруднича оттук на "Литературен фронт", но не върви. Изпратил съм пет неща, а беха поместени само две. Не съм там да ми кажат кое не харесват и защо не го харесват, за да мога да се поправя. А може ли да се пише със страх, че писаното едва ли ще се хареса и че усилията ти ще останат напразно? Така може да пише някой начинаещ, млад автор и не такъв, който гледа и да изкара залък хлеб. Тоя страх съвсем е сковал вече и мозъка и сърцето ми. Не виждаш ли как проф. Бурмов преценява моя "Отец Паисий", който, при това, бе решително одобрен от друг рецензент? Много трудно се

работи така и съвсем друго е да си там, да възразиш, да обясниш и пр. А идването ни там сега става много мъчно. Съобщена ни бе нова една наредба, според която не можем да напущаме града без разрешение за околията – от околийското управление, за окръга – от окръжното управление, а за другаде в страната (София и пр.) – от министерството на вътрешните работи. Тъкмо се бех наканил да дойда през септември във връзка с моите работи, но дали ще ми разрешат?

М. Василева, въпреки добрата ѝ воля, не беше достатъчно настойчива и допусна да минат почти две години за "Железният светилник". Марко Марчевски ми е много добър приятел и е много добър човек. Надеждата ми за "Железният светилник" отново възкръсва – вервам, че Марчевски ще направи за мене каквото може. Моля те, иди при него и му разкажи как стои работата със "Светилника". Помоли го също от мое име да ми даде друга некаква работа – каквато и да е, докато се види какво може да стане с "Железният светилник". Аз най-напред държа за него – за "Светилника". Бих взел некой превод от руски, но само с твоя помощ или с помощта на Г. Константинов – да го прегледате, за да не се пропусне некоя грешка. Марчевски може би ще ми намери и друга работа сега, когато ще ръководи цело издателство, но дано се нареди нещо с "Железният светилник", та да мога да продължа работата си с тая редица мои романи.

Сърдечни поздрави на целото ти семейство от всички тук!

Твой Димче

21 август 1951 г.
Луковит

ЦДИА, ф. 613, а.е. 33, л. 30 и 31

Драги Митко,

Благодаря много за поздравите и благопожеланията по случай Нова година и Коледните празници! Също и аз, от името на целото си домочадие, поздравявам сърдечно невестата ти, тебе и малкия Спространовец и дано се изпълнят, и за вас и за нас, всичките ти хубави благословии!

Да, братко, преди две седмици получих от издателство "Български писател" десет хиляди лева – аванс срещу хонорар. И да знаеш само колко навреме! Едва днес писах на директора на издателството, че съм ги получил, понеже очаквах и някакво писмено съобщение от тях – не знаех как точно се е стигнало до тоя аванс, макар да ми писа ти, че търсят ръкописа на моя "Паисий Хилендарски". Сега, пак от твоето писмо, узнавам как стои работата.

Ех, дано да потръгне някак най-сетне, че нали знаеш докъде съм стигнал. Ще почувствувам здрава почва под краката си, ако "Български писател" издаде и двете ми книги – "Паисий Хилендарски" и "Въстанието в Чипровец" или поне само "Въстанието в Чипровец", която е значително по-голема. За нея имам писмен договор с издателството на ДСНМ. Кажи, моля те, на Георги да побутвате в тая посока – за двете книги или първо за "Въстанието в Чипровец", но разбира се, ще бъда доволен и само с "Паисий Хилендарски", ако не може иначе. За ръкописа на "Паисий Хилендарски" ще се погрижи моята балдъза В. Станишева. Тя ни беше на гости за Нова година и уговорихме да прибере ръкописа от Бурмов и да го предаде на Георги.

Много съм развълнуван. Като давещ се, който вижда как му подхвърлят спасително въже.

А ти си все същото прекрасно момче. Ами как иначе, щом можеш да се радваш толкова много на чужда радост.

Специални благодарности от моя Владимир за захарта, която ни изпрати.

Твой Димче

3 януари 1952 г.
Луковит

"Въстанието в Чипровец" е към 18 авторски коли, а "Паисий Хилендарски" – към 5-6. "Български писател" да поеме изцяло ангажимента на издателството на ДСНМ.

Същия

ЦДИА, ф. 613, а.е. 33, л. 35

Тайната биография

Цвета Трифонова

За няколко поколения български читатели Д. Талев е класик на националната словесност, автор на величавата епическа фреска за борбите и страдалчеството на Македония, но освен това е високопоставен гражданин, лауреат на Димитровска награда, кавалер на орден "НРБ", народен представител и пр. постове и признания. Малцина от непосветените и по-младите знаят, че този тих и тъжен мъж е преминал през всички кръгове на българския политически ад като изоставен от Бога библейски Йов. Само неговите съвременници и съмишленици са разбирали смисъла на закъснелите почести и привилегии в края на живота му и след това и са имали отговор на въпроса, защо диктаторската върхушка внезапно е обикнала майстора на художественото слово, след като в продължение на десет години го е малтретирала. Да не би да е осъзнала вината си спрямо народния писател и в порив на разкаяние е решила да я заличи и изкупи? Напротив, тайните архиви от онова време говорят друго – истинското мнение и отношение на властта към Д. Талев докрай си остава отрицателно и враждеб-

но. Цитирам последния по хронология документ (3 юли 1961 г.) като типично, обобщаващо свидетелство за "доверието" и "любовта" на властващите към писателя.

Автограф е на лицето Александър Григоров, партиен секретар на Издателството на СБП и неприкрито ченге от ДС. Този комунистически гаулайтер, благодарение на това, че е брат на един от секретарите на Георги Димитров е превърнал издателството на писателите в гнездо на интригантство, страх и шантажи и от него пропищяват дори партийните му другари. Пред политическия отдел на ДС той атестира Д. Талев така:

"Преди десет години беше дадена възможност на Д. Талев да се покаже отново пред читателска публика с неговата трилогия, която има своите качества. Показа се един автор, който някога беше анархист, комунист, покъсно ренегат с цялата присъща озлобеност на нагаждинец. Талев сочеше в страниците на Ив.-Михайловия в. "Македония" кой комунист, прогресивен човек или демократ да бъде ликвидиран. Ролята на Д. Талев след убийството на Симеон Ефтимов беше изпълнена с най-голям цинизъм и мръсотия. Тази си дейност Д. Т. продължи и след 19 май 1934 г. като помощник на Йордан Бадев. Той клеветеше, опозоряваше, надсмиваше се и хулеше комунистите чрез в-к "Зора". Този човек беше помилван и окрилен и цялата оная пасмина, която сега подмолно съска срещу комунистите и широко акламира изданията на Талев." Както ще се види по-нататък, епитети и квалификации от същия вид изпълват всички агентурни рапорти и справки за писателя в досието му, намиращо се в архивите на МВР. Тяхната улична лексика и обвинителна, враждебна интонация разкрива истинското, макар и прикрито отношение на институциите – лицемери, недоверие, ненавист. Тогава за какво са многобройните преиздания и хилядните тиражи,

наградите и славословията? Естествено, за да бъде заличен един внушителен спомен – споменът за предишния живот на Д. Талев и ведущата му гражданска позиция преди войната. Трябва да бъде забравена предишната му идентичност и да потъне в забвение споменът за гордия син на Македония, пламенен борец за каузата на българщината в изконните български краища. От паметта на обществото да изчезнат две десетилетия (1921-1944 г.), наситени с кипяща енергия, творчески труд и деятелност, годините, в които създава патриотичните си художествени произведения – романите "Усилни години", пиесата "Под мрачно небе", историята на град Прилеп и биографията на Гоце Делчев, книгите с разкази, посветени на македонския бит и старина и освен това забележителното си публицистично дело, разположено на страниците на "Македония" и "Зора". Никой повече не си спомня, че този голям творец е бил съратник и приятел на Ванче Михайлов и Симеон Ефтимов и заедно с хилядите техни съмишленици активно е участвал в борбата против сръбския шовинизъм и гръцката асимилация над заробеното българско население, но и против предателската политика на българо-московските комунисти. Сугестивното му публицистично слово и гражданска доблест през онези бурни години му отреждат място сред интелектуалния елит на България. Дори след превратa на 19 май 1934 г. властта не посяга на личността и перото на Димитър Талев, защото зад него стои цялата македонска емиграция. Трибуна му дава друг непримирим радетел на македонската освободителна кауза – Данаил Крапчев, и на страниците на "Зора" се появяват десетки ярки, силно въздействащи статии, актуални дори днес. Още заглавията красноречиво говорят за духа и идеите на Талевото публицистично творчество, за което съвременната публика няма никаква представа – "Не примирие, а

борба", "Свобода или смърт", "Да вземем преднина", "Тоя път – ние", "Народ и цар", "Към пълно изцеление", "Примерът на достойните", "Целокупна България и себелюбците" и др. В тях авторът неуморно издига глас в защита на въжделенията на македонските българи и отстоява непостигнатия национален идеал за обединение на разпокъсаната родина, безкомпромисно и смело изобличава партизанските спекулации със съдбата на Македония и е непримирим коректив на официозната политика. Лайтмотивът на Талевата публицистика отзвучава високо и ясно във всяка българска душа, в която е жива болката за Македония – "Тук е България!"

Затова книгите и публицистичното наследство от времето преди войната потъват в секретните фондове, а ей така, отведнъж, от мрака на комунистическите затвори и нищетата на изгнаничеството се е появил "големият Талев" с неговите "големи романи". Нека видим прочее как точно е станало това, като дръпнем завесата, зад която се крие третото поред табуирано десетилетие от живота на писателя между 1944 и 1960 г. То е коренно противоположно по съдържание и смисъл на предходните две, защото това е десетилетието на Талевата житейска и творческа Голгота. Точката на пречупване и промяна, разбира се, е превратът на 9.9.1944 г. В началото и той е повлечен в общия водовъртеж на терора, който се развихря от 19.9.1944 г. със заповед на комунистическия министър в правителството на ОФ – всеизвестния Антон Югов. В служебните архиви на МВР досега стоят зловещите заповеди, влудяващите списъци и рапорти за изловени, арестувани и "доставени" в участъците и затворите из цялата страна "бивши фашисти", "престъпници" и "народни врагове" според терминологията на комунистическите терминатори, като се почне от принц Кирил и министър Иван Багрянов, брата на

Илия Бешков, сина на проф. Иван Шишманов, племенника на Иван Вазов със същото име и се стигне до кварталния месарин и селянина от последната колиба. Димитър Талев е арестуван на 18 октомври 1944 г., а в "народния съд" вече го очакват компрометиращи материали. В личното му досие N 16410, фонд N 3, опис 2, а.е. 1037 се намира придружаващата ги бележчица с лаконично съобщение: "За лицето Димитър Талев е представено от другарката Елена Попова на народния съд следният материал: протокол за разпит – 2 листа, 2 брошури – "Селото и съветското строителство" и "Режимът в Съветска Русия". (Автор на брошурките е Б. Найденов – б.м., Цв.Т.) Нарочно споменавам името на бдителната чекистка, която първа е разпитала Талев за неговите "престъпления", защото то се появява и в други писателски досиета в същата фатална роля – на отмъстителен зъл архангел, който се опитва да им изтръгне душите. При много от тях буквално успява. (По-възрастните писатели сигурно с трепет си спомнят лицето на политическата комисарка на СБП, за политолози и психолози от днешното поколение то е сигурен знак, че червеният терор е дело на психически увредени и морално атрофирани индивиди, раздаващи отмъщение уж "в името на народа".)

Идва ред на черните тефтери. Тези тежки грамади са най-непоносимото нещо, с което се срещнах в живота. Ужасяващо, смазващо, потресаващо и всички останали суперпсихоними не са в състояние да изразят душевната и физическа болка, която те притиска, след като с часове си разгръщал безкрайните списъци с имена на десетки хиляди мъже и момчета от 17 до 60 години от всички съсловия и етноси, а след тях и семействата им, жените и дечицата, всички хвърлени в безумната вартоломиада на терора. В тефтерите е сортирано и разпределено лагерното населе-

ние на България, първото, което опознава прелестите и тайните на големия социалистически лагер. Никога не бях усещала такова отчаяния и срам, загдето съм се родила в тази безподобна долина на скръбта с нейната озлочестена, изнасилена география. Като подгонено стадо из нея се мята, от единия край на другия, беззащитната българска нация, шибана от злобния фанатизъм на новите господари. В географията на родната литература обаче се появява нов вид политико-литературна топонимия. Тя съединява географските топоси "Св. Врач", "Росица", "Дупница", "Богданов дол", "Куциян", "Белене" и пр. с видни литературни имена – Димитър Талев, Чавдар Мутафов, Трифон Кунев, Змей Горянин, Славчо Красински, Павел Спасов, Ал. Божинов и още десетки писатели, художници, журналисти. Духовността на България се премества в мини и каменни кариери, а те се превръщат в коекзистиращи пространства, акумулиращи черни трагически енергии, сред които тлее и угасва свободолюбивият дух и талантът на нацията.

В списъците уморено броди името на Д. Талев Петров под различни заповеди и номера – ту го въдворяват, местят и освобождават, ту отново си го прибират. Тези номера и дати са фосфоресциращите точки на неговата мъчителна лагерна одисея. От 18 октомври 1944 г. е в Централния затвор, подложен на изтощителни разпити, писане на въпросници и дознания, на 26 март 1945 г. го транспортират в ТВО "Св. Врач", след това в Росица, Перник, Дупница – до 22 август, когато е освободен. Повторното му арестуване е на 21 октомври 1947 г. и е свързано с посещението на Тито в България. Идеята за балканска югославянска федерация е в разгара си и поборниците за свободата на Македония отново трябва да бъдат натъпкани в т. нар. трудововъзпитателни общежития, за да не мрачат югославянското братство. Злият гений на Д. Талев – началникът на група Б от I

отдел на ДС предлага на 2 декември с.г. в подробен рапорт лицето Дим. Талев да бъде изпратен в ТВО, тъй като "в миналото е бил опасен михайловист, а понастоящем враг на ОФ власт и следователно представлява опасност за сигурността на държавата". Написаното се сбъдва – идва ред на "Богданов дол" и "Куциян". Само невероятната преданост и упоритост на Ирина Талева, засипваща органите и министъра на МВР с молби и медицински свидетелства, са причината да се размърдат и някои писателски съвести, за което ще стане въпрос накрая. На 28.1.1948 г. Талев е освободен, но не и свободен. Репресивната система вече е абсорбирала тънкостите на сталинско-вишинския модел за непрестанен терор над личността и няма намерение да изпусне набелязаната жертва, защото тя, макар и омаломощена, била "способна да се бори с перо и меч срещу властта", както твърди ревностен кадър на ДС. (3.7.1948 г.)

Спрямо интелигенцията и конкретно върху Д. Талев политическата репресия се стоварва с целия си зловещ арсенал от изобретения, методи и средства за насилие и морален тормоз, чиято цел е да сломят психиката и волята на твореца за живот, за работа и съпротива. Изброявам тези служебни "мероприятия", както са документирани в досието на писателя. Най-чудовищният принцип за инквизицията е нейната методичност и непрекъсваемост: 1) затвор, разпити, дознания; 2) въдворяване в концлагери; 3) лишаване от софийско жителство, изселване заедно със семейството; 4) изключване от СБП и забрана да публикува книгите си; 5) лишаване от работа и средства за препитание и лечение; 6) агентурни разработки – следене, доноси, провокации, опити за вербуване; 7) морален натиск, контрол и диктат върху творческата му воля; 8) принудително публично унижение чрез самокритика и "разкаяние"; 9) унижа-

ване на човешкото му достойнство чрез наставници и гаранти; 10) обричане на интелектуална и емоционална самота чрез превръщането на приятелите му в предатели.

Тази защеметяваща масирана атака продължава от 1944 до 1960 г., дори след като са отпечатани трите части на знаменитата тетралогия. Талев получава само шест години въздух и спокойствие преди смъртта си през 1966 г., когато здравето му безвъзвратно е съсипано. Погубена е втората половина от живота на един талантлив, светъл човек, който би бил гордост за всяка европейска култура. И то за каква вина!

Обичал е безпаметно Македония – политическото късогледство на властниците и охранката изопачава родолюбието му така – "споделял отношението на немците и фашистите по съдбата на Македония", "нанесъл удар върху приятелските и дружески отношения между българския и македонски народ", "проповядвал великобългарски шовинизъм" и прочие.

Бил е съратник на Ванче Михайлов, редактор на в. "Македония" в най-тежките години на национално отчаяние и покруса след Ньойския диктат – трансформацията е на същото елементарно идеологическо ниво: "бил е активен член на михайловистката банда", "идеолог и крепител на михайловизма, защитавал неговите престъпни деяния", "възхвалявал убийците на прогресивните дейци на македонското движение и е подстрекавал за извършване на нови убийства" и прочие.

Посетил е два пъти Германия през 1940 и 1942 г. с две различни писателски групи и е написал три очерка за Германия. Поради този факт тайната полиция завинаги го квалифицира като "господин от фашисткия лагер", "враг с целия си прИстъпен фашистки багаж", който "е тровел обществото с националсоциалистическа пропаганда", "под-

помагал германските агресори" и пр. Тук ще отбележа, че в двете групи, гостуващи в Германия, фигурират познати имена – Йордан Бадев, Райко Алексиев, Светослав Минков, Ангел Каралийчев, Теодор Траянов, Чавдар Мутафов, Фани Мутафова, Георги Константинов, Александър Добринов, Константин Каменов. Любопитното в този епизод се дължи на факта, че след 9.9.1944 г. двете групи се разтрояват. Пътешествениците поемат по различни пътища – някои към смъртта (Й. Бадев, Р. Алексиев), други са осъдени от "народен съд" и носят кръста си на затворници и концлагеристи, а една част от тези хора се спасяват и дори преуспяват в живота.

Другите обвинения спрямо Талев са, че книгите му са с "фашистки тенденции" (дори "Сълзите на мама") и че с нищо не помага за изграждането на републиката и е враждебно настроен срещу ОФ властта.

Изброените дотук мероприятия и оценки са документирани и събрани в секретното досие за Димитър Талев в архива на бившата ДС. Хронологическите граници на съдържанието са от 1940 до 1960 г. Първият в хронологията архивен документ е полицейски рапорт от 1940 г. с обективни, благоприятни данни за Талевата личност в професионално и морално отношение. Останалите материали със задна дата са конфискувани при обиските в дома на писателя и по-късно се използват като аргументация на репресивните действия. По-съществената и интересна част от досието е тази, която се натрупва след деветосептемврийския преврат. В нея е записана автентичната биография на Талев в следващите двайсет години от живота му, там е запечатан оголеният, уродлив портрет на една цяла епоха в историята на страната ни, щрихирани резки, откровени линии в следните документи: 24 рапорта, справки, предложения; план-графици за агентурни разработки, изготвени

от оперативните кадри; 4 дознания, т.е. протоколи за разпит, саморъчно написани от Талев; 5 въпросника за самоличност с подробни данни за писателя и цялата му фамилия; 4 декларации за лоялност; 13 доноса от агентурата, 5 молби от Д. и Ирина Талеви до министъра на МВР; рапорт и графична скица на апартамента на Талеви на ул. "Паренсов" 28 в София (от 1957 г.), служебни заповеди, бланки, съобщения и пр. Всеки от документите е снабден с гриф "строго секретно", номериран, датиран, с най-малко три или пет подписа от цялата служебна йерархия от о.р. (оперативен разузнавач) до зам.-министър и министър на МВР. Досието периодически е прочиствано и архивната номерация е променяна минимум четири пъти. Всеки документ е изработван в три екземпляра, с указани направления. В досие № 16410 са оставили своите автографи министрите А. Югов, Руси Христозов, Г. Ганев, Г. Кумбилиев, Хр. Боев, 18 оперативни офицери, десетина доносници и пр. След всичко това разбрах, че антиутопията на Дж. Оруел е окаяно бедна в сравнение с фантазмите на българската реалност. Може би само магическият реализъм на Габриел Г. Маркес и "Есента на патриарха" я превъзхождат. Върху гърба на един болен и изтерзан човек, виновен поради това, че е живял в друго време, че е имал ценности и идеали, различни от техните, и отгоре на всичко притежава дарбата на изящното слово, паразитират десетки бюрократи с пагони и офицерски чинове. Пишат непрекъснато рапорти и предложения, съставят планове и мероприятия, вербуват агенти, срещат се в явочни квартири, подслушват телефони, прихващат чуждата кореспонденция, проникват в чуждите жилища, обменят информация с всичките си регионални поделения, арестуват, въдворяват и дори изпращат до гроба умрелите най-накрая "обекти", какъвто е случаят с Трифон Кунев например. Работата им лавинообразно се

разраства, защото в мрежите им попадат всякакви външни лица, по един или друг повод влизащи в контакт с наблюдавания. Когато "обектът", макар и временно, се премести, и там го чакат информатори. Змей Горянин например напразно се е опитвал да се спасява в забутания вдън горите манастир "Седемте престола" – трима тамошни агенти поддържат жива връзката му с органите на сигурността.

Чудовищна енергия на хиляди хора се изхабява в преливане от пусто в празно, защото в крайна сметка цялото слухтене, шпиониране, писане се оказва безсмислено и неоправдано. Д. Талев нито веднъж не вдига нито перо, нито меч срещу републиката и ОФ властта. Единствената пролука, която жадува и търси, е възможността за творческа работа. Ужасяващата метастаза на тоталния контрол обаче изстисква огромни средства от държавата, за да не му позволи това. А чрез хилядите подобни досиета е изсмукала духовния и нравствен потенциал и живителните сокове на нацията.

Идва ми на ум защо у Ботев е гениална всяка запетая, а какво остава за стиховете и заглавията. Неговата бездънна "Елегия" ми прозвучава като мрачен реквием, оплакващ не само годините на чуждото робство, но и миналите и бъдещите български векове. "Елегия"-та не е поетически наслов-метафора, нито трагичен емоционален акорд. това е надвременна трансцендентална, коекзистенциална и етнопсихолигическа символика, сублимация на черната орис на лишената от кохерентност, разпокъсана, непримирена със себе си, племенна душа. Хр. Ботев не е просто великанът на националната литература – той е нострадамусът на България. И не го е подвеждал нещастният "апостол" Ст. Заимов – няма защо да обиждаме зрящия ум на гения. Сам е тръгнал към Околчица, сам е търсел избавителния кур-

шум в челото си. Безкрайно самотен, отчаян и безутешен, не е могъл да понася, не е искал да чува отекващото в безграничния му дух "хрущене, ръфане, смучене, сукане", стръвно свистящо в мрака на времената от всички вертикални пластове на българската история.

Страховитият механизъм на контрола борави с различни видове досиета, за които нямам представа. Талевото е отчетно-наблюдателно, с абревиатура ОНД и кодово название "Видра", образувано след изселването в Луковит. Инициаторът на заточението е същият, който го изпраща в концлагера "Куциян" – Тома Трайков, старши началник на група Б към I отдел на ДС. Сред затворниците и лагеристите е известен като "главорезът", "дясната ръка на убиеца Лев Главинчев". Властниците обаче си харесват сатрапа, за добре свършена работа го удостояват с онова омерзено звание "Герой на НРБ" – не се е жалел, героично е инквизирал окованите в белезници хора, посещавал ги в лагерите след това. Но и след изтърпяването на наказанието им не ги оставя на мира, вбесен, че са останали живи след толкова усилия от негова страна. Д. Талев напуска "Куциян" на 28.1.1948 г., тежко болен, но скоро отново попада в примките на палача. През няколкото месеца относителна свобода ченгето старателно дебне и шпионира около него, очаквайки една погрешна стъпка или дума. Измъченият човек не стъпва накриво и си е заключил устата, но за Т. Трайков не представлява трудност да му съчини "рапорта". Методът е елементарно прост – към старите грехове на "обекта" прибавя една свежа откровена лъжа – провокаторските реплики на агента "Атанасов", подробно описани в доноса, се превръщат в думи на самия Талев и в срок от два дни семейството е изселено от София. Кой ще проверява и ще се заяжда за толкова незначителна шашма, щом се отнася за вредна "фашистка Отайка". Ето част от писанието, което

решава съдбата на твореца за следващите седем години от кошмарното десетилетие: "... След освобождаването му продължава да се движи с неговите съмишленици (те му ги пращат – б.м., Цв.Т.), изказвайки се, че бил безработен и щял да пукне от глад при новата народна власт. (Репликите на агента "Атанасов".) Добре обигран. Освоил всички тънкости на политиката, той се опитва да маневрира и заблуди ОФ, но верното е, че той си остава враг с целия си прИстъпен фашистки багаж като с нищо не спомага за изграждане на републиката"... може при пръв удобен случай да се постави в услуга не реакцията с перо и меч да се бори против народната власт. Вследствие на това предлагам лицето Д.Т.Петров заедно със семейството му да бъде изселен от София." п. Началник 24 гр. Т. Трайков. Удобрявам: нач. отделение Л. Анев, Нач. отдел В. Чанков". (3.VII.1948 г.)

На 25 август 1948 г. заповедта за изселване влиза в сила въпреки протестите на Талев. Единствен Георги Кулишев внимателно се опитва да въздейства на органите и да помогне на писателя, но резолюцията му остава без последствия. Отделих толкова място на името "Тома Трайков" не от интерес към неговата субектност, а поради знаковата му типичност. Чрез него в историята на родната литература се мултиплицира вечната антитетична двойка в нова историческа модификация, но с първоначалния смисъл – над Алековски просветления аристократичен интелектуалец се надвесва застрашителната сянка на байганьовския лумпен и "Хаирсъзин", върху еманацията на духа, на традицията и културата отново властва неграмотният, декласиран маргинал, сляпото оръдие на властта, сграбчил в ръцете си прословутата цепеница.

В онова загубено провинциално градче интернираното семейство мизерства, Ирина Талева работи в тъкачна фаб-

рика, а писателят се затваря в себе си, не общува с никого и рядко излиза. Органите на сигурността обаче бдят над неговата самота – прикрепят му агент "Светлин", водят му ОНД "Видра" към направление "Бивши фашисти". Сведенията, които се събират в това досие, разкриват мащабите на тоталния контрол и степента на проникването му в интимния и социален живот на личността. Данните касаят следните сфери: социален произход и материално положение, политическа принадлежност, прояви преди 9.9.1944 г. и след въдворяването му, отношението му към БКП и ОФ и отношението на близките му, близки и приятели в Луковит и околността, в страната, в Югославия, в чужбина, с кого от тези лица поддържа връзки, къде ходи в града и околността, здравословно състояние, лични качества, морален облик, отношения в семейството, какви книги пише и тяхното съдържание. Тези впечатляващи с разнообразието си данни се планират в специални планове – разработки с графици, отговорници, мероприятия и агентура. Събират се от предишните рапорти и сведения, от актуално постъпили доноси на действащи агенти и с.с. (секретни сътрудници), чрез мероприятия с различни номера (NN 9, 12, 89) и прочие.

Две години по-късно ОНД "Видра" преминава на отчет към друг отдел на ДС – IX, с направление "Национални малцинства". Резултатът на тази трансформация с политически подтекст е един срамен и смехотворен абсурд – писателят сега трябва да отговаря на въпроси, нелепи за нормалната логика: "Бил ли е чужд поданик и докога"? "На какво основание е станал български поданик и откога?" На глупавите въпроси Талев отговаря в стила на "параграф 22" – "Да, югославски, до 1921 г.", "На основание на тогавашните български закони, от 1921 г." Така истинският родолюбец, талантливият творец, който вече е създал ве-

ликата творба на националната памет "Железният светилник", издевателски е отлъчен от най-святото в неговата интенционалност – българщината. И то от тези, които се кълнат във вярност към чуждата колонизаторска империя. Появява се дори следната нелепица: "Същият не владее чужди езици като не включваме владения от него македонски език." Какъв подарък за сръбските шовинисти и македонските иредентисти! И кога моралните вдъхновители на това издевателство ще се извинят пред паметта му, ако не в дните на 100-годишния му юбилей? Няма да го направят и сега, а напротив ще се редят безочливо в президиуми и ще произнасят дитирамби за почитта си към своята жертва.

Историята на ОНД "Видра" е пълна с изненади, трансмисии и обрати. През 1951 г. в ума на о. р. Хр. Трилов се ражда уникална идея. Досието получава ново кодово название "Панега", а Талев – псевдоним "Самуилов". Това е шокираща разработка, целяща вербуването на писателя за контрашпионаж на територията на Югославия, като се имат предвид произходът му от гр. Прилеп, роднините и познатите, живеещи там, а също и предишните му пътувания в Македония и Германия. Планираните мероприятия са интригуващи – изтеглят нишки към други агентурни тайни. Идеята е одобрена от цял куп началници, вкл. пом. министъра Хр. Боев, но в рамките на два месеца се проваля. Горкият "Самуилов" се оказал неподходящ за тази работа, бил болен от язва, освен това "страхлив", а брат му Алекси заедно със сина си бил арестуван от сръбските сили на сигурността "УДБ". Така "Самуилов" остава загубен за шпионажа, но е спасен за трилогията "Самуил", за "Илинден" и "Преспанските камбани". По ирония на съдбата българската литература удържа малката си победа над политиката, понеже физическата слабост на Д. Талев успява да скрие невероятната му духовна сила. Тук обаче от

мозаечните отломки се подрежда парадоксалният портрет на балканската специфика. В трагедията на Талевата фамилия се разчитат корените на минали и днешни беди и конфликти. Двамата братя тук – Димитър и Георги Талеви, са преследвани и интернирани като македонстващи, а третият оттатък е малтретиран като българин. Във всяка балканска точка биха били виновни поради безумствата на балканските политикани. Абсурдният възел не успяха да разплетат маговете на словото Иво Андрич, Никос Казандзакис, Димитър Талев, Исмаил Кадаре, а какво остава за някакви си войничета от SFor.

Предполагам, че една от най-травмиращите репресии върху Д. Талев са принудителните разкаяния. Те са постоянен елемент на дознания и декларации за лоялност от различни години. Отначало са за вътрешна употреба, като средство за психологически натиск върху писателя. Но идва момент, в който го принуждават публично да се саморазобличава и кае. Спектакълът се случва на 28 януари 1951 г. на страниците на в. "Пиринско дело", бр. 4, под заглавие "Македонският писател Димитър Талев разобличава Иван-Михайловата банда и Колишевци". Монологът на унижението започва така: "В миналото аз изневерих на идеалите, на които служеха Гоце Делчев и Димо Х. Димов и се увлякох по една пакостна и опасна заблуда, като повярвах, че т. н. ВМРО на известния с кървавата си слава крепител на монархо-фашизма Ив. Михайлов е наследник на старата народна ВМОРО, че той, жандармът на Кобургите е наследник на Делчев, и поставих перото си в негова услуга. Това бе моя основна грешка, която и след настоящето публично отчитане ще остане да тежи на моята съвест." Текстът продължава като официозна уводна статия, насочена против Ив. Михайлов и ВМРО, против българската монархия и Титовата политика спрямо СССР.

Прославят се новият справедлив строй, вождовете и БКП, изтъква се могъществото на Съветския съюз, под чието мъдро ръководство народите на Балканския полуостров единствено ще могат да се сдобият със свобода, демокрация и щастливо бъдеще. Призовават се всички бивши македонски дейци и заблудени съмишленици да се включат в изграждане на новото общество. Написаното е като обърната ръкавица, що се отнася до идейните възгледи и политическите позиции на Талев преди войната. Текстът гъмжи от вестникарски клишета, креслива пропагандна риторика и груба идеологическа фразеология. Няма поне едно изречение, в което да прозира лъч от Талевата мисъл и чувствителност, от самобитната му лексикална и стилова изразност. Нищо, което би могло да идентифицира личността и субективната му воля. Разковничето се намира в саморъчно написана молба на писателя, с която иска разрешение да отиде за 10 дни в София. В нея дословно се казва: "Сега, след като бе обнародвана споменатата моя самокритика във в. "Пиринско дело", която самокритика ми бе поискана от отговорно и компетентно място, мисля, дава ми се отново време да се печатат моите книги." Не му разрешават да напусне Луковит въпреки разкаянието, но е достатъчно, че е оставил този автентичен жест, сочещ към задкулисния режисьор – поръчител на фалшификата. Мисля, че на Талев е бил връчен готов текст, изработен в политическите отдели на ЦК или ДС. Приел е да се включи в играта, виждайки очебийната ѝ прозрачност и фарсовост. Никой от другарите му, македонските съмишленици и лагеристи, не би се усъмнил, че Талев напълно отсъства, не може да става и въпрос за доброволна волеизява, а за акт на формално политическо насилие. Лингвистичният дискурс безпогрешно идентифицира инициаторите на представлението и от самодоволни режисьори те се превръщат в

бездарни актьори в собствената си бездарна буфонада. Литературната история трябва да преглътне поредната зловеща шега с един от нейните големи автори, защото тя е отворила най-сетне вратичката за появата на романа "Железният светилник" след осемгодишното му табуиране. Самотната борба на Талев с неговите мъчители е спечелена, щом е успял да публикува бушуващия в душата му епос, да съживи огромния пъстър свят на едно възродяващо минало, изпълнено с топли възпоминания, с мъдри и чисти образи, с незабравими картини и послания на гордост и мъжество.

Пълното с доноси досие бележи бездната на Талевата Голгота. Агентурните донесения очертават празнотата около него, толкова по-раняваща, защото е населена с присъствия. В просветленото духовно поле на твореца се суетят призраци и сенки на бивши съратници, сълагеристи, писатели и приятели. Те са старателни, суетливо загрижени и любезни, словоохотливи душеприказчици, напиращи да излеят недоволствата си от властта. Никой обаче не е успял да го провокира, да заблуди и излъже прозорливият му ум и наблюдателния поглед на сърцевед. Безпогрешно е разпознавал разкривените напрегнати маски и мисля, че не ги е презирал и съдил, а дълбоко е съжалявал за погубения им живот, за смазаното човешко достойнство. Такова възхитително самообладание и царствено великодушие съзирам във факта, че не ги е отбягвал и изолирал, а е продължавал да ги приема и изслушва, оставяйки ги да си вършат мръсната работа, та дано могат да се откупят и осигурят спокойствие за децата си. Съдбата на тези нещастни хора е огромна тема и ако някой успее разбиращо и проникновено да разкрие тяхната социална и екзистенциална драма, то той ще е написал най-черната страница от половинвековното тоталитарно битие на България. Маските нямат лице

и биография, за което са се погрижили Семерджиев и Серкеджиева, но имат агентурни псевдоними. Понеже са били спътници на твореца в трудната му борба за себеотстояване, то да ги уважим поне с изброяване.

"Светлин" – бивш михайловист, лагерист, също интерниран в Луковит, ползващ се с доверието на Талев. Сведенията му са обективни.

Агентът "Атанасов" – лагерист, михайловист, македонски деец, бивш приятел, който през цялото време е приет в дома на писателя. Това е провокаторът, стремящ се да подведе Талев и неговите реплики се цитират от Трайков във фаталните рапорти.

Агентът "Руен" е специален случай, готов герой на повест за човешкото падение. Той дава най-много и най-подробни сведения за Талев, често го посещава в дома му. Направо ще цитирам служебна характеристика за него от 1951 г.: ..... – работи по линията на ВМРО. Ив. Михайлов, вербуван на 15 юни 1948 г. Председател на д-во "Вардар" и корпорация "Шар" (преди 9 септември 1944 г.). Вземал е участие в редактирането на в. "Свобода или смърт", орган на ВМРО. Член на "Ратник" и "Бранник". През 1942 г. агент на Гестапо. След 9 септември изпратен в ТВО. Вербуван на слаб компрометиращ материал, но въпреки това е дал много работа. По негови донесения са открити много разработки, които са реализирани (т. е. хората са арестувани – б.м., Цв.Т.). Честен и изпълнителен, с желание изпълнява поставените му задачи. Проявява добра самоинициатива. Стреми се да дава винаги добра работа. Някои от македонските среди се въздържат от изказвания или го избягват. При последната акция повечето активни михайловисти, негови приятели, са арестувани и има опасност от разконспириране. Да бъде задържан, използван за камерник и след това освободен." Подписано

и от мин. Г. Цанков. 7 юли 1951 г.

Повечето му приятели го отбягват, обаче Дим. Талев не. Последният донос на "Руен" за разговор с писателя е от 9 януари 1960 г., малко преди да се закрие досието. Трагедията на тази маска е очевидна – зад нея се крие сломена, озлобена, трепереща от страх слаба човешка душица. Впечатляващата му активна биография преди превратa го изправя на ръба на една страшна дилема – между гибелта и предателството. Той избира живота и сервилното сътрудничество с органите на политическата полиция. Вина за това няма. Като него са хиляди изтерзани, изплашени, малтретирани хора, преминали през комунистическите лагери и затвори, за които друг изход няма. Вината е в жестокостта на палачите им и нека Бог ги съди затова. Вината на "Руен" е в прекаленото му престараване и "добра самоинициатива". Защото съществува и друг начин и стил на поведение в същата ситуация, но и затова трябва ум и характер. Ето го.

Агент Х – писател, член на СБП. Неговите сведения са винаги положителни и доброжелателни не само за Талев, но и за другите писателски "обекти", на които той дори и в принудителната си роля всячески се стреми да помогне, представяйки ги в добра светлина пред властта. Реално той е човекът, който подготвя почвата за преминаването на Талев от лагера на "бившите врагове" към галениците на системата, помогнал му е да превъзмогне бедите и нещастието, за да продължи своята работа в името на изстрадалата родина. Драмата му е безкрайна – "изкупвайки" своето си "сгрешено" минало, той е разпънат между принудата и съвестта. Сигурна съм, че нравствените терзания и двойственият живот са били непоносимо бреме за този благороден човек. Той е истинската жертва на политическото мракобесие и насилие над българския интелектуален

елит, а не Димитър Талев, който достойно носи кръста на изпитанията, макар с цената на съсипаното си здраве.

Останалите псевдоними не заслужават място и внимание. Ще спомена само "Москов", учител от гр. Елена, който донася за посещение на Талев и Емилиян Станев в градчето и изказванията на последния за живота във Франция. Така бил възхитен, че веднага попада в мрежата на системата и за него се задава справка и ОНД.

Досиетата са лабиринт без изход. По тайните им коридори се спотайват сиви маски на безличия, но и самодоволни явни лица. Това са наставниците и гарантите, които не се крият, а се изтъкват с имената и "благодеянията си": Вълко Червенков, Георги Караславов, Христо Калайджиев, Христо Радевски са хората, разиграващи българския вариант на "геният и неговият наставник". Те държат Талев да знае на кого е задължен, защото рано или късно трябва да плати цената на благодеянието, а тя е цената на примирението, послушанието, компромиса. Темата за Талевите компромиси – идейни, творчески, естетически – е твърде обширна и започва оттук нататък, след отваряне и прочит на неизвестните страници от неговата биография.

Тук приключвам с цитиране на една малка бележчица, даваща ключ към легендата и двусмислието на "помощта", така както са я разбирали силните на деня.

"Гешков, Дим. Талев, писател от София, изпратен в Куциян да се пусне, но да му се каже, че това става под гаранцията на Георги Караславов. п. (не се чете)" 17.I.1948 г. Следват 7 години заточение в Л.

Най-големият благодетел е на върха, той е "отговорното и компетентно място", което изисква и налага публичното унижение и омерзение на писателя през 1951 г. Превъплътил се временно в наставник, не може да изиграе ролята по друг начин освен по български, по ганьовски. Въпреки

това Димитър Талев не пропуска случая да му благодари пред ушите, които ще му донесат това. Даже му изпраща и своя вдъхновен роман с благодарствен надпис "На другаря Червенков – покровителя на българското изкуство".

За това, което се е случило, за преживяното от него през най-черното десетилетие на живота му, за нищетата на своите деца и семейство, за психическия тормоз и погубеното здраве, за тежките си болести – язва и рак, нищо не споменава и не се оплаква. Благородният му дух е доволен, че е постигнал целта на живота си – да остави на своя народ епическите си книги, носещи завети за родолюбие и саможертва пред олтара на свободата, послания за доброта и надежда. Чрез тях Д. Талев се опитва да подкрепи вярата на българина, че има начин да се надмогне мракобесието, робството и диктата – чрез труд, търпение, почтеност и постоянство. В това е неговият незабравим нравствен и духовен пример, който му отрежда място в ипостаса на българските светци и духовни водачи.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Министерство на вътрешните работи
Държавна сигурност
V група "Б", отдел I

Строго поверително

2.XII.1947 г.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

РАПОРТ
от Старши началник V гр. "Б", отделение I,
Тома Трайков

Донасям Ви др. Началник,

че от наличните данни с които разполагам и от разпита, който направих на лицето Димитър Талев, писател – журналист, привърженик на Иван Михайлов. В продължение на няколко години е бил редактор на в-к "Македония", орган на македонската емиграция в България. Сътрудничил на в. "Мир", "Днес", редактор на в. "Зора". Същия е с добре подготвена фашистка идеология и активно е подпомагал германските агресори. Бил е на два пъти в Германия и добрите си впечатления е предавал по радио София. Той е идеолог и крепител на Ив. Михайловистите. Личен приятел на Ив. Михайлов с добър авторитет сред македонските среди. Понастоящем е настроен враждебно към ОФ власт, изказва се, че снабдяването било много лошо, стопанската политика на ОФ власт била отрицателна. Интересува се и поддържа връзки с македонците лагеристи. Оплаква се, че безработицата ще го умори, прикрива се, обаче пред познати приказва неприязнено за властта. От гореизложеното се вижда, че той в миналото е бил опасен михайловист, а понастоящем враг на ОФ власт, следователно същия представлява опасност за сигурността на държавата, затова моля да бъде изпратен в трудово-възпитателно общежитие.

подпис:
Т. Т., нач. група

Донася агент "Руен"
Писменно

Приел о. р. Борисов – 24 гр.
14. VII. 1948 г.

"На 12 т.м. Талев дойде у дома на имен ден на баща ми. Разговаряхме по македонските въпроси след измяната на Тито.

От друга страна и управлението в България може би ще започне да гледа на македонците в България с по-добро око, тъй като болшинството от тях не може да удобряват политиката на Тито. Изказа се, че официалния език в Македония е изкуствен. Почти всички литературни думи са чисто сръбски думи и нямат нищо общо с говорите в Македония и той като езиковед знае, че тая изкуственост е чужда за македонците. Говори и че това е успех на досега скривания сръбски шовинизъм.

Задача: Да продължи срещите за установяване на михайловисти.

Подпис:
о.р. Борисов

И преди, и след това

Ровейки в архивите, покрай Вапцаров посегнах към досиетата и на други наши писатели: Гео Милев, Талев, Йордан Вълчев.

Непоклатимото ми заключение е, че никой преди 9.IX.1944 г. не е осъждан за слово, противно на твърдяното от учебниците по литература. Вапцаров е въдворен не заради намерените в него стихотворения; не заради "Септември" Гео е убит. Това са само митове на комунистическата пропаганда, за да прикрие стила на комунистите, които за една дума, казана накриво, убиват. Трябва прекалено да си нарушил законите на страната, свързани със сигурността ѝ, за да се стигне до крайна мярка; особено при Вапцаров юриспруденцията е спазена стриктно.

А как е при Талев?! Как е със стотици, хиляди като него? Ни закон, ни съд.

Но това е друга тема.

Ровейки в архивите, стигнах и до друг извод: следенето на интелигенцията има корени в миналото. Шести отдел на Държавна сигурност има своя образец още преди 1944-та. И тогава писателите са следени; има го и в досието на Гео Милев, и в досието на Талев. Разли-

ката, разбира се, е в санкциите, в последствията.

Този рапорт за Талев от 1940 г. само предлагам на будния читател. Да си го обговори, както го засукват по-отраканите ни съвременници.

Марин Георгиев

9.IX.1998 г.

Дирекция на полицията
Отдел Държавна сигурност
19.IV.1940
Задача № 27

До господина началника на отделение "В"

РАПОРТ

Донасям ви, господин Началник, че от направените най-подробни проучвания по горната задача, се установи следното:

1. Димитър Талев Петров е роден на 14.IX.1898 в гр.Прилеп – Македония, жив.[ее] ул."Паскал Паскалев" №1. По занятие журналист, понастоящем сътрудник във в-к "Зора". Талев е женен и има две деца по на 7 и 2 години – момчета. Завършил е славянска филология. Родителите му са починали. Има брат пенсионер – бивш учител, живущ в гр.Горна Джумая, другият му брат е търговец железар, живущ в родния си град Прилеп. Димитър Талев е отбил военната си тегоба в пехотата при I областно интендантство и се е уволнил в чин ефрейтор.

В миналото е редактирал в."Македония", бил е близък и доверен човек на Ив. Михайлов и е взимал живо участие в македонските борби. По-късно, а именно от 1928 г. той по

лични свои съображения се настанява на служба като дописник в редакцията на в."Зора", където е и сега. Пише повечето разкази. По характер е буен, нервен, но към професията си е привързан и много трудолюбив.

Почтен и добросъвестен. След напускане редактирането на в."Македония" Талев не се е проявявал в други партии или каквито и да било организационни среди.

Разузнавач № 65, V група

Няколко докосвания

Младен Сърбиновски
Република Македония

1.

Творчеството на Димитър Талев е достатъчно изследвано, оценено и класифицирано в българската книжовна съкровищница: на всички вас това ви е по-известно отколкото на мен, и всеки мой опит за някакъв нов прочит тъкмо по повод стогодишнината от рождението му ще бъде ненужно и проява на лош вкус. Нормално е читателската аудитория, която отдавна се наслаждава на Талевата магия от думи, днес, събрана в негова чест в българския национален пантеон, да няма търпение за критически догадки на дребно. Затова, позволете ми повече да говоря чрез Димитър Талев за нас, отколкото нападателно хвалбаджийски да говоря за него. Годините и времето не охладиха и не умъртвиха неговия романов триптих с македонски теми: "Железният светилник", "Гласовете ви чувам" и "Преспанските камбани" и тяхното четене ще бъде постоянно докосване до македонското премеждие, където клокочи лавата от емоционална възбуда. Неговото творчество издържа

проверката на Времето, а на нас в такива моменти ни остава да преизпитаме още веднъж нашата позиция към Талев. Дали от многото приближаване до огъня се опарваме, или от многото отдалечаване не се стопляме, независимо от това: има ли енергия в себе си, огънят пламти. Нагърбвам се с една неблагодарна тема, но си заслужава да се опитам да ви разкажа за отношението на македонската общественост към Димитър Талев.

Когато бях дете, понякога у нас идваше една стара жена, леля на баща ми. Беше от онези наши жени, които днес пазим само в спомените си. Облечена в селска носия, препасана с голям колан, при всяко идване леля Миля винаги вадеше нещо от пояса за мен и за брат ми: я две-три бонбончета, я няколко кестени или орехчета, но никога не бе с празни ръце. А най-големият неин подарък бе да ни разказва приказки. От нея съм чул прекрасната приказка за златната ябълка. Въпреки че сега съм в период, когато у дома аз разказвам приказки, за тази приказка никога нямаше да се сетя, ако преди две години на пазара в Скопие не бях купил от една българка освен други дребни неща и две евтини и прекрасно илюстрирани книжки с приказки. Едната от тях беше тъкмо тази за златната ябълка. Можете да си представите колко се зарадвах, когато четох приказката, останала ми в съзнанието от времето, когато с нея съм заспивал.

Творецът кълни на емоционални основи, но без неговия стрес от идентификацията с общата земя, тежко ще върже читав плод. Това са дълги процеси на изграждане на собствен духовен адрес, инструмент, с който отгатваме човешки съдби и през който други нас ни разгадават. Че държавата със своите външни инструменти препречва нашето идентифициране с общото духовно наследство, е

македонски проблем отдавна: това даже да профункционира, препоръчително е открито да не се манифестира. Емоционалната основа не е опасна, приказките на нашата неграмотна леля не са опасни, докато са все още обезличени, опасността настана по-късно, когато всички тях ги открих във възрожденските сборници, ясно озаглавени като общо българско наследство. Четящият получава чрез литературата мощ да се идентифицира в герои от която и да е среда, език или епоха, но не може да нямаме едно наум към учени, които лесно отгатват другите култури, а за собствената се чудят и маят как да я изопачат.

2.

Творецът се интересува от изключението, а ние в Република Македония в това отношение сме едно голямо изключение. Повече сме интересни като герои и тема за творчество, отколкото с творчеството от тази идеологическа поетика. Мога да продължа в този дух и да изброя безброй примери от изживени неприятности на хора в Македония поради явно изразената духовна идентификация, да премина в патос и да заприличам на Талевите герои... За идеологическото лицемерие на ниво дискурс съм съвсем ясен: за идеологията след Крива Паланка аз съм безсрамен предател, а за идеологията отсам Кюстендил се преструвам на най-честната личност, но с проблема ще се разминем, ако останем на констатацията за двойния аршин на идеологическа преценка в нашите две страни, от които най-жесток е примерът именно с Талев. Затова е нужно да се опитам накратко да покажа вътрешния механизъм на функционирането на македонистичния "б" комплекс: какво ни обезличава отвътре.

Давайки на езика сила на богоубиец и изричайки фа-

мозната буква "б", вдигнах ръка върху идеологическото табу на македонизма, казвайки дума, която на всяка цена би трябвало да я прескоча. Това е и проблемът защо творчеството на великия Димитър Талев не може да премине отвъд Осогово: описвайки своята Македония и дефинирайки нейната духовност като българска, още преди да бъде одържавено идеологическото табу на македонизма – той го убива. Как да премълча голямата възбуда от докосването до неговите книги, след като във всеки негов герой припознавам наши хора: нашата покойна леля Миля е сякаш копие на неговата Султана Глаушева.

Затова не се чудете на гротескната сцена в пиесата ми "Македонският Фауст", когато член на комисията за кодифициране на македонския език иска да се махне от азбуката буквата "б". Буквата "б" не бе махната от азбуката, намесата беше направена на много по-дълбоко ниво, премахвайки я винаги, когато замирисва на българско. А може ли исторически и духовно в Македония "б" да ухае на нещо друго... Театралните зали са удобни за авторски въображения: в края на ироничния XX век не зная дали нямаше да е по-добре, ако бях дошъл с една огромна буква "б" и с помощта на ларинголог се опитвахме групово да я изговаряме.

3.

В моето село има един възрастен човек, който по нищо не се различава от другите, освен че не може да изговори правилно буквата "р". Ако навремето е имало ларинголози, може би е могло нещо и да се стори, но така майтапите с неговия говорен дефект са направили от него нещо невероятно: друг човек – друго битие с друг език. Трябва да го чуете как мълниеносно избира думи, където няма "р", правейки невъзможни словесни салта само и само да не

спомене проклетата буква. Прочуто е неговото описание за изгубения чер овен, когато той пита свой съселянин: "Да си видял един не бял овен с кости на главата?", вместо: "Видял ли си един чер овен с рога?"

Не съм специалист, за да обясня автоматизма на новоизмисления език на посочения сиромах, който никога не прави словесни грешки и дали чува необичайната буква, с която ежеминутно е бомбардиран от околните. Фаталната буква първо я слушал, научил я е, и след като не я усвоил умишлено, я забравил. Представяте ли си го него като писател... Аз си го представям. Македонските македонистични писатели и днес използват този идеологически парадокс при писането. В обществената среда, където послушността се изразява, ако не се изрича нищо представително с буквата "б", никак не им става приятно от независимите личности, които вършат идеологически престъпления. За македонските македонистични идеологически хигиенисти Димитър Талев е цяло престъпление и най-добре е да се преструваме, че той не съществува, даже да се чества под патронажа на ЮНЕСКО.

4.

Македонският македонист първо изважда от духовния речник цялата камара от думи и изрази, започващи с буквата "б", след това изчиства всички думи, в които се съдържа инкриминираната духовност, и от това, което остане, закърпва нова, тъничка дезинфекцирана съвест, по която съм възпитаван и аз.

Затова исках този текст да изглежда иронично и нетипично за такъв голям юбилей, защото отдавна сме натикани в черната дупка на смешното, защото сме смешно жалки до болка, въпреки че нашите отделни съдби изглеждат

мъчни и трагични.

5.

В това време, когато ние честваме Димитър Талев, литература се прави по-инак, отколкото я правеше той – от човешка храброст и достойнство. Днес литература се гради върху новите обществени преориентации, които ще повлекат нови колективистични митологии, ще открият и нов период на съзряване и съвестна работа за ревизия на целокупния наш начин на живот. Търсенето на съответните форми на организационния живот важи и за новата йерархия на културните и литературните изразни средства. За провинциалните писатели на Балканите това е надежда, че и нашата провинция с цялата си заплетеност ще стане интересна за света, поднасяйки чрез открита нова форма и собствения си духовен дефект.

Умберто Еко в "Името на розата" съчинява, че в един манастир съществува екземпляр от втората част на Аристотелевата "Поетика", посветена на феномена на смеха и комичното, и след виртуозното заплитане на сюжета накрая ще изгорят: манастирът, отците, заедно с книгата. Ако това беше успешна Екова фикция, време е ние на Балканите, особено в Република Македония, сами да си напишем собствена поетика за смеха и иронията, ако искаме някак си да излезем от черната дупка на смешното, в която ни натика Времето. Досега приличахме на изплашените калугери от "Името на розата", които изчезват в лабиринта на балканския ужас, малко работейки за създаване на нишка от смях и сарказъм, на подигравка към собствената коравост, на своите сетива и слепота, които ни бутат в нови и нови трагедии. Време е да се пресътворим от балкански канибали в духовни такива, които ще предъвчат цялото си

минало на твърд стомах, без оглед на това колко им харесва тази манджа. Време е вече македонистичната идеология да слуша лекции, за да изговаря без запъване нашето духовно "б", вслушвайки се в уроците на най-добрия ларинголог за такива идеологически комплекси – Димитър Талев.

Македония през последните сто години с многобройните събития: ВМРО, Илинден, Мис Стоун, Балканските войни, Първата световна, Марсилия... е била топ-тема в средствата за масово осведомяване и ударните заглавия са били резервирани за нея. Тя е била интересна за света чрез политически актуалното в медиите: интересна чрез забравянето. От събитие до събитие, от война до война и отново никой и нищо не знае за Македония, а и ние вътре в нея не знаем. Европа се сеща за Македония на всеки двайсет – трийсет години, само тогава, когато си опари пръстите от кипежа на нейните емоции. Естеството на медиите е противоположно на чувствителността на изкуството. Медиите са склонни към уеднаквяване, а това означава към забрава, докато изкуството се интересува от личността, от паметта.

В това се състои величавото, непреходното и трайното в делото на Талев. Всички пожълтели страници с новини от Македония от началото на века днес са само мъртъв безопасен архивен материал, но Талевите романи осветляват това бурно, гордо и геройско време като комплекс от събития и съдби, които и днес живо пулсират и ни греят. Средствата за масови комуникации имат кратки отговори за всичко; изкуството на Талев е търпеливо изследване и отбелязване.

От неговото творчество е лесно да предположим какво са казали преди сто години орисниците за новата рожба в прилепския род Палисламовци: на вестниците, ловци на повърхностни македонски актуалности, Димче ще предос-

тави големи художествени произведения срещу забравата. Педантичният хронист на възрожденска, предилинденска, илинденска и постилинденска Македония, превърнат днес в пазач на Атлантида, не позволява македонистични магарии за обезличаване на нашата обща памет.

Хубаво е, че Талевото изкуство ни събра днес на този голям юбилей в града на живота му София, град, в който македонските бежанци припознават своето ято и от грозни патета се превръщат в чудесни лебеди, разкриляйки своето дарование до неизмерими висоти, но още по-хубаво щеше да бъде, ако тези дни Прилеп, градът на неговото творчество, бе организирал едно такова честване на своя голям съгражданин и с неговото име бе почел институция или булевард. Нашата гротескност прави така, че най-талантливите синове на нашия род: от Милетич, Арнаудов, Балабанов, Снегаров, Йордан Иванов, Борис Христов... до Талев, да са все още спирани от идеологическата македонистична забрана на провинциализма. Да се постави бюст на Талев в Прилеп за държавната идеология е все едно да издигне паметник на анатемосаната буква "б". Колкото се срамувам, толкова я презирам моята Македония, която не се срамува, че мрази, обикновено мразейки най-доброто от себе си; колкото е слънчева, толкова и нетърпелива, изключителна и мъчна.

Понеже съм ви дошъл на гости, искам накрая да завърша като нашата леля Миля, която при всяко нейно гостуване изваждаше нещо от пояса: ето и аз вадя нещо, което може да ви разсмее, а на мен из основи да ми подбие текста. Това е един от трите Талеви романа, преведен на македонски, купен на безценица от уличен продавач в Скопие. За тази книга не знаят онези, които се занимават с писане, а не е записана и в книжния каталог, тъй като няма никакви

данни: нито кой я е превел, кое е издателството или кой е редакторът... Единствените данни, които съдържа тази книга фантом, са: тиражът 2000 и годината на отпечатването – април 1964. Дали отпечатаният тираж е лъжа с две нули, или пък въобще не е пуснат в продажба, не отговарям... Кой каза, че Димитър Талев не могъл да се помакедончи...

Може ли да се рисува на български!

Александър Лепавцов
Република Македония

Александър Лепавцов е роден през 1935 година в Прилеп от майка Драга и баща Методи, известен европейски художник, потомък на стар исторически прилепски род.

Средно образование завършва в София. Следва в Строителните университети в Скопие и Любляна. Дипломира се в Скопие. Защитава магистратура в Икономическия университет в Скопие, а докторат на инженерните науки в Ниш.

Автор е на повече от 80 научни и специализирани статии, публикувани в Белград, Загреб и Скопие, а също така и на две изследователски книги в областта по поддръжката на пътната система на Р. Македония и предисторическите транспортни коридори и култури на територията на Македония.

Работил е на ръководни длъжности в строителството.

В момента е научен съветник в института за водно

стопанство на Р. Македония. Бил е министър на строителството, транспорта и екологията в първото плуралистично правителство на Македония и пръв министър на ВМРО в свободна Македония.

В България не много след войната се наложи комунистическата власт. Значи замах набираше една страшна организация с още по-страшна идеология. Нашата квартира в тези години беше свърталище на македонския интелектуален елит в София чак до септември 1954 година, когато отново се върнахме в Македония. В тази наша квартира се водеха денонощни дебати за съдбата на Македония след войната, за положението на македонците в рамките на ФНРЮ, в България, в Гърция... дебати, които не можеха да формулират решения заради недостиг на информация и политическо безсилие на дискутиращите, заобиколени от репресивната система. Участниците в тези разговори бяха много. Чести гости у дома бяха Попсимонов-Симчето, Ангел Узунов, брат на Войводата, писателите Димитър Талев и Вестала Тимчева (авторка на книгата "Познавате ли тоя край", която съдържа прекрасни разкази за Велешко и Велес по турско време) и много други.

Прилепчанинът Димитър Талев беше репресирана личност през тези години, човек, изпаднал в пълна мизерия, защото беше ВМРО-вец, а те в очите на балканските комунисти бяха по-черни от дявола и затова бяха избивани или затваряни и измъчвани в лагери. Такава беше и житейската история на Димитър Талев. Слаб, с физиономия, в която доминираха очилата, той с нищо не показваше, че в един на вид обикновен човек се крие геният на писателя, в чиито романи читателят изведнъж влизаше във времето на османското робство, във величавата македонска епопея на

бунтовност, напоена с кръв, страдания, страсти, труд. И до днес не ми е ясно: Защо тази величава македонска епопея, възпята в творчеството на Димитър Талев, особено в "Железният светилник", "Преспанските камбани", "Илинден" и "Гласовете ви чувам" в нашето време на стремеж към демокрация не се публикува и не е достъпна за македонската младеж, интелигенция и обикновените хора. Димитър Талев-Палисламов е само един от плеядата големи синове на Прилеп, този вечен извор на македонски гении и бунтовници. Влязъл във вечния пантеон на българската и македонската култура, развил своето творчество сред най-близкия нам, българския народ, където в много домове се четат и почитат литературните произведения на прилепчанина, но и на много други македонски писатели, за жалост непознати за нас, македонците в Македония. Защо е това и докога? Кой има полза? Каква ще е придобивката за македонците криенето или откриването на истината пред собствения народ и пред другите? Питат ли се онези, които държат ключа на властта и демокрацията, а и онези от опозицията, дали македонското дело е приключено с признаването на суверенитета, легализирането и независимостта на македонската държава, македонското име, нация (и с особеното сегрегиране върху македонския език от блажеконевците и подобни на него?) Не виждат ли опасностите, скрити в собствената си пазва? Кои са тези, които размахват от телевизионния екран книги, върху които слагат смешни анатеми и кой всичко това режисира и разрешава? Може би те смятат, че ще се откажем от нашите прадеди, от нашата духовност, и то заради фалшиво написаните книги? Може би чакат модела на господин Иван Джурич, по-подробно изяснен в статията на проф. д-р Димитър Димитров в този седмичник, в която откри и отхвърли

болните баласти, които задушават македонския духовен субстрат? Или мирно ще наблюдаваме гъделичкането на македонеца с пауновото перо на античните македонци, за да отричаме всякаква връзка със славяните, т.е. да се откажем от себе си чрез така наречения "македонизъм" и така лекичко ни карат към преклонение пред олтара на елинизма, личния приятел на сърбизма.

Кои сме и откъде сме отлично са знаели нашите предци, знаем го и ние. Знаел го е и Димитър Талев. И затова неговите творби не могат да стигнат до нас. Каква жестокост. Най-големият прилепски писател, който е възпял типично македонското – бит, чаршия, градска култура, обичаи и всичко... не може, т.е. В МАКЕДОНИЯ Е ЗАБРАНЕН ДА СЕ ЧЕТЕ, и не само той, а и ред други писатели, В МАКЕДОНИЯ Е ЗАБРАНЕНО ДА СЕ ВИДЯТ творбите и на други македонски художници, не само на Лемето. ЗАБРАНЕНО Е ДА СЕ СЛУШАТ македонски оперни и други певци и т.н., т.е. те могат да се четат, видят и слушат в България. Това не е ли нечестно спрямо собствения народ?

Бил се отродил господин Коста Църнушанов, прилепчанин, писател, публицист, чиито теми са македонски! Човекът, който е съставил най-големия сборник от народни македонски песни с текст, ноти и обяснения за героите в песните. В книгата си "Димитър Талев в моите спомени" между другото споделя, че в книгата "Железният светилник" писателят е пресъздал като литературни образи и братята Лепавцови. Може би известно влияние са имали безкрайните разговори за Прилеп, за воеводите, за разни случки в града, разговорите, които водихме у дома.

Ето така нашето семейство, при това няколко поколения от него, е исторически описано. Вината за това не е моя.

Да видим сега какво ще кажат на това историците и онези, които пишат за литературата и изкуството.

Да оставим настрана журналистите, понеже те пишат друга история, по-скоро за дневна употреба, като например защо Лепавцов говорел български в България и защо Димитър Талев и другите пишели на български в България. Може ли да се рисува на български?

"Дело", 15 декември 1995
Скопие

За Димитър Талев и съвремието ни

Александър Лепавцов

Почитаеми дами и господа,

Аз не знам с какво съм заслужил тази голяма чест, днес пред този форум на българската интелигенцияq да кажа няколко думи за моя бележит съгражданин Димитър Талев Палисламов, освен че той беше приятел на нашата фамилия и често идваше в нашата квартира на бул. "Скобелев" в началото на петдесетте години. По това време аз бях ученик в горните класове на гимназията и, разбира се, увлечен от своите младежки пориви и проблеми, не обръщах особено внимание на личностите, предимно македонци, които в дългите софийски нощи, изпълнени със страх от репресивния тоталитарен режим, дебатираха за демокрацията, за тежкото положение на хората, за насилията, за надеждите... Но, уви, поради политическото безсилие на тези интелигентни хора, писатели, художници, артисти, лекари, хора специалисти в своя занаят от различните слоеве на софийското общество, дебатите не даваха плодове и оставаше само надеждата. Това осъзнах по-късно. От всичките тези бележити за българската култура хора за мене тогава най-интересни бяха разказите на двама вече

престарели илинденци за борбите с турците и описанията за родния ми град Прилеп, който бях напуснал с фамилията си само на 6 години. В тези "къщни разговори" моето внимание привличаше Димитър Талев, понеже интересно разказваше за някогашния Прилеп и неговите жители шегаджии. Той тогава не беше в моите очи физически забележителна личност, като например Ангел Узунов, брата на войводата Димитър, със сребърните коси и сиво-синия стоманен поглед, или гордия илинденец, войводата Велко Пецанов, със снежнобелите увиснали над ушите коси, сключенитe вежди, пречупения нос и мъжествено засуканите бели мустаци. Талев беше обикновен човек, слабичък, с оръфан тъмнокремав костюм, на чието слабо жълтеникаво лице доминираха очилата му. Писателката Вестала Тимчева, която често идваше на гости при майка ми, беше също увлекателен разказвач, но у мене и сестра ми будеше непреодолимо желание за смях, когато импозантните ѝ бузи, прекалено начервени, трепереха при споменаването на махленските случки във Велес.

Много от тези бележити хора бяха бисери на софийската интелигенция. Понякога идваха у нас Трифон Кунев и Ангел Каралийчев, добри приятели на баща ми Лемето. Това беше, накратко казано, част от творческото представителство в нашата квартира.

Днес, когато честваме 100-годишнината от рождението на големия прилепчанин Димитър Талев Палисламов, не мога да не си спомня за бай Коста Църнушанов, също бележит прилепчанин, който най-добре до днес написа житейската история на писателя Талев. В този последен век на второто хилядолетие стотици благородни хора от Македония: писатели, поети, художници, певци, историци, генерали, министри, министър-председатели, академици, учители, лекари, инженери, работници, сладкари, фурнаджии и други, всички те участваха в развитието на българската

култура, политика и стопанство. България ги прие и им даде братски приют. Но те достойно се издължиха, ставайки част от историческата културна стратиграфия на България, но и на Македония. Останаха в общия пантеон на културата. Как жалко звучат днес повиците на "неразумните юроди" за разделянето на този пантеон от онези, за които не са важни фактите (те сами говорят), ами интерпретациите и интерпретациите на интерпретациите. При това като че ли чувам гласа на още един прилепчанин, приятел на моя прадядо Коне, владиката Методи Кусевич: "Послав им ангела хранителя, еже отразити злия замисли и противодействия и разрушите лукавия съвети и коварния съглашения, мислящъх и совещающъх нам зла, видимъх и невидимъх явнъх и потаенъх врагов."

Почитаеми дами и господа,

Аз виждам, че днес, когато се трудим да изградим в нашите две държави, Македония и България, демократически и културни общества, когато е нужно изграждане на доверие между нашите народи, рушено цели сто години, то сега, повече от когато и да било, е нужна толерантност и култура на политическия диалог. А кой ще го направи такъв, ако не интелигентните хора, хората без предразсъдъци, благородните хора. Да им помогнем в това. За мене е жалко, че делата на прилепчанина не са известни в Македония. Хората в Македония, нашата македонска интелигенция, не познават Талева. Как е възможно това? Ето, възможно е. Защо Димитър Талев е тачен и четен навсякъде в България? Защо днес някой разделя една култура и с каква цел се прави това? Нима Иво Андрич или гениалният Никола Тесла могат да висят разпънати между сръбската и хърватската култура? Ясно е, че не. Те принадлежат към двете култури. Тази моя квалификация важи за едно историческо минало. Друга квалификация на нещата идва с формирането на македонската държава, официализиране-

то на македонския език (такъв, какъвто е, което е друга тема) и официализирането на македонската нация, съвременен факт и очевидна реалност, настъпила след 1944 година. Днес за мен е също неприемливо да не се признават тези неща. Друго нещо са общите корени на българската и македонската литература в историческото минало, пълно с трагичните и познати събития, които определиха различното развитие на народа.

Дами и господа, аз не зная как ще приеме тези думи духът на Димитър Талев, как вие ще приемете това, но аз искрено изказах, което мисля. И понеже това е така, аз моля тези, които не са съгласни с мен, да опитат да ми простят. Благодаря ви.

Скопие, 22 септември 1998 г.

(Слово при честването на Д. Талев на 23 септември 1998 г. в Народния театър "Ив. Вазов".)

Трите начала на Талев

Владимир Талев

В човешкия живот стават понякога странни съвпадения, стават странни срещи, събират се пътеки и пътища във важни кръстопътища. Тези съвпадения стават понякога съдбоносни, придобиват някаква символична сила, превръщат се в символики.

Ето едно такова съвпадение с голяма символична сила в живота на Димитър Талев, в живота на нацията става месец септември на 1921 година. Димитър Талев се завръща от Виена, където следва история на изкуствата. Стъпвайки на ломското пристанище, научава, че Иван Вазов е починал. Димитър Талев е един млад човек, едва 23-годишен, и се връща в България тъкмо в деня на смъртта на патриарха на българската литература. Според мене това е началото на смяната на стражата на българския дух.

Минават години, Димитър Талев написва "Усилни години", написва разкази и повести – "Златният ключ", "Старата къща", "Великият цар", написва и всеизвестната четирилогия, написва романа "Самуил – цар български".

Няма може би българска къща без книгите на Талев, без "Под игото" или "Епопея на забравените". Ето пак тази

символична връзка между двамата най-български писатели.

През октомври 1966 година почина Димитър Талев. Саркофагът бе изложен тук, в Народния театър "Иван Вазов", този свещен храм на българската култура и дух. Безкрайна беше върволицата от хора, дошли да се разделят с любимия си писател.

Няколко години по-късно Димитър Талев първи получава литературната награда "Иван Вазов". И отново изпъква с ясна сила неразривната връзка Вазов – Талев. Тъкмо в Сопот стана тържественото връчване на наградата. Първият политически мъж на тогавашна България Тодор Живков беше посрещнат с аплодисменти. Но когато се обяви, че тук, на това тържествено събрание присъства Ирина Талева, съпругата на Димитър Талев, избухнаха безкрайни, силни, могъщи овации и аплодисменти, сякаш се разви една планинска буря. Това е също един израз на безкрайната обич към личността и делото на Димитър Талев и най-вече всенародно одобрение, че тъкмо Димитър Талев пръв получава наградата "Иван Вазов".

Искам да ви разкажа за случка в една берлинска кръчма. Седях с мой приятел – Димитър Митошев. Между другото той ме попита, и лукави пламъчета просветнаха в очите му: "Абе кажи, Владимире, кой е най-големият български писател?" Нарочно задържах отговора си. Още полукаво светнаха очите на моя приятел, добавяйки: "... Той, баща ти... или кой?" Отговорих му: "Не знам, Митоше, дали баща ми Димитър Талев е най-големият български писател, но кажи ми ти, Митоше, кой е по-голям от него?..."

В анкетата на госпожа Ганка Найденова-Стоилова "В творческата лаборатория на Димитър Талев" писателят заявява, че "Хармонията е за мене висш принцип на живота. Стремежът към хармония е любов, градеж, творческо начало. Над него поставям само стремежа към свобода..."

В личността на Димитър Талев са се събрали в една великолепна чудодейна хармония три начала, три големи сили. Най-напред изключително високият белетристичен талант на писателя Димитър Талев.

Другото, следващото – публицистът Димитър Талев, страстният политик и идеолог на националната ни кауза, неуморният ратник в борбата срещу националния нихилизъм и други падения в националния ни характер.

Третото, не по-малко важно, човекът Димитър Талев в ежедневния си живот, отношението му към хората в делничния живот, отношението му към нас, синовете му. Какъв завършен характер, какво съвършенство в най-дребни на пръв поглед постъпки.

И затова съм сигурен, че рождените дни на Димитър Талев ще се празнуват дотогава, докато съществува нашата мила България.

А тя, България, и той, Димитър Талев, са вечни.

23 септември 1998 г.

(Слово при честването на Д. Талев на 23 септември 1998 г. в Народния театър "Ив. Вазов".)

Последният възрожденец

Научна сесия на Института за литература при БАН, 8-9 октомври 1998 г.

Встъпително слово

Константин Косев

От името на ръководството на БАН най-сърдечно приветствам всички участници в юбилейната научна сесия, посветена на 100-годишнината от рождението на бележития български писател, публицист, народен трибун и патриот страдалец Димитър Талев. Похвални са усилията на инициаторите, спомоществователите и организаторите на настоящата сесия. Радостни сме, че БАН е съпричастна за нейното осъществяване. Димитър Талев напълно заслужава подобаваща признателност. Заслугите му към българския народ са изключителни.

Творческото дело на Талев някак по алюзия неволно ми напомня за Паисий Хилендарски. Творческите дела и на двамата са проникнати от един и същи мощен емоционален патриотичен заряд, насочен към душата на българите. В единия случай за създаването и утвърждаването на българското национално битие, а в другия – за неговото опазване. Както някога чудотворната "История славянобългарска" сплотява българите, за да ги направи модерна нация, така и "Железният светилник", но при други печални обстоятелства, брани българите от коварния разруши-

телен бацил на националния нихилизъм. Както някога легендарният хилендарски монах пробужда задрямалия дух на българите, така и Талевите книги се оказват истински балсам, ефикасен лек срещу бруталните посегателства върху българското национално самосъзнание. Едва ли ще е пресилено, ако кажа, че в годините след Ньойската катастрофа и през тоталитарния режим хиляди наши сънародници съхраняват своята българска национална идентичност под благотворното въздействие на блестящото Талево художествено слово. В този смисъл Димитър Талев заема достойно място в пантеона на нашите народни будители като ярък продължител на българската възрожденска традиция.

Струва ми се, че този аспект от творческото дело на Димитър Талев все още не се осъзнава напълно. Надявам се, че днешната научна сесия ще спомогне за изясняване на много неща, свързани с богатото и многостранно творческо наследство на този изключителен български родолюбец.

Пожелавам на всички участници в сесията приятна и спорна работа.

Последният възрожденец

Стоян Каролев

При многобройните си срещи, които съм имал с Димитър Талев – и не само когато разговаряхме на граждански и литературни теми, но и в най-обикновена житейска обстановка: на имен ден, на разходка или просто на съседска разговорка в Бистрица, – винаги съм попадал под емоционалното въздействие на неговата личност, в която чувствах някакво неназовимо единение, съчетание на душевен финес, деликатност, стеснителност дори (сам той споменава за вродена стеснителност у себе си) и – достойнство, увереност, вътрешна сила. В началото на запознанството ни през 1956 г., макар да бях писал вече неведнъж за него, не съзнавах достатъчно откъде извира доминиращата над всичко душевна сила у този невисок, слабичък, със слабо зрение човек ("аз не съм видял как живеят птиците" – казваше той). Димитър Талев се различаваше по особен начин от другите писатели, с които общувах; долавях пламък, жар някакъв в неговата сдържаност, в неговата уравновесеност.

Постепенно все повече разбирах, че източникът на духовната му сила е в онази голяма идея, която според

думите му раздвижва и реализира таланта, щом го овладее, в онази "голяма любов", за която човек е готов да се жертва, да вгради в нея "най-скъпото на сърцето си" (както Майстор Манол от народната песен). "Това е моята обич към Македония и моята мъка по нея" – казваше Димитър Талев за "живата сила", движеща собственото му творчество и светеща постоянно в душата му, в погледа му. Не познавам и едва ли някой от живите днес са познавали друг писател, който е живеел така постоянно, непосредствено, интимно с живота на народа и на родината. Именно за това Емилиян Станев нарече Димитър Талев "последния възрожденец". Той постигна едва ли постижимо вече от другиго единение с живота и съдбата на народа през вековете. Димитър Талев наистина чуваше как стъпките на Хилендарския монах "кънтят по цялата земя българска" в зората на нашето Възраждане; чуваше заветните думи на Димитър Миладинов при откарването му в затвора: "Аз отивам може би на вярна смърт, но народът български ще остане да живее и един ден ще възкръсне."

Ако човек живее само със съвременността, той е като затворник, пуснат за малко на свобода, за да се върне отново в тъмницата... в небитието. Тесен е кръгозорът на живеещия само със съвремието. А бъдещето? То една неопределеност, мечтание, гадание. Една неизвестност. Представа и чувство за вечност дава животът и с миналото, но не само и не толкова със собственото ти минало, а с миналото на народа. За такъв живот се изисква не само много знания и интереси, но и органична потребност и способност да живееш с народа през вековете. Блажени са онези, които притежават такава способност. Само те чувстват с цялото си същество вечността, приобщават се към нея, към безсмъртието на народа, в който са влели своите сили, своя живот, за чието бъдеще мислят преди всичко. Димитър Талев беше един от тези редки хора.

"Моето голямо задоволство е в надеждата, че служа на народа си" – казваше той и се питаше "дали ще ми стигне времето", когато мислеше за следващите творби от поредицата за Македония след "Гласовете ви чувам". Смъртта го повали, когато замисляше романа "Милостивият и неговите четирима сина" – с главен герой синът на Лазар Глаушев и Ния – Борис Глаушев. Обмисляйки според навика си продължително тази си творба, той усещаше в гърдите си болка не от загнездилата се там страшна болест, но от злощастната съдба на България по времето на Балканските войни ("Няма по-люта болка от скръбта по родината"). Предстоеше му да се занимава с този период в замисления роман и – покрай радостите на творческото въображение, на съзиданието – изпитваше дълбоко страдание на човек и гражданин от рухналите надежди за национално обединение: "Иде ми да викна на някой площад сред София..."

Времето на Димитър Талев не стигна, за да завърши своята прославена поредица (планираше да стигне до Втората световна война), но му бе достатъчно, за да обезсмърти завинаги името си.

Въпреки това ние вярваме на изповедните думи за излезлите творби: "Много повече остана в мене... като жива рана в сърцето ми." С такава рана си отиват от света всички големи художници, защото човешкият живот е винаги кратък за човешкия дух. И защото големите художници чувстват дълбоко безкрайността на стъпалата към съвършенството, безкрайните степени на сполука в осъществяване на замисъла. В един разговор за съвременния роман (в редакцията на сп."Септември" през 1962 г.) писателят ни доверява, че неговите романи не го задоволяват: "Никога не мога да ги напиша, да ги направя тъкмо такива, каквито ги виждам в своите творчески блянове."

Подобни, все по-рядко срещани думи на скромност

("според силите си", "доколкото ми позволяват силите" – бяха характерни изрази в изказванията на Талев), такива думи писателят произнасяше и когато творбите му излизаха в огромни тиражи и веднага се разграбваха; когато българи от чужбина, от Австралия чак изпращаха писма в Славянския комитет да искат нови екземпляри на "Железният светилник", "Преспанските камбани" и "Илинден", за да заменят старите, изхабени от четене, от разлистване и сълзи; когато срещите на Димитър Талев с читателите почти във всички градове на България приличаха често на митинги: на тях се стичаха толкова много хора, че изпълваха понякога и площадите край театрите и културните домове; когато към дома на писателя на ул."Паренсов" в София се стичаха потоци от писма.

Това е обич за обич!

Погледът на Димитър Талев беше насочен така упорито към историята, защото "историята на народа е неговата памет", и както без памет човек не може да намери дори и вратата на жилището си, така народ без историческа памет не може да намери вратата на бъдещето. В историята е кондензиран огромен опит, тя е източник на поучителни равносметки, на "сили и смелост".

Подобни възгледи могат да имат мнозина, ала единици са тези, които са в състояние така непосредствено да живеят с историята на народа, така зримо, пластично да си представят, да "виждат" и "чуват" събития и лица. За това се изисква антиегоцентрично надлично съзнание и силно въображение.

Това е въображение, преливащо във фантазия, щом писателят изгражда от няколко "отломки" "цял един свят", щом извлича от тъмнините дълбоки на времето живи фигури и лица.

Но Димитър Талев пише не само за исторически личности и събития, той много се интересува от живота на

българите, на мнозинството, на народа през вековете. Писал е разкази без следа от гражданска и социална насоченост за наши хора от миналото, чиито професии, нрави, семеен живот оживяват чрез могъщото му въображение.

Пред анкетьорката си Ганка Найденова-Стоилова писателят казва, че вижда героите си "с всяка черта на лицето, с всяка гънка на дрехата, с движенията им... с начина на действие". Той ги и чува съвсем ясно, доверява ни, че думите на Катерина, когато Султана ѝ дава опасното, смъртоносното лекарство, е чул "тъкмо тъй, както са записани"; той различава своеобразния тембър на гласа у всеки герой, когато в тихите предутринни часове обмисля това, което ще пише през деня.

Нека останем за минута при работата на съзнанието преди перото да заскърца или машинката да затрака. Димитър Талев неведнъж ни е доверявал, че "най-важното е извършено преди това" и "често пъти до най-малки подробности". "Преди да седна всичко задържам в паметта си, всички нишки на разказа, всеки епизод." За непосредственото писане остават "някои подробности, включително на дошли в момента хрумвания" – "винаги щастливи". Тези думи са не само свидетелство за своеобразието на един творчески процес, в който изясняването на замисъла е най-важната, най-трудната работа" – "работа много по-сложна, много по-продължителна от самото написване на книгата"; те са същевременно красноречиво доказателство за една необикновена, будеща удивление и типично художническа памет, равняваща се по сила на неговото въображение – будно, действено при всякакви и най-трудни условия.

Лежейки в болницата след една тежка операция през август 1956 г., Талев "вижда" как срещу него сяда Самуил – "с доспехите, с шлема си": по това време замисля своя роман за този, "който след цели десетилетия борба умира от скръб за ослепените войници".

Но колкото и да са силни паметта и въображението, те трябва да се подхранват. И ето, Димитър Талев ни разказва как "от много отдавна" е събирал материали за книгите от поредицата, как е прочел почти всичко писано около тези събития (включително и стари вестници), как е разпитвал "жадно всеки съвременник на македонските борби", как е търсил много хора да му разказват "битови подробности", как се е вглеждал в "пожълтели портрети" и се е вдълбочавал в народното творчество, "където душата на народа се проявява много правдиво", пък и сам е записвал народни песни.

И по трудолюбие той бе един от първите.

Мисля, че онова излъчване от личността на писателя, което внушаваше чувство, представа за душевна стабилност и хармоничност, идеше и от непоклатимата му увереност в действената сила на изкуството, способно да "облагородява и извисява човека – и чрез красотата си! – да движи и тласка живота напред и по-нагоре". Беше дълбоко убеден, че истинското изкуство е винаги "високо нравствено", и то тъкмо защото е "свободно, дръзновено и всяко насилие и всяка лъжа го оскверняват и погубват". Многократно е казвал и писал, че се стреми чрез произведенията си да направи човека "малко по-добър, по-дълбок и ведър", да му помогне да се издигне до "чисти" нравствено-граждански висини. Макар да беше прозрял дълбоко, както е ясно и от творчеството му, в човешките страсти и пороци, в самолюбието и властолюбието, в завистта и злобата, в суетността и алчността и пр., и пр., той вярваше като възрожденците, като Каравелов и Ботев, като Априлов и "братята от Струга" в "светлата сила на човешкия разум", опряна на светлото и доброто в живота.

Съобразно с целите си за въздействие върху читателите Димитър Талев също така многократно е изразявал убеждението си, че писателят реалист е в правото си да

"поставя под по-ярка светлина" и в този смисъл да заостря, да "сгъстява" и подсилва реално съществуващите добродетели у човека, или пък – страсти, пороци и изобщо същностните физиономични черти, "логиката в развитието на героя", който психологически може и да е противоречив. Вглъбим ли се в създадените от Димитър Талев човешки образи, ще забележим, че в органичното единство на типично и индивидуално той акцентира върху типичното или върху характерното (а не случайното) индивидуално. Такива именно човешки образи в художествената литература, щом са вдъхновено и майсторски изваяни, добиват особено голяма популярност. Не случайно героите на Димитър Талев са влезли вече в духовния живот на хиляди българи.

Тяхната характеристика се отличава и със задълбочен психологизъм. "Аз искам – споделяше Талев – да проникна в най-сложните психологически състояния на човека, в най-дълбоките гънки на живота." Осъществяваше този стремеж, привличан властно от онова, което "клокочи и гори в човешката душа". Оттук – и драматизмът в неговото творчество. Един драматизъм, в който се отразява и характерът на автора, и силата на поробения, но не преклонил глава народ. Родее се този драматизъм и с драматичното в народното творчество (по-специално – епичното), което писателят обича и изучава от най-ранна възраст. Поредицата творби за живота и борбите на българите в Македония биха могли да се нарекат трагедии в епическа форма. Във всеки случай те са несъмнено една величава епопея на народния живот. Талантът на писателя най-мощно се разгръща в изображението на трагичните сцени. Това са обикновено трагедии на духом силни хора.

И в живота, и в писателската си работа този голям творец беше преди всичко човек на дълга. Той не разчиташе на лесни импровизации, а подготвяше дълго и търпели-

во всяка своя нова книга. Когато сяда да пише, "най-важното е извършено по-рано" и писането върви с онази целеустременост, която е присъща на личността му: "Винаги помня с какво съм започнал, винаги зная къде отивам."

Голямата близост на Димитър Талев с героите му, дългото общуване с тях преди да седне пред пишещата машина се отразява и върху взаимоотношенията между неговия глас, "чистия", прекия авторов глас, и гласовете на героите. Многобройни по степен и форма са преливанията, преплитанията. Когато през 1952 г. се появи "Железният светилник", в българската романистика нямаше още произведение с такова "многоезичие", с такова гласово-интонационно богатство. Тази великолепна творба стана предвестник на бъдещи процеси в прозата ни, оставайки си и досега един от най-високите образци на българската белетристика. Една важна тема пред българското литературознание е единството на традиционно и модерно в творчеството на Димитър Талев.

Без да се впускам тук в специфичните въпроси на белетристичното изкуство, в стилистиката на романа, нека спомена, че Талев е голям майстор да изрази едно напиращо вълнение, една мъчително раждаща се мисъл и чрез формата на речта: чрез недомлъвки и логически прескоци, чрез инверсии и неправилности (от гледна точка на нормативната граматика), чрез специфични повторения и изобщо чрез специфична интонация. Нека чуем за момент Султана, узнала чрез Лазар за греха на Катерина: "Защо не ми каза, защо не ми каза!... Ти и сички вие, като баща ви, и той, недовиждате, занесени. Ти, ако си толкова учен. Защо не ми каза! Аз нищо не виждах, тя, змия потайна, не си показва нозете. Боех се само от него, от очите му нечестиви и затова не го исках в къщата си, да беше донесъл огън в нея, да я изгори, да беше изгорела по-добре! Ти го доведе в

къщата ми." Това е реч, която изразява не само със смисъла си, но и с особения си строеж, със звуковата си плът психологическото състояние на героя, като същевременно го внушава неотразимо на читателя. Вие чувствате как се надига неудържимо и тъмната сила в душата на Султана, този воин до последния си дъх на семейството, на разбиранията си за дълг.

Колкото и сдържан и деликатен да беше в отношенията си с хората, щом бе необходимо, Димитър Талев защитаваше жарко, непреклонно убежденията си, литературните си възгледи, а те много подхождаха на цялостната му силна и хармонична личност. Нему прилягаше, от него се очакваше да каже, че "всички компоненти на художественото произведение трябва да бъдат хармонично уравновесени". Нали преди това неведнъж е казвал, че за него хармонията е висш принцип в живота и в литературата. Но друг принцип той поставяше още по-високо: свободата на народа и Родината.

Димитър Талев с пълно основание можеше да каже като своя пръв учител в живота и в литературата, Иван Вазов: "Българийо, аз всичко тебе дадох!"

Димитър Талев и българският исторически роман

Васил Балевски

Българският исторически роман търпи непрекъснато развитие, тематично е твърде разнообразен, много често е свързан с политическия момент у нас, с икономически и други фактори. В личната и творческа съдба на редица най-изявени автори често се намесват брутално сериозни политически промени, които естествено дават своето негативно и почти никога позитивно отражение.

Димитър Талев е имал своите предходници, от които очевидно е черпил не идеи, тъй като тематично е напълно различен, но може би начин на изграждане образите на своите герои, начин на изграждане на своите творби. Както твърди Петер Юхас, вероятно "... Вазов оказва" ферментиращо и стимулиращо въздействие върху формирането на модерната... българска проза. В литературата ни като наследство и до днес е жив специфичен модел на романтика и поетичност. Следите му откриваме... при Йордан Йовков, Фани Попова-Мутафова, Стоян Загорчинов, Константин Петканов или при Димитър Талев, Генчо Стоев и Антон Дончев. Дали това влияние е наистина благотворно, може

да се спори".[1]

От споменатите по-горе от П.Юхас имена, трима са известните предходници на Талев, преживели едновременно с него катаклизмите, които донася 9 септември 1944 г. Но преживели ги по различен начин, довел до различен житейски път, творческо развитие, творчески постижения, начин, показал и различни човешки превъплъщения.

30-те години несъмнено са времето на яркото дарование на Фани Попова-Мутафова, която на 27-годишна възраст публикува първия си исторически роман – "Солунският чудотворец" (1929/30). Следват другите две части от трилогията ѝ – "Дъщерята на Калояна" (1936) и "Йоан Асен" (1937). "Последният Асеневец" (1939) не е свързан с трилогията, но исторически се вписва също в рамката на този период.

През 1938 г. тя издава романа си "Ангел Кънчев" и в същата година и "Боянският майстор".

Постиженията на Фани Попова са израз на огромен творчески заряд, на великолепно познаване на историческите факти, на трактовката на едно бляскаво време от българската история. Те са същевременно и израз на времето, в което живее тази авторка, време на национални идеали, икономически напредък, въжделения, донесли малко по-късно в удобния исторически момент и присъединяването на Южна Добруджа към България. Тези творби са израз на възможността у тази авторка да намери като главни герои на творбите си интересни и силни фигури, които се вписват в историческия момент, които с действията си също така и създават този исторически момент.

1944 година, годината на големите политически и социални промени, донася на авторката катастрофа и заплаха от физическо унищожение. Същата заплаха, която ще преследва и Димитър Талев. Но по друга линия – като българин, роден в Македония. Ф.Попова е осъдена на

затвор, по-късно е преждевременно освободена и въпреки някои писания за нея, че тя е възприела новото време и новите идеи, в "тайната ѝ биография", термин, употребен от Цвета Трифонова за Талев, която се намира в МВР, няма подобно нещо. Това е причината в края на 40-те години тя да бъде включена в един монтиран процес и едва когато съвсем очевидно става ясно, че не е имала нищо общо с процеса, Фани Попова била освободена, но не написва нито ред повече. Нейната творческа съдба приключва на около 45 години. Най-талантливата авторка на исторически романи в България бива унищожена като писател. Голямата загуба е не само загуба на човека и писателя Фани Попова. Това е загуба за България.

Стоян Загорчинов се вписва също в този период с великолепната си "Легенда за Света София" (1926), "Ден последен – ден Господен" (1931-1934), като по-късно заглавието естествено остава само "Ден последен", което е... логическа последица от времето. И след една много, много дълга пауза, която не искам да коментирам тук, през 1950 г. излиза "Празник в Бояна", а през 1962 г. – "Ивайло", където народът и антифеодалните настроения са дошли тъкмо навреме, те са в пълен синхрон с политическия момент. В замяна на това обаче животът на автора е по-спокоен. Георги Цанев също така е "доволен" в критиката си за този роман.[2]

Третият автор на исторически романи, който обаче не е на нивото на първите двама, но работещ в същия този период, е Константин Петканов. Типичните му исторически романи "Индже войвода" (1935), "Преселници" (1937) третират по-дребни въпроси, героите не са така важни за нашата история, проблемите не са завладяващи. След 1944 г. Петканов не пише. Той работи в Министерството на информацията. Така е още по-спокойно.

Това са предходниците на Д.Талев, който през 1946 г.

вече е написал по думите на близките му "Железният светилник", т.е. влязъл е вече в следващото десетилетие.

Обаче едва ли може да се намери някаква друга връзка между тях освен ударите, понесени от него и Фани Попова-Мутафова, еднакво тежки и за двамата. Но дори и в този факт има разлика. Фани Попова спира да пише. А след един определен период от време, сякаш възроден, Талев написва най-хубавите си работи.

Разбира се, опитал е "прелестите" на един нов свят и нов ред в редица заведения и места за поправителен и за принудителен труд, защото това е "единственият начин" човек да бъде "превъзпитан", но също така и да оцелее. Това не бива да се забравя.

Политическите гонения продължават и той и цялото му семейство са интернирани в Луковит. Може да звучи парадоксално, но това е един от относително по-спокойните и добри моменти в живота на Талев през тези мрачни години. Защото през 1946 година се взима решение със съгласието на Сталин, решението е на Тито и Г.Димитров, и за броени часове са избити десетки и десетки видни личности от македонската организация, като сред изпълнителите особено са се подвизавали Лев Главинчев и Изидор Зяев.

Талев остава жив и това е неговият житейски и творчески шанс. Той обаче трябва да чака, да акумулира образи и идеи, да контактува с доносници и непочтени хора, да чака изпълнението на голи обещания от личности, които нямат никакви възможности. Той трябва да оцелее. И той оцелява. Съдбата го запазва за България.

И макар че идва и наложената му нравствена Голгота от управляващия режим – изложението в "Пиринско дело" през 1951 г., 28 януари [3], той преживява и това и дочаква времето си. Партийните ръководители и съответните служби знаят, че това, написаното от него, не е вярно. Те знаят,

че всичко това е един спектакъл. Но спектакъл, наложен и на тях. Титова Югославия не е същата вече. Има конфликт с Москва и България. Политическите условия стават благоприятни и Димитър Талев получава своя шанс от същите тези хора, които преди това се опитват да го унищожат. Той може да пише. И той успя в продължение на четиринадесет години (от 1952 г., когато "Железният светилник" най-сетне е отпечатан, до 1966 г. – когато излиза и последната му книга от тетралогията му – "Гласовете ви чувам") да сътвори "Преспанските камбани" (1954), "Илинден" (1953), "Кипровец въстана" (1953), трилогията "Самуил" (1958-1960), "Братята от Струга" (1962) и "Хилендарският монах" (1962).

Тетралогията на Талев, въпреки че описва определени моменти от живота и борбите на българите в Македония за самостоятелна църква, училище и съществуване, не е в жанра на истинските исторически романи. И би следвало да се отбележи, че тази тетралогия е именно голямото творческо постижение на Талев.

Но и произведенията на историческа тематика имат своето място в историята на нашата литература, те са сериозно негово завоевание. Този период, когато излизат от печат историческите му романи, може без колебание да бъде наречен времето на Д.Талев, както 30-те години са времето на Фани Попова-Мутафова.

Тематиката на тези му творби, с изключение на "Кипровец въстана", е свързана с този скъп на Талев и на всички българи, родени там, македонски край. Това е първият и изключително важен и особен признак. При никой друг автор не можем да го намерим.

Всичките му герои са герои, или борещи се за запазването на българската държавност, или герои от Българското възраждане, все скъпи нам имена. Не можем да намерим слаби личности. Всички те са способни на голямата жерт-

воготовност в името на българското и на свободата.

Д.Талев пръв разглежда темата за падането на Първото българско царство, за царуването и борбите на Самуил. Тази тема по-късно ще бъде използвана и от Антон Дончев. Но трилогията за Самуил ще бъде винаги голямото дело, което да възпира чужди домогвания и желания, да изразява преклонение и обич пред една шекспировска фигура в нашата история.

Талев, пръв и единствен, изгражда образа на Паисий в "Хилендарският монах". Той го разглежда не само като монах, възрожденец, създал "История славяноболгарская". За Талев Паисий е бунтар, отмъстител, жив човек, а не клишето, което се ползва от всички. Вероятно тази теза е възприета в резултат на факта, че Талев сигурно е използвал не само удобните за някои среди публикации, а и други материали, от които се вижда, че Паисий е човек, който не се колебае, а убива поробителите – турци, поругали честта на една българка. Това е причината да забегне от Банско и да няма данни за определен период от живота му.

За този период има и предание в Троян, че той е създателят там на рода на Папазовци. М.Арнаудов публикува данни за това предание.[4]

Едва по-късно и за да прикрие следите си, понеже е бил търсен от турците, той отива в Атон.

Братята от Струга, братя Миладинови, са не само хората, известни със сборника си от народни песни. Те са борци за българско училище и българска църква, срещу фанариотското влияние. И поради това са ликвидирани от гръцкото духовенство с помощта на турските официални власти. Парадоксът на историята продължава – в тези дни, когато честваме 100-години от рождението на Талев, този всебългарски писател, чиито герои се борят против гръцките фанариоти, за да просъществува българското, представители на гръцката църква и вселенският патриарх са в

София, за да решават вътрешните въпроси на българската църква. Неведоми са пътищата на пораженството!?!

И още един факт, който дава приоритет на Талев в областта на тематиката. В онези години на пълното мълчание за всичко свършено от българското католическо духовенство през XVII век, във времето, когато вече са минали и големите политически процеси срещу българските католици след 9.IX.1944 г., той написва през 1953 г. "Кипровец въстана". За да напомни, че това е времето, когато Петър Богдан написва своята "История на България", почти 100 години преди Паисиевата история, когато личности като Парчевич, Филип Станиславов, Пеячевич градят християнски манастири, създават училища и повеждат народа към Чипровското въстание през 1688 г.

К.Църнушанов твърди, че това произведение е написано по поръчка на Комсомола.[5] Аз лично не бих се съгласил с това, още повече че по това време Комсомол още няма. А и обикновено такива поръчки се правят във връзка с определена годишнина. Годината, когато излиза книгата, не се характеризира с нищо "особено", като изключим смъртта на Сталин. А и самата тематика не е любима на управляващите.

Вътре има определени моменти, които очевидно не са сътворени качествено. Вероятно е и авторът да не е имал повече материал, повече данни, които да предадат повече автентичност. Но да се търси ролята на Русия за спасението на България, и то през XVII век? И тези мисли да бъдат вложени в устата на П.Парчевич, един силен българин, но и един убеден католик. Това звучи, меко казано, най-малкото несериозно. Още повече че през XVII век Русия не играе някаква особена роля в Европа. XVIII век е още далеко.

Но фактът, че се говори толкова много за Чипровското въстание, всъщност е важен.

Несъмнено Димитър Талев има и своите следовници,

следовници с големи имена. Емилиян Станев и Вера Мутафчиева са другите двама творци, създали образци в историческия роман.

Емилиян Станев е имал доста срещи с Димитър Талев. От направените публикации на Радка Пенчева това става очевидно.[6] Това са преки контакти, чрез които двамата са могли да обменят мисли и идеи, въпреки че Талев не е бил много разговорлив, още повече за своите планове.

Но съвсем сигурно е, че неблагополучната критика за великолепния му роман "Иван Кондарев" през 1958 г. променя изцяло нагласата на Емилиян Станев и той не пише нищо особено през следващите 10 години, за да създаде през 1968 г. "Легенда за Сибин" и през 1970 "Антихрист". Той е разбрал, че в областта на историческата тематика нещата са къде-къде по-спокойни.

Вера Мутафчиева е сигурно тематично най-разностранната авторка на исторически романи. Нейните творби като "Случаят Джем", "Предречено от Пагане", "Книга за Софроний", "Последните Шишмановци" са изключително високи постижения. Но лично за мен тя достига един особен връх с "Аз, Анна Комнина" (1991 г.). Книга, излязла в едно по-променено, по-друго време.

Именно в тази ѝ книга намирам връзката ѝ със "Самуил" на Талев. В дългите монолози на Мария Българска, правнучка на Аарон, брат на Самуил, внучка на Иван Владислав, племенница на Алусиан, дъщеря на Траян, се разглежда въпросът за братоубийството, довело до падането на българската държава. Там може да се почувства същата мъка, която намираме и при Талев. Основното е в репликата: "Няма ли свършек този ужас, казън над родословието, тръгнало от Комит Никола, баща на Самуил и Аарон!... Чула ли си, бил на служба при василевса, а през ония времена не било редно българин да служи при ромеите. Дали не Комит Никола е извършил греха..."[7] Може би

именно този грях е наказан с поредица от убийства между братя и братовчеди.

И страшното е, че предателите и убийците са били винаги на страната на ромеите.

Димитър Талев има своите любими герои в нашата история и правейки ги герои на своите романи, иска да ни покаже предпочитанията си към определени личности, станали спорни в резултат на политически комбинации и компромиси. Но сигурно е едно, че тези герои са били и ще бъдат български. И като пример ще посоча постъпката на гениалния български певец Борис Христов, който отказал да пее в операта "Самуил" в Скопие, защото все пак Самуил е бил български цар, а не някакъв друг. А новата история на тази българска земя, дарила ни Талев с неговата човешка трагедия и великолепни творби, е нещо друго. Тя започва след 1944 година.

---

[1] Юхас, Петер, Второ вино. "Лит.форум", бр.33, 27.10 – 2.11.97.
[2] Цанев, Георги, Българският исторически роман, с.178-190.
[3] Талев, Димитър. Македонският писател Дим.Талев разобличава Иван-Михайловата банда и Колишевци, "Пиринско дело", бр. 4, 28.01.1951 г.
[4] Арнаудов, Михаил. Паисий Хилендарски, 1972, с. 143, 146.
[5] Църнушанов, Коста. Ако Талев е неизвестен писател, вината тежко лежи върху всички, записано от Ива Николова, "Новинар", 28 юли 1996.
[6] Пенчева, Радка. Духовно близки, "Лит. форум", бр. 29, 29.09 – 05.10.98.
[7] Мутафчиева, Вера. Аз, Анна Комнина. 1991, с. 110.

"Железният светилник" – психография на пробуждането

Катя Янева

Романът е изключително интересен като опознаване психиката на човека от едно далечно време, като срещи с българи в различна от днешната историческа ситуация, изправени пред характерни за своята епоха проблеми. Щедрият талант на Талев позволява връщане към миналото на народа ни, илюзията за приобщаването ни към една жива общност със свои характерности, традиционни, упорито съхранявани или новопоявяващи се. Позволява ни едва ли не живот в миналото – с наслаждение и тревожни вълнения. Пак големият талант на Талев ни дарява индивидуални "познанства" с неговите преспанци, всяко от които отново носи и познание за народа ни, но и откриването на привлекателни личности – тези малки светове на Султана, Стоян Глаушев, Климент Бенков, Аврам Немтур, техните деца, пришълеца Рафе Клинче – майстора. Разбира се, човекознанието на големия художник е особено привлекателно за литератора, за историята и за психолога, защото романът

се отнася до Българското национално възраждане. Героите на Талев разкриват истинското духовно богатство на историческия процес – те "въвеждат" различните – и често пъти сложни – човешки съдби в общия възродителен подем на българщината. (В друг, общ литературоведски план, те ни задължават да уважаваме индивидуалната отчетливост на героя в творби, третиращи социални, национални явления.)

Неоспоримо е вниманието на художника Димитър Талев върху настъпателността, движението напред на народностното самоосъзнаване. Поради това разнообразието на човешки съдби не създава пъстра, разкъсваща интересите ни картина, обратно – всеки от героите по своему се отзовава на новото, по своему проглежда за род и родина, намира мястото си в народното движение – уплътнява се общата представа. Така размисълът на Талев за историческия процес напълно се реализира в изграждането на човешките образи, познанието на писателя за разпространението на възрожденските идеи "влиза" в проследяване събитията в личния живот на героите, в техните обществени и вътрешно-духовни премеждия. Задължени сме да отбележим тази органична цялост на творбата като нейно достойнство. То я прави както важен художествен документ за историята ни, така и – проникновение на психолога в самата интимност на различни човешки души. (Оттук – възможни са изводи за националния характер. В дадена историческа епоха или въобще.)

Видимата активност на Лазар Глаушев в народополезните дела в Преспа правят героя централна фигура в романа. Той е инициатор на промените, обединител на усилията на преспанци и изразител на общественото мнение, нещо повече: той е героят, чрез когото авторът *изказва* най-

напредничавото за времето си мислене за род и родина, той *огласява* пред обществеността възрожденските идеи. Прави го пред близки или пред враждебно настроени, прави го съобразно своя – на художествения образ – характер начин, в течението на своя – на художествения образ – живот. Талев – мислителят, е отстъпил напълно правата си на народен прорицател на младия преспански интелигент и от тази художническа тактичност печели Лазар – героят на романа, печели съответно и читателят, тъй като получава възможност да контактува с мислещ човек от епохата на Българското възраждане на неговия отколешен език. (Тук може да се отвори дума за наслаждението от сближаването със забравени поведенчески ценности, от звученето на старинна родна реч.)

Но Лазар (героят на романа) в специалния интерес към вътрешните за личността моменти на пробуждане на народностното самосъзнание отстъпва на други, по-интересни в това отношение герои. На Стоян Глаушев например. Лазар идва и пребивава в романа като носител на новото съзнание. Той е образованият, интелигентният, духовно будният преспанец, който знае и е горд със своя род и родина. Неговият житейски подвиг е огласяването пред обществеността на неговите собствени убеждения и привличането на обществеността към тях, за да последват известните ни от историята *възрожденски* дела – подем, утвърждаване, официално признаване на български институции, права, обичаи, ценности. Лазар води преспанци в градежа на православния храм, в създаването на българско читалище, в обновяването на българското училище, в преодоляването на консерватизма на общинарите, в битката за роден език – в целия обществен процес за възраждане достойнството на поробения ни народ. По отношение на

българското у Лазар Глаушев, героя на "Железният светилник", няма колебания, още по-малко – душевна драма. За него един не особено труден проблем е да преодолее обяснимата за времето младежка стеснителност пред стареите от общината, за да наложи модерните възгледи (но това безспорно не е някакво движение в самосъзнанието му на българин). Друг – и пак външен за същината му на съзнателен българин – проблем е любовта му към момиче, чийто баща е негов идеен – по същина – противник. (И да подхванем размисли доколко психологически обяснимо е отхвърлянето на Ния, ще стигнем най-много до твърдението за нравствен идеализъм на общественика или наивност на младия герой по отношение на любовното чувство. Но в никакъв случай прекрасната Немтурова щерка не би вселила в сърцето на Лазар конфликта между българско – небългарско. Любовта донякъде затруднява поведението на героя, но не духовната същност на личността.)

Казано накратко, в драматичното протичане на Българското възраждане Лазар, героят на "Железният светилник", е вътрешно цялостна личност, активизираща обществеността в нейното движение към народностно достойнство. Но у самия него *възраждането* не е движение от статуса на невежия роб към възраждащия се за самия себе си и за обществото българин, добиващия самочувствие на стойностен човек поради осъзнаване принадлежността си към исторически самобитна (и славна) българска общност.

Като герой в романа, у когото възрожденските идеи са определящи и за социалното поведение, и за решаването на интимните двоумения, Лазар Глаушев би могъл да ни отговори на въпроса как преценява Талев силата на тези идеи в душевния свят на човека. Отговорът е напълно ясен – за

писателя народностното осветяване, на базата на достатъчно познания ("ученост"), е извор на душевна сила, смелост, устойчивост, деятелност – т.е. даден е тласък към положителното у човека. Израстването на личността Лазар Глаушев става в процеса на осъществяване на неговите, възрожденските, идеи. (Ако при този герой самото *пробуждане* не е предмет на авторския интерес, то фактът, че е *носител* на новите идеи, го прави значителен в галерията образи на възрожденци.)

В "Железният светилник" особена привлекателност има образът на Лазаровия баща – Стоян Глаушев. Казвам *особена*, защото този герой, появявайки се на първата страница на романа, обсебвайки вниманието ни, отстъпва и заживява *зад* другите, "разтваря се" в масата прилепчани и само в дадени възлови сюжетни моменти, отнасящи се до народния подем, авторът дава лицето му в едър план. И това, включително, говори, че за автора Стоян Глаушев е най-точната персонификация на прилепчанина от онова време, на *народа* ни. Тъкмо Стоян Глаушев, героят на "Железният светилник", може да ни подтикне да следим как се събужда народната свяст, как цялата личност се променя – в себе си, и в гражданското си поведение. А не без значение (във връзка с поставената тема) е фактът, че у Стоян пътят между безпаметното съществуване и добиването на народностно самочувствие и самосъзнание е най-дълъг (в сравнение с другите герои), зависи от различни реални фактори. (Бихме могли да го сравняваме с друг герой от същото поколение – Климе Денчев. У Климе патриотичните дела и патриотичната дързост в поведението се раждат от силната неприязън към *чуждото,* от голямата тревога, че *чуждото е срещу нашето*, измества го. Чуждият език на владишкия наместник, елинското учи-

лище и т.н., прояви на гърчеене или само незащитаване на народностната идентичност в бита на преспанци предизвикват към енергична дейност родолюбивия българин. Не знанието на историята, не мъдрото оценяване на народните ценности, а естествената привързаност към родното и усетът, че губим, предавайки го, буквално карат героя да изгори в борбата за отстояване на българщината. При него точно може да се говори за възрожденски пламък, да се предусеща "пиянството на един народ". У този делови човек, богатия преспански търговец, Талев наблюдава емоционалните раздвижвания, които безспорно съпътствуват обновяващите идеи.)

У Стоян Глаушев националното възраждане е и пробуждане на ума, и сърдечно вълнение. Нищо *особено* не е той като човек и нищо *особено* не произлиза с него. Той е българинът, към когото се обръщат българските духовни водачи, будителите, той – героят на романа – показва по какви пътеки новото си пробива път, обзема човека, възражда го. Този герой, неговата среда, градчето Преспа ни говорят, че Талев, вглъбен във възрожденската епоха, ще търси не само нейните светли индивидуални върхове, а ще следи как ще съзрява новото у "тоя поробен народ, свикнал повече да се крие в тъмна сянка"* Ако Талев не изменя на класиката в романовата ни проза да говори от свое име за събитията и хората, и дори доста пространно понякога да набляга върху робския страх и преодоляването му, то героят Стоян Глаушев е действителното му художническо постижение в тази насока. Възраждането на народа ни в индивидуалното човешко време – това е съдбата на беглеца от село Гранче.

---

* Цитатите са от "Железният светилник", БП, IV издание, С., 1960.

Романът се открива с неговата поява. И с точните координати на място и време: "Едва-що бе преминала голямата чума в лето 1833, която лежа дълго, като тъмна, отровна мъгла над цялата страна. По това време Стоян Глаушев забягна от родното си село Гранче, което беше на около три часа път от град Преспа..." Забягването, а преди това – причината му – убиването на бейската хртка с цялата унизителност на молбите "Бейче! Бейче, спри кучетата! Бейче, ага, моля ти се!", безпаметният страх, че ще го затрият, защото е посегнал на бейско куче, животинското свиране в дола, в бурените и храсталака, решението да бяга, та да се спаси, прощалните думи с майката, сестрата, вметнатата проста равносметка на дотогавашния живот на мозъка и неговата бедняшка фамилия – е първата глава на романа. По-нататък ще обърнем внимание, че Талев порядко разказва случки от лично естество, романът се гради предимно от ставащото на обществената сцена. Но героят му – Стоян Глаушев – трябва да се появи тъкмо от пазвите на невежото, затънало във вековна робска боязън село, да изживее пред читателя перипетиите на едно гяурско *престъпление* и страх от господарското наказание, да сподели своето, на вековния роб, убеждение, че извършеното е именно престъпление и че възмездието ще си бъде в реда на нещата, за да бъдем наясно що за човек застава пред нас. Момъкът е роб, син на роби, незнаещ друго освен робски труд. Неговото бягство от Гранче е от немай-къде, бягство от яростта на бея. Не стремеж към нещо ново (макар привлекателността на градеца да внася поне една усмивка в бягството).

Сравнителната "подробност" на сляпото бягство от родното село и все така разточителното проследяване на първите Стоянови денонощия в Прилеп – и с благодеяни-

ята, които му правят жалостиви хора, и с грубостите, които пък други проявяват, и с работата без плата в турската махала, и с първите стъпки из градската чаршия – градят портрета на младия Стоян Глаушев – роба. Градят портрет на човека, който не тъгува, но не знае ни себе си, ни род, ни родина, комуто е вменено да се усеща равен само на Шаро, кучето, което му другарува от село и което той храни, има ли залък за себе си. Не случайно това разгърнато портретуване на Стоян Глаушев е в първата част на романа, озаглавена "Хаджи Серафимовата внука". Героят е противопоставен на забележителния образ на Султана тъкмо по линия на собствено достойнство, инициативност, съзнаване на поведението си. В цялата последвала история на оженването си и влизане в занаята на казанджиите Стоян, в противовес на Султана, е самото покорство, самата добродушна наивност и послушание. Това, което Султана буквално извоюва от старовремските нрави и обичаи – създаването на новото семейство – за милия момък от село Гранче е неочакван, радостен дар, който той не би могъл ни да обясни, ни да защити (в тия си години). На него, роба, роден в послушание и за послушание, смелата (в тия си години) Султана подава ръка (премислено, ала честно) и го измъква от тъмното невежество в белия свят на града. Тук вече той ще бъде щастлив не само с покрив, хляб, работа, челяд, но и с проглеждане за хората, за нравите им, за своя корен, за бъдещето.

Все така – на втори план, "незабележимо" се разгръща съдбата на Стоян – героя, у когото авторът особено внимателно следи израстването на българина. Той е обкръжен от ярки личности, съществува нейде в сянката им, повтаряйки глухо най-острите им преживявания. Но винаги е до тях, винаги с пълно сърце се отзовава. Султана, Климе, Лазар,

ята, които му правят жалостиви хора, и с грубостите, които пък други проявяват, и с работата без плата в турската махала, и с първите стъпки из градската чаршия – градят портрета на младия Стоян Глаушев – роба. Градят портрет на човека, който не тъгува, но не знае ни себе си, ни род, ни родина, комуто е вменено да се усеща равен само на Шаро, кучето, което му другарува от село и което той храни, има ли залък за себе си. Не случайно това разгърнато портретуване на Стоян Глаушев е в първата част на романа, озаглавена "Хаджи Серафимовата внука". Героят е противопоставен на забележителния образ на Султана тъкмо по линия на собствено достойнство, инициативност, съзнаване на поведението си. В цялата последвала история на оженването си и влизане в занаята на казанджиите Стоян, в противовес на Султана, е самото покорство, самата добродушна наивност и послушание. Това, което Султана буквално извоюва от старовремските нрави и обичаи – създаването на новото семейство – за милия момък от село Гранче е неочакван, радостен дар, който той не би могъл ни да обясни, ни да защити (в тия си години). На него, роба, роден в послушание и за послушание, смелата (в тия си години) Султана подава ръка (премислено, ала честно) и го измъква от тъмното невежество в белия свят на града. Тук вече той ще бъде щастлив не само с покрив, хляб, работа, челяд, но и с проглеждане за хората, за нравите им, за своя корен, за бъдещето.

Все така – на втори план, "незабележимо" се разгръща съдбата на Стоян – героя, у когото авторът особено внимателно следи израстването на българина. Той е обкръжен от ярки личности, съществува нейде в сянката им, повтаряйки глухо най-острите им преживявания. Но винаги е до тях, винаги с пълно сърце се отзовава. Султана, Климе, Лазар,

казала, че в "Преспанските камбани" тенденциозността в пресътворяването на разбунването, срещу турския поробител е доста очевидна в картината на събудена Преспа.)

Духът на Възраждането прониква в скромния мир на преспанския казанджия заедно с всичко, което му поднася животът. Новото ще стресне Стоян още със самоволното решение на хаджи Серафимовата внука. Той никак няма да го разбере, има да му се диви години наред, но то е от порядъка на най-високите възрожденски достояния – освобождаване волята на човека. Новото ще се прояви и в пътя на казанджията – занаятът ще бъде не само работа за хляба, а и признаване на дарбата, порастване на основателното самочувствие. Писателят разказва няколко епизода, в които героят преживява решителни за него съприкосновения с духа на Възраждането – той трябва да му отговори, да вземе страна. Първият е епизодът с решението Лазар да продължи ученето си в Охрид: "Там е най-хубавото школо. Даскалите – се наши люде и от учени, по-учени. Най-голема наука се учи там. На елински се учи и на славянски, ама даскалите са наши люде." (Думи на Климент Бенков.) Не Стоян съобразява, нито пък Султана накъде водят хвалбите на Аврам Немтур и владишкия наместник за умното им момче, Климе Бенков му отваря очите, но веднъж разбрал, че искат да му отродят детето, пък макар и като го направят учено и го издигнат, Стоян е категоричен: "Мой Лазар грък нема да стане!" Писателят отбелязва след думите му: "закани се някому Стоян и отсече с ръка", а редове по-долу преценява позицията на героя си и чрез Султана: "Султана погледна мъжа си. Не, тоя път тя не можеше да превие дебелия му врат." Идеята за възраждане на българщината (с опазването на българския език, с развитието на просветното дело, със създаването на българска интелигенция)

докосва героя на Талев в особено чувствителна точка – бащинството. И нищо по-естествено всички по-нататък разкрити тревоги и радости на Стоян Глаушев за българското школо, църква и българско достойнство изобщо да са свързани с бащинската гордост, с простото човешко задоволство, че е отгледал умен син, за почит на преспанци. Другият епизод, в който Стояновата българщина се проявява, и то не само със спонтанността на сърцето, е епизодът с рилския монах. И добротата, и благочестието на християнина, и щедростта, и грижата за славния "Рила-манастир", и скромната гордост на стопанина се проявяват в поведението на Стоян към пришълеца, но по-важното е друго – ненаситната любознателност, възхищение от познаещия човек, радост от новото знание, размисълът. А всичко това авторът вижда у героя си и с този епизод вече дава "преднина" на Стоян пред Султана. ("Хаджи Серафимовата внука седеше встрани с подвити нозе, загледана пред себе си. "Що говори тоя калугер – мислеше си тя, – влязъл така внезапно в дома ми?! Какъв ли е той, макар да е толкова сладкодумен? Живейме ние, както ни е създал бог, боим се от него и просим неговата милост и закрила, когато ни връхлети зло. Имам си свое къще, родих осем деца, на крак съм от сутрин до вечер, пазя се от грех и от чуждия човек, който гледа да ми напакости..."

"Човек не бива и не може да живее само за себе си – чу тя наново гласа на монаха и го погледна. Очите му горяха със силен блясък, той продължи: – Имаме свой дом и своя челяд, но имаме и свой народ и колкото сме слаби сами, толкова сме силни всички заедно, братя по кръв и по вяра..." За Стоян светът се е отворил – широк и пълен с непознати неща. Той никога вече няма да се побере в стените на хаджи Серафимовия дом, колкото и мила да е

своята челяд. Простият казанджия все ще иска да узнае повече, да подкрепи и другите, да се намеси в народните работи. Думите на монаха са намерили благодатната почва не само в юношеското сърце на Лазар и по-малките, а и в душата на погражданения селянин: "Ние не сме (...) безименно стадо и овце безмълвни, а сме многоброен народ със свой език. Ние сме един широк залив от безбрежното славянско море, което пък обхваща едва ли не половината земя."

За създателя на "Железният светилник" възрожденските идеи навлизат в света на човека с вродената негова любознателност, с онаследените народностни и човешки добродетели.

Те крепнат с развитието на личността, задълбочават се с нейното съзряване. (Обратното движение – Султана – е трагично.) Стоян минава през своето тъжно и радостно невежество, внимателно е следен от автора, когато подканя все някого да разкаже нещо ("Кажи нещо, Лазе. Що четеш там...", когато тъгува от незнание ("Да мога, да мога и аз да чета, чини ми се глава нема да дигна от книгите. Научи ме бре, Лазе, да чета и аз...") И ако стига до едно видимо достолепие, то не е само поради замогването си и признатия майсторлък в занаята, не е поради заслуженото право да облече нов кюрк (колко му се радва) и да се нареди между "редовните" хора в Преспа, а и защото е отгледал, пък се и разбира с водача на преспанци – сина си Лазар, знае и споделя, и се гордее с неговите, възрожденските мисли и дела. Израснал е от гонено невежо селянче, послушно, без своя воля човече до българин със своя дарба, труд, челяд, род, език, църква. Изминал е дълъг път. Той е значителен и сам по себе си, и като съзнателно принадлежащ на една народностна общност. За художника и мисли-

теля Талев образът на Стоян е изключително тънка "изработка".

Последвалите книги на многотомното Талево произведение ще натежат от авторски изложения, описания и коментарии. В многолюдието на нови герои писателят ще съумее да откроява забележителни фигури на възрожденци (учителите Вардарски и Иванка Руменова), ще вижда пак приобщаването на други преспанци към новото (Ния Глаушева), но не ще бъде така внимателен към най-незабележимите стъпки на обикновените хора към големите идеи на времето. Ща дава повече фактите на гражданска активност, общия живот на Преспа, разбирайки, че е историк на едно епохално движение.

Иконостас за Султана

Петко Тотев

Сред всички конфликти, от които е изтъкана съдбата на Султана, има един най-дълбок. От него тръгват пукнатини във всички посоки. Невъзвратимо загива Дървото на живота. Само веднъж в "Железният светилник" (1952) е подсказана дълбочината на тази бездна: "Не можеше да се отвори сърцето ѝ да се помоли с цяло сърце на Бога. Чувстваше срам от Всемогъщия, не бе му останала вярна докрай, а бе прибегнала до помощта на дявола. Струваше ѝ се, че сега дяволът беше по-близо до нея. Бог не би одобрил да се убие заченат плод в майчина утроба."*

Издънка от стар, знатен род, хаджи Серафимовата внука освежава синята кръв с приток на селско здраве откъм Стоян Глаушев. Загрижена във всички свои действия за трайността и обезпечеността на следващото поколение, една майка постига обратни, убийствени резултати. Сюжетът е прастар и винаги е свързан със златото. Търсачите на Златното руно постигат целта си. Само че при обратния път върху борда на победоносния им кораб заед-

*Цитатите са от "Железният светилник", осмо издание, 1979.

но със Златното руно е и Медея.

Цената на златото има съществено място в сюжета на "Железният светилник". Не трябва да се пропуща при никой прочит увеличаващата се пропаст между Майката и Бога. Самоубийство на род, народ започва с ерозия на сакралното. Тази истина навярно е била изненада и за самия автор, захванал разказа от други подстъпи. Но още от самото начало писателят дочува дълбоко подземно бучене и пише за хаджи Серафимовата внука следното: "Тя остана самотен цвят на върха на едно дърво, което бе израсло буйно и високо, ала сега цяло беше обрулено, изгоряло от мълния, или може би от люти отровни сокове, които бе всмукало с корените си."

За кое дърво става дума? За тракийското ли, под което тръгва за любимото си подземно царство вторият по численост народ след индийците? Или за българското дърво, наречено още преди половин век обрулено – и то в "Железният светилник"?

Религиозното съзнание на Султана не е в центъра на авторовото внимание. И все пак... Хаджи Серафимовата внука никак не е безразлична към повелите на християнството, но някак си е отстранена от тях. А отлично се знае кое е разрешено и кое не е разрешено според канона. Обаче ако той противоречи на замисли и планове, Султана не се колебае много да се обръща и към дявола. Железен е ходът на една непреклонна воля, която не се съобразява с нищо друго освен със собствените присъди за другите – по-близки и по-далечни.

Най-близка е дъщерята Катерина. Най-далечен е нейният избраник Рафаил, Рафе Клинче. Присъдата и към двамата е еднакво сурова и изпълнена веднага. Катерина също е отстранена от "метафизични проблеми". Тя има своята любов и толкоз. Обаче резбарят Рафе Клинче никак не може да отмине отвъдното – то е в самия му занаят. В

началото смътната религиозност на Марангоза е по-близо до езичеството, но той все повече чувства дълбочината на християнския канон. За учудване и на себе си майсторът започва да изрязва малък иконостас специално за Султана – "вещицата", както я нарича. Невероятен акт!

Резбарят не се надява по този начин да размекне Катеринината майка. С малкия иконостас той по-скоро се откупва от самия себе си. Рафе Клинче знае, че любовта му не може да бъде жертвена, всеотдайна, защото цялото му време е отдадено на орехови дъски, предназначени да станат иконостаси.

В своите дистанции от християнството Султана и Рафе Клинче са всъщност двойници. Те и затова се отблъскват, защото имат сродно езичество, сродна воля да пристъпват табута, канони, забрани. Колко добре би било да се каже, че любовта и дарбата се сливат, че се усилват взаимно и т.н. Ала тези две светли сили често застават една срещу друга. Разбира се, има и щастливи мигове на хармония, но и върху тях хвърля сянка проклятието на таланта.

И Султана, и Рафе Клинче са погълнати от грижа за устойчивост. Всеки по свой начин преодолява натиска на промени, които застрашават родови и духовни връзки на времена и поколения. Всеки по свой начин... Лесно е да се каже. Майката не само избира своя съпруг – тя реди сама и следващи връзки, задомява чедата си с тройно проверена сигурност. Резбарят от ранни младини се е "замонашил" със своя особен занаят. При всички борби в душата му за или против ерминиите (канонични образци за иконописци и резбари), при смирения или в сърдечен смут, бунт, неподчинение Майсторът е винаги при своето длето. Какво е иконостасът? Благородно орехово дърво, попило благодатта на небесно дарование? Боговдъхновение въпреки всички обстоятелства? Или и той, иконостасът, е пак онова обрулено, безжизнено стъбло, странно и неразбираемо за

следващи очи? За каквито и синтези на любовта и изкуството да се говори, те не са едно и също нещо. И не са за всички, ако и да изглеждат за всички.

Грижата за трайността на рода е толкова крехка и уязвима, колкото и надеждата за продължение на духовността сред нищи духом. Проекции на рода и духовността извън границите на конкретни бития се събират в "Железният светилник" по парадоксалните пътища на гордо наречени "модерни времена". Майка, стожер на рода, пресушава утробата на своя дъщеря, най-любимо чедо. Свободен художник изтръпва пред внезапно съмнение дали неговата свещена свобода не е самозаробване, дали духовният му порив ще достигне до други хора или поне до избраници.

Султана и Рафе Клинче са сплетени във възел на XX век. Иконостасът и Катерина са отдалечени от създателите си не само заради предразсъдъци и догми в сюжетното време, а главно в перспективата на глобална всеразруха и саморазруха.

Султана продължава да дава записи на дявола. А неговата прагматична цел е да разрушава навсякъде и всичко, да иронизира и обезсмисля всяка приемственост и наследственост. Велзевулът умее да обръща наопаки поривите към градивност в рода и духа, да превръща Майката и Художника в свои инструменти срещу самите тях и главно срещу общите им грижи за по-нататък.

Дали нищо не може да се направи? Напълно беззащитни ли сме? Ето че въпреки всичко резбарят сам тръгва да търси орехово дърво. Помага му най-вещ дърводелец, но Майсторът иска да започне своята работа още с избора на материала. Каквото и да стане, орехът не бива да мръдне поне сто години. Олтарът ще бъде олтар, каквото и да се случи. Да не дава Бог и новата църква да се напълни с книжници и фарисеи, с търговци на души и други стоки. Да не дава Бог най-тънка резба да се отразява в студени и

враждебни погледи или във всеобщо равнодушие. Не може да бъде! Все някъде ще проблясват светлини във вечния Храм. И ако всичко друго е проядено от дървояди и се е превърнало в почти нематериална паяжина, ореховият иконостас ще издържи. Ако пред него застане същество без сетива за сложната работа на резбаря, може би ще направи впечатление самият материал. За начало и това не е малко.

Рафе Клинче работи малкия иконостас за Султана наред с големия, който му е поръчан за новата черква в Преспа. Въпреки всички прозрения и предчувствия, които не лъжат сърцето и душата на резбаря, той прави нещо специално за Султана! Грижата за духовна трайност първа прави крачка към друга грижа за трайност. Насрещно движение няма. Не се и очаквало да има. Малкият иконостас се създава с цялата метафизика на надежда заради самата надежда. Надеждата заради самата надежда в "Железният светилник" се извисява високо над изкуството заради самото изкуство. Така малкият иконостас проправя пътя към големия иконостас.

Самото наличие на непоръчана дърворезба осветява по съвършено нов начин Рафе Клинче от младини до зрелост. Върху всичко – сред съмнения и колебания – започва да пада небесна светлина, надежда, която продължава да съществува и чрез най-трагичните си разновидности.

Единственият човек, на когото са показани части от малкия иконостас, е Лазар Глаушев. Класическият конфликт между брата и жениха на сестрата изглежда приглушен в "Железният светилник". Резбарят чувства брата на любимата повече като съюзник или поне като нещо по-различно от напълно отхвърлящата го повелителка на рода. Братът поканва Майстора да живее под стряхата на Султана, без да я пита! Лазар Глаушев е сред малцината, които донякъде разбират какво излиза изпод длетото на

резбаря. От друга страна, подсъзнателно, братът си остава против избора на своята сестра. Когато Лазар Глаушев узнава "докъде са стигнали" Катерина и Майсторът, братът тутакси влиза в класическата си роля. Сега вече, както от памтивека, женихът трябва да изтръгва невестата в пряко сражение с нейния брат.

Когато спираме вниманието си върху тези факти, не бива да се заблуждаваме, че се цитира някоя сватбена песен от Прилепско. Загрижен за новия иконостас в новата черква на Преспа, синът на хаджи Серафимовата внука не долавя изключителността на малкия иконостас за Султана. Той е показан само на него, но резултатът е скромен. Лазар Глаушев възприема всичко чисто естетически, а нежната миниатюрна филигранност съдържа сложно послание към брата, а чрез него – към майката и нейната дъщеря. Отзвук няма. Няма и очакване за него. Майсторът прави своята първа крачка в пълна самота. Тъкмо нея си е представял той в кристални нощи с безсъници и пророчески предчувствия.

Майката отхвърля резбаря още от самото начало – категорично и безкомпромисно, докрай. Родовата представа за сигурност на следващото поколение върви по утъпкания път. Търсеният от Султана зет на всяка цена трябва да осигури на Катерина достойно, престижно място в обществото – ако не по-високо, то поне не по-ниско от вече постигнатото от хаджи Серафимовата внука в йерархията на родовете в Преспа. Природно интелигентна и проницателна, Султана от първи поглед разбира какво правят духовниците, обществениците, зидарите и украсителите на църкви и училища. Техният свят не е нейният свят. Той е отделен, а често и противопоставен на майчиното търсене сега и тук, а не в мечти и унеси, планове и обещания. Рафе Клинче е човекът, който най-добре е "осведомен" за всичко това – и без никой нищо да му казва. Той си знае, че

завинаги ще си остане "нередовен човек" в очите на майката, сред нейните ценности в напълно реален свят. Точно в този миг Майсторът преминава от малкия иконостас към големия. Там сблъсъците ще са още повече и още по-дълбоки. И въпреки всичко и всички резбарят никога не може, а и не желае да става друг –*редовен*. Той просто *няма време* за това, както се опитва да изрази притеснението си пред Лазар Глаушев.

От малкия към големия иконостас Рафе Клинче непрекъснато се доближава до сентенцията на Тертулиан: "Вярвам, защото е абсурдно." Тънки длета извайват молитва, способна да полети към небето и нечута от никого в мире сего. Султана, която в младостта си просто повиква при себе си селянина Стоян, не позволява на дъщеря си и да погледне надолу по йерархическата стълба. Майсторът знае тайната на Султанината религиозност, тотално подчинена на земните закони и отдалечаваща се непрекъснато от небето. И въпреки това, именно заради това със завършващ удар на длетото Рафе Клинче поглежда щастлив големия иконостас – небето е и за отдалечаващите се от него хора! След малкия иконостас това е втората молитва на Рафе Клинче – за Султана и Катерина, за Лазар и Кочо, за цялото домочадие на хаджи Серафимовата внука, за техни близки и роднини, за всички вътре и извън новия храм в Преспа. Молитва накрая и за самия себе си – няма човек, роден от жена, който да не е съгрешил и да не се нуждае от покаяние и прошка. И остава в самия празник отчаянието от собствената сурова проверка, от невъзможността да бъде толкова всеотдаен, колкото Катерина. И не защото не желае или чувствата не са достатъчно силни. Просто няма време...

По всичко изглежда, че Султана ще си остане между Бога и дявола. Само Бог е свидетел колко е суров към себе си молещият се резбар – с жажда за любов, споделена от

любима при изключителни обстоятелства, и въпреки това...

Малкият иконостас е първообраз на големия. Султана така и не получава предназначената за нея най-тънка резба. След целия адски механизъм, задвижен от хаджи Серафимовата внука, тя заедно с всички преспанци приема големия иконостас в новата църква на градеца. Него няма как да не го получи. Там пред него може би някога ще се открият пролуки към небето. Небето не е като Земята. То е нещо друго. Ако по чудо се появят просвети към небето за малцина или поне за едного, навярно ще започне нещо. Ако всичко си остане постарому, олтарът ще събира самоти, а и това събиране не е за подценяване.

Бит и битие на българите в повестта "Последно пътуване"

Емилия Алексиева

Мисълта на Талев: "В миналото са корените на настоящето, към миналото човек се обръща и в жаждата си за знания, в желанието си да познава човешкия живот, също и в стремежа си да проникне в бъдещето", може да послужи за мото към цялото му творчество, включително и към повестта "Последно пътуване", писана през 1947 година.

Миналото се превръща в етична мярка, в еталон, по който трябва да се измерват човешките добродетели. Писателят не е безкритичен, но творбата, която е обект на настоящия анализ, звучи като предупреждение към бъдещето.

Взаимната зависимост между бита и битието на хората в повестта е особено ярко проявена, зависимост между "вписването на личността в средата" и всекидневното ѝ съществуване. Рушенето на човешките взаимоотношения се отразява и върху начина, по който се възприема обкръжението, в което се включват и вещите, служещи за моделиране на художественото пространство.

В основата на повестта е кризата в отношенията между поколенията и разпадането на патриархалността. Трите семейства, които писателят описва, по същество са три типа социално битие: на замогналия се търговец, на висшия държавен чиновник и на бедния, озлобен от живота неудачник. В съвкупността си те доказват тезата на Талев за духовната деградация, за скъсването на връзката с миналото в образа на баба Сия Караненова. Майката – светица и мъченица в цялото творчество на Талев, тук не е почитана и уважавана, а превозвана като вещ между къщите на трите ѝ синове – по един месец във всяка. Няма я грижата за възрастния човек – той се е превърнал в пречка, в бреме, дори в нещо срамно, което не трябва да се показва пред околните.

Конфликтът между братята, породен от алчност и завист, е подчертан още в началото на повестта: "Трите братя седяха като чужди. Най-старият, Стефан Караненов, едвам успя да докара тук, в дома си, другите двама Караненови, по-младите.

– Два пъти пращах слугинята... И писмо ви пратих по пощата – каза той, а преди това ритмично почукна няколко пъти с показалеца на лявата си ръка, легнала месеста и тежка върху полираната масичка, край която бе седнал."* В цялата творба Талев използва яркия детайл или си служи с ирония, за да подчертае разрушаването на човешката душевност и на нравствеността. Писателят търси красотата в живота, интересува се от хармонията и във външността, и във взаимоотношенията между хората и тази творческа линия може да се открие във всички негови разкази. В този смисъл повестта "Последно пътуване" може да се разглежда като едно изключение. Ето и пример от разказа "В тихата

* Цитатите от творбите на Д.Талев се дават от изданието: Талев, Димитър. Повести и разкази. С., 1981.

уличка": "И след като отмина младата жена, тримата съседи стояха още дълго загледани след нея. Тя беше много хубава и не приличаше на нито една от жените, които минаваха тук години. Не се смути никак пред тримата мъже, а и тя изви към тях големи тъмни очи. По бялото ѝ лице, по тънката ѝ шия падаше отражение от аленото чадърче като леко розово було; изпод яркочервеното кепе бяха бухнали на челото ѝ черни къдри, а отзад се спущаха чак до нейния тънък кръст дебели плитки. Малката ръка, с която държеше чадърчето, се подаваше разголена до лакътя от широкия ръкав на горната ѝ дрешка и сякаш беше изтеглена от бял анадолски восък."

В "Последно пътуване" писателят прави връзка между липсата на хармония във външността на героите си и уродливостта във взаимоотношенията им. Стефан Каранеенов, най-преуспелият в живота, е тромав и затлъстял; ръцете са подвижни, но дебели, а гласът изненадва – "тъничък, металически ясен и твърд гласец, като да беше случайно втикнат в гърлото му някакъв пискун". Вторият син, Михаил, излъчва отегчение, седи отпуснат върху мекия стол – "дълъг и мършав", "цял навит и начупен, като захвърлено там, на стола, въже, с цигара между тънките нервни пръсти". Третият, Фердинанд, изглежда смешен с претенциозното си царско име и пълния провал на живота му. Появява се интересен щрих – той поразително "прилича на най-големия си брат", изглежда като "умалено негово копие". Може би би станал като него с повече упоритост и хитрост, които му липсват, за да бъде в крак с новото време.

Когато читателят затвори повестта "Последно пътуване", у него остава усещане за "привидно протичане на живота"[1] според определението на С. Беляева. Причината се крие в желанието на героите да избягат от своето минало, да го скрият, да го отстранят. Това "бягство" означава още и че традиционните ценности не са им нужни, защото

има други механизми, които движат света, на които те се подчиняват.

Социалната отчужденост се характеризира и със срив в общуването. Изчезват прекият контакт и диалогичността. Преобладават монолозите. Героите се разделят на говорещи и слушатели. Личното мнение на по-силния се налага, без да се приема тезата на другия. Дори старата жена разговаря или сама със себе си, или с мъртвите си съпруг и син.

Нещата не се назовават със старите им имена. Името на внучката Мария се е превърнало в модното и небългарско Мери. Няма я традиционната любов между баба и внучка. Социалният срив се измерва чрез абсолютната липса на уют и в обстановката, която Талев описва, и във взаимоотношенията. Това води до самоизолация. Старата жена е лишена от свое кътче и изпратена да живее на тавана, "за удобство", при най-големия си син; в слугинската стая, приличаща на килер, у средния; и въобще без стая у най-малкия – поради бедността му.

Стефан Караненов приема бъдещия си зет – дипломат, чрез когото всички се надяват да влязат в по-висша социална среда, с подчертана показност и угодничество, граничещо със сервилност. Други контакти в това семейство Талев не посочва, но очевидно дори и да ги имаше, те биха си приличали. Средният син, Михаил, "най-ученият", посреща непрекъснато гости в дома си. Но с какви хора общува семейството му? Това са висши чиновници като него. Липсва приятелството. Вечерите, които Караненов устройва, си приличат. На тях не се общува, а се клюкарства за отсъстващите. Те са начин да не бъде сам, да избяга от ежедневната скука, а и да похарчи парите си, което прави с особено удоволствие. Третият син, Фердинанд, не приема никого у дома си, защото не може да си го позволи, и по тази причина той разиграва своя малък театър пред родната си

майка, сякаш тя е външен човек – необходим зрител и слушател.

Другият полюс, характеризиращ разпадането на битието, на социалното общуване, е конформизмът. Той е подчертан от Талев, когато описва живота на двамата поголеми братя. У тях има желание да се харесат на всички; те не спорят с онези, които са от същата социална среда – би било неблагоразумно. Фердинанд Караненов е тяхната противоположност. Той напуска всяка служба, обричайки семейството си на мизерия поради неумение, а и нежелание да се приспособи, ненавиждайки и другите, и себе си.

Кризата в битието на българина, която Талев описва в повестта "Последно пътуване", рефлектира и в неговия бит – в ежедневието, в начина, по който си служи с вещите, в начина, по който празнува, във всичко, което е важно за живота му.

Нека се спрем на дома в повестта. Той е най-съществената форма на личностно-емоционална изява. Във всички свои творби Талев отделя на къщата подобаващо място, защото в нея започва и завършва човешкият живот. Домът остарява заедно със своя стопанин и съхранява болките и радостите на човека, неговите победи и поражения.

В повестта "Последно пътуване" Димитър Талев описва не *дома* като цяло, а интериора – вътрешната му подредба, и то, като се спира на някакъв по-ярък детайл. Най-важният факт, който писателят съобщава, е, че старата къща, построена от бащата Караненов и оставена в собственост на майката, се разрушава от най-големия син, за да се построи на нейно място богатият и просторен дом. Грубото сметкаджийство е онази "сила", която кара Стефан Караненов да "гледа" майка си. Старото е заличено.

В творбата си Талев използва интересен художествен похват. Той *съпоставя* двата свята, двата начина на живот, двата морала, отразени в ежедневния бит, в подреждането

на стаите. Може да се говори и за опозиция "горе" и "долу". На "долния" етаж, в ниското, е новобогаташкото семейство на Стефан Караненов. "Горе", в таванската стаичка, до която се стига по вита и стръмна стълба, е "настанена" старата жена. Това може да се тълкува по два начина – морален и чисто битов. Стълбата символизира живота на майката – тежък, с премеждия. Таванът е израз на изолацията, на която тя е обречена, но от друга страна, той е по-близо до небето и звездите, а значи и до Бога – в нравствен смисъл.

Домът на Караненов очевидно е богат. Масичката е мраморна, завесите са от вносна дантела, приборите, с които семейството се храни – скъпи – и това е всичко, което Талев съобщава. Съвсем друг е подходът на писателя, когато описва жилището на баба Сия: "Стаята на баба Сия беше доста широка, таванът ѝ беше чупнат само на единия край. В единия ъгъл беше наредено широко легло – някогашното брачно легло на старата жена. До леглото беше сложен широк виенски стол с подпорки. Край стената отсреща бяха скринът и големият шарен сандък – някога баба Сия ги донесе на мъжа си пълни с чеиз; какво ли нямаше в тях и сега! В ъгъла към изток беше сложена в малък иконостас иконата на свети Никола с кандило, китка сух босилек, червено великденско яйце, няколко восъчни свещи. Подът беше постлан с шарени, старовремски черги – сама ги бе тъкала старата някога, още като мома в родния си град." Най-важният извод е, че докато вещите в дома на Караненови са просто мебели, то стаичката на баба Сия е съхранила в себе си цял един човешки живот; всеки предмет има своя история или ако цитираме С.Беляева: "В света на изкуството вещите винаги са били знак за човешката духовност".[2] Те са не само белег на съхранената привързаност към патриархалното минало, изпълнено с много радости, но и на формиране на индивидуално пространство.

Чрез вещите спомени майката измерва времето и брои отредените ѝ дни. Колкото и различна да е обстановката, която Талев описва в трите семейства, тя е еднаква в едно – навсякъде *липсва* иконата – символ на вярата. Единствено в стаята на старата жена тя служи не само за да се помоли на Бога, но и да "поговори" със скъпите си покойници – съпруг и син – единствените, пред които може да изплаче мъката си на майка, която не е желана. Липсата на икона в домовете на Караненови означава не само пренебрежение към религията; тя символизира откъсването от традицията, душевна деградация. Вярата в справедливостта, в доброто е заменена от друга вяра – в парите!

Вещите в повестта "Последно пътуване" са натоварени с много функции и една от тях е да подскажат на читателя какви са отношенията в семейството. Избирам един важен детайл – *спалнята* на съпрузите – интимност, която патриархалният българин не е излагал на показ – тя е табу за външни хора. Какво откриваме в повестта на Димитър Талев? Широкото брачно легло на Сия Караненова привлича погледа. То е символ на миналото, на здравото семейство, на любовта и не на последно място на продължението на рода. Под възглавницата старата жена грижливо пази избелялата снимка на починалия си син Живко.

Първото нещо, което се набива на очи и авторът неколкократно повтаря този детайл, е липсата на ред в дома на втория син – Михаил: "... вратата на спалнята беше широко разтворена, също и вратата към кухнята"; и още: "Спалнята още не беше разтребена, госпожа Вера бе спала до късно", или: "Нахлу струя свеж, топъл въздух, грейна слънце в спалнята, върху леглото, което беше цяло разхвърляно, изпомачкано и не много чисто. По тоалетната масичка на госпожа Вера блестяха разноцветни искри – по разни стъкла и стъкълца, бурканчета, никелирани щипки и пилички, върху килимчето на пода бе паднала четка за коса. Едното

крило на гардероба беше забравено отворено, по ниските столчета набързо бяха захвърлени дрехи, виждаше се и пеньоарът на госпожата. От леглото висеше краят на копринен юрган с разкопчан чаршаф, а в сянката под леглото се виждаше порцелановото нощно гърне."

В цитирания откъс Талев показва същността на героите си. Спалнята е "разтворена", интимността е изложена на показ – без срам, с някакъв цинизъм, който характеризира и отношенията в семейството. В него има много фалш и липсва любов. Затова и спалнята е просто стая – няма защо да се крие.

Относително по-съхранен е старият бит в най-бедното семейство. Вещите, които писателят описва, носят върху себе си отпечатъка на едно отминало време, но едновременно с това и по-друга нравственост. Изконно човешкото е съхранено. Леглото е старомодно, шарено, с метална табла, с покривка, правена на ръка, и бяла хасена възглавница. Миндерчето с везаните възглавнички и сватбената фотография на Фердинанд и Люба, както и блестящите от чистота дъски на пода доближават това описание до описанието на стаята на баба Сия. Всъщност, въпреки че в отношението на най-малкия син към майка му има нещо показно, старата жена разтваря сърцето си в най-бедния дом. Тук тя не пречи на никого.

В ограничените рамки на текста не биха могли да се анализират всички аспекти на взаимодействието бит – битие в повестта "Последно пътуване" и все пак бих искала да обърна внимание на още няколко неща. В патриархалното семейство *трапезата* заема особено място. На нея хората не само се хранят. Там се спазва йерархията. Споделят се новините, по-младите разказват как е минал денят им. Какво показва Талев?

В семейството на богаташа Стефан Караненов всичко е показно – колосаната покривка, скъпите прибори, отбра-

ните ястия. Това е предназначено за бъдещия зет – дипломат. В церемонията няма място за разговори – семейството се храни в пълно мълчание – и изведнъж – поредният ярък детайл! Тишината се нарушава от силното мляскане на домакина – простащината, грубостта са останали – те не могат да се скрият. На трапезата старата жена не заема почетното място – тя пречи и затова се отстранява. Дори в самотата си Сия Караненова спазва установения от векове ред: преди да започне да се храни, се прекръства.

Трапезата в дома на Михаил Караненов е част от изпълненото с бездуховност домашно пространство. Всъщност много трудно може да се говори за трапеза. Масата е отрупана, за да задоволи гостите – постоянни посетители като в ресторант. Съвсем естествено е, че сред тях за болната му майка място не се намира.

Например в разказа си "Старата къща" Димитър Талев среща читателите със съхранените обичаи, с традиционната почит към по-възрастните: "Вечерта мъжете се прибраха както винаги, почти едновременно и невестата ги посрещна, поля им да се умият, сложи трапезата за вечеря, но така умело и похватно, сякаш тук бе израснала. Седнаха да вечерят, едва бяха хапнали по няколко залъка и Йовка току се обърна към свекърва си:

– Боже, майко, колко вкусно ядене си сготвила!"

Разликата в отношението към старата жена от повестта "Последно пътуване" е очевидна. В нея липсва почитта, уважението. Единствено най-малкият син се опитва да покаже нещо по-различно, но писателят набляга на игровия момент, на показността: Фердинанд целува ръка на майка си, защото децата му го гледат, отстъпва й своето място на трапезата, за да демонстрира щедростта си, и се прекръства, защото майка му го прави. Все пак тази игра е за предпочитане пред обидите, на които старата жена е подложена в домовете на другите си двама синове.

Разпадането на патриархалното семейство е факт, който Талев с болка констатира. Прекъсната е не само връзката между поколенията. Моралът на българина е унищожен. В дома на Стефан Караненов всичко се ръководи от грубото сметкаджийство – стопанинът на къщата всъщност е глуповат човек, случайно преуспял в живота; вторият син на баба Сия е интелигентен, но не буди уважение; съществува ден за ден, за да прави заеми, да храни пошлите си приятели и да бъде мамен от циничната си жена, както и за да изпитва постоянен страх от живота. Не случайно Талев описва едно бездетно семейство – нима такива хора биха могли да възпитат децата си? Не по-добър е и третият син – неспособен да се задържи по-продължително време на едно и също работно място, той обрича децата си на мизерия, като строи въздушни кули. Стопаните на къщата не са ѝ опора. А тя заприличва на самите тях; здравият морал, чувството за дълг към дома не съществуват.

В живота на българина сватбата и смъртта са два ритуала, в които по особен начин личи традицията. Това са двата повода, по които родът се събира, за да ги отбележи по подобаващ начин. Те присъстват в повестта на Талев – жалки като битието на неговите герои.

Сватбата винаги е била кулминацията, увенчаваща любовта на двама млади хора. Но Мери, внучката на баба Сия – разглезено и посредствено момиче, и нейният годеник, бъдещ дипломат, нямат вид на влюбени. Те не се обичат; Талев употребява глагола "проучиха се". Женитбата е сделка. Затова и празникът е такъв – присъстват само "отбрани гости". За останалите във вестника е отпечатано съобщение. Пръстенът, който баба Сия пази с любов за своята внучка, остава непредаден.

Смъртта на един човек е също повод най-близките да се съберат, да се простят, докато е още жив, и да го изпратят в последния му път. Баба Сия си отива тихо от

света, но не заобиколена от децата си, а във файтона, който я откарва, за да прекара поредния месец при сина си.

Новото време руши старото, но дали това, което идва, е по-добро? Ето го тревожния въпрос, на който писателят търси отговор. Битът и битието са неразривно свързани и разрухата на едното води до разруха и на другото. Мисля си за тъгата, с която Иван Хаджийски говори за рухналия стар дом и построената на негово място съвременна безвкусица. Много ми се иска този анализ да завърши по-оптимистично, но текстът на Димитър Талев не дава такава възможност. Струва ми се, че той е видял нашето бъдеще – консумативно и бездуховно, обречено, ако не съхраним най-доброто от нравствеността, културата и традициите на народа си.

---

[1] Беляева, Сабина. Идеи на текста и времето. Перник, 1994, с. 298.
[2] Пак там, с. 114.

Публицистиката на Димитър Талев във вестниците "Македония" и "Зора"

Цвета Трифонова

Пропагандно-популяризаторското, литературоведското и издателското акцентиране върху историческата проза на Димитър Талев освен едностранчивост издава и добре обмислена идеологическа манипулация. Тя целеше да заличи от културната памет на нацията един важен дял от неговото творчество – публицистиката. Никога досега тя не е била събирана, издавана и коментирана, а напротив, бе грижливо премълчавана и игнорирана както от персоналните, така и от институционалните механизми на политическата система. Тайните служби на политическия контрол обаче не са пренебрегвали Талевите журналистически изяви, дори ги използват като негативен аргумент при репресиите спрямо писателя след преврата на 9.IX.1944 г. В секретното досие "ОНД-Видра"[1] като веществен изобличителен материал се пазят изрезки от статии, печатани във

вестниците "Македония" и "Зора", приложен е списък със заглавия на неговите уж "фашистки" и "шовинистични" материали от периода между двете световни войни. В секретен рапорт от 23.II.1951 г. се твърди следното: "В своята журналистическа дейност той със статиите си е нанесъл удар върху приятелските и дружески отношения между българския и македонския народ, застъпвал е шовинистични идеи и тенденции."[2] Това е само един от многобройните примери, които обясняват причините за половинвековното табуиране на Талевото публицистично творчество. Историята обаче за това дълго време успя да произнесе безпристрастната си присъда над същинските, а не над набедените фалшификатори. Претърпяха политическо и историческо фиаско онези, които представяха за истина идеологическите си абсурди и говореха за "македонски и български народи" в периода преди Втората световна война, когато "македонският език и нация" са съществували във фантазията на коминтерновските агенти, а автономната македонска държава изобщо не е мислена като реалност в световната политика по това време. А публицистиката на Димитър Талев тепърва ще разкрива историческата му далновидност и вярна интуиция на самобитен политик и голям български патриот.

Първото предизвикателство за литературния историк и изследовател е да обгледа и разчете същите текстове, но не за да опровергава прононсираното невежество на политическата полиция, а за да разкрие чрез тях неизвестното лице на писателя Д. Талев – това на пламенния родолюбец и безкомпромисния борец за освобождението на Македония, радетел на каузата за обединението на целокупното Отечество. Поради същата причина докладът ми обхваща визирания от тайните органи контингент от материали,

разположени хронологично в началото и в края на едно десетилетие – 1930-1934 и 1943 г. И двете дати са в непосредствена близост до важни пикови точки на националната история – преди и непосредствено до двата преврата от 1934 и 1944 г., което определя сходните идеологически, социалнопсихологически и емоционални параметри на публицистичните произведения. Десетки материали на страниците на вестниците "Македония" и "Зора" от тези годишнини носят подписа или почерка на Д. Талев. Те са резултат на неговото активно пребиваване в политическия живот на България между двете световни войни. За Димитър Талев публицистиката не е професия, а е иманентен израз на личността на писателя гражданин, който осъзнава писаното слово като висока мисия и служене на отечеството и на националните идеали. Едновременно с това актуалната журналистика е лабораторията, в която се абсорбират уроците на всекидневния живот, където факти, явления и идеи се подреждат и остойностяват, за да разкрият значимостта си като градиво на бъдещи художествени творения. Общите тематични насоки и духът на Талевите белетристични и публицистични произведения доказват единосъщието на неговите социални и творчески изяви. Въпреки безбройните превратности и преходи през различни времена и пространства, въпреки агресията на сменящи се идеологически и нравствени кодекси, нищо не е в състояние да ерозира интенционалните заложби на Талевата личност – възрожденски морал и светъл идеализъм, безпрекословна обреченост на Отечеството и народа си. Словото на Д. Талев е натоварено с функцията да пренесе тази пречистеност на духа на българщината през катаклизми и спадове, през забрава и нихилизъм и да ги предаде като неугасим живец на бъдните български поколения. Затова ако публи-

цистиката му отсъства от културната визия на съвременния читател, то губещият не е авторът, а топящият се, релативиращ контур на националната идентичност в днешния космополитен свят.

Кое е основното и характерното, което озвучава и отличава публицистичните творения на Д. Талев в нестройния и многогласен хор на родната журналистическа традиция? На първо място това е фактът, че публицистичният глас на Димитър Талев притежава характеристиките на духовно-историческа еманация – освен субективния изказ в него звучи и гласът на многобройната македонска емиграция. Като редактор на в."Македония" от 1932 до 1934 г. Талев е говорителят на една организация, която винаги е заемала особено място в политическата история на България – ВМРО. Освен това в публицистиката му се обединяват и наслагват заветите на първопроходците на народностното самоопределение от XIX век, усилията на строителите от Учредителното събрание (1879 г.) с надеждите и въжделенията на българите от всички краища на разпокъсаната родина. Няма никакво противоречие между личното, институциалното и колективно-националното, а подобно органично тъждество е съдба и привилегия на избраниците – в българската история и култура то принадлежи на няколко имена – П. Хилендарски, В. Левски, Хр. Ботев, П. Р. Славейков и Димитър Талев. Също като всеки един от тях Талев живее тук, но по дух и менталност си остава Човекът Оттатък, където повелята за борба и саможертва е жива и съдбовна както през предишната възрожденска епоха. Цялата устойчива, напрегната душа на етноса, застрашен от изтребване и асимилация, жадуващ с неистова сила свободата си, избликва в публицистичната му проза. В това пренасяне и отприщване на дълго натруп-

вана духовна енергия се материализира изконната свързаност на Македония с България, на Възраждането с модерните буржоазни времена. Възрожденско и комитско, идеално и злободневно съжителстват в Талевите текстове като израз на една сложна ситуация, изход от която в края на краищата няма. След едно окървавено епично въстание и три злощастни войни, след хилядите напразни жертви и попарени надежди ВМРО и Д. Талев в частност са стъпили на последната кота, отвъд която има само отчаяние и примирение, безразличие и братоубийствено озлобение. Пламенното публицистично слово на Д. Талев на страниците на вестник "Македония" трябва да бъде послание на незабрава и съчувствие към страдалците в заробените български краища, то трябва да е способно да разгори отново вярата на народа ни, че още е възможно спасението и обединението на целокупното Отечество. Това е публицистика на обществената съвест, предназначена да бъде предизвикателство към прагматизма на политическата класа и еснафския манталитет на инертните социални слоеве. В съответствие с реактивната специфика на жанра тя е събитийна и злободневна, изговаря и коментира актуалните проблеми на политическото всекидневие. Всяка злободневност обаче се наслагва върху една основна тема, изразена най-общо във фразата – "българската кауза в Македония". В цялата жанрова формация доминират три ключови лексеми – Македония и Целокупна България. В тях е втъкан непостигнатият национален идеал, но не като далечен мираж и безвъзвратно загубена ценност, какъвто е в днешното българско съзнание, а като жизнена необходимост и близка, дори предстояща перспектива. Около тези основни понятия се навързват тематичните линии на Талевата публицистика, неизменно свързани със страданията и съдби-

ните на българите в Македония и Западните покрайнини, с обединителната идея и попълзновенията на нейните врагове, с балканската история и политика и с международните проекции на вечно актуалния балкански проблем. Хронологичното фокусиране на материалите около 1933 и 1943 г. също не е без значение – осезаемо се чувства тревогата и напрегнатото усещане за катастрофа, която действително надвисва над страната с двата преврата от 19 май 1934 г. и 9 септември 1944 г. Очевидна е сгъстената енергетичност и експресивност на речта, израз на стремлението на автора да намери брод през хаоса и безпътицата, които все повече деморализират и ерозират устоите на българското общество през 30-те и 40-те години. Македонските бежанци болезнено усещат как в политическия живот вземат връх фактори, чужди на общите национални стремежи, готови да пожертвуват македонската кауза в името на егоистични лични и партийни, дори и чужди интереси. Това засилва резките интонации и отношението на нетърпимост към противниците на ВМРО, а всички изразни средства се концентрират в озвучаването на една мащабна тема – че Македония и България са части на неделимо историческо и етническо цяло. В разкъсвания от противоречия световен глобализъм, във все по-закостеняващия политически и икономически егоизъм на българската политическа класа Талевата публицистика не се отказва от амбицията да поддържа в душата на народа възрожденска чувствителност към участта на поробените братя въпреки очевидното изстиване на въодушевлението спрямо обединителната идея. На езиково равнище тази задача се разполага в разноречивите парадигми на родното: в преки назовавания ("Илинден е наша всебългарска гордост"), в синтагматични цялости от рода на "прекрасният и величав образ на

Целокупна България", в смислово обратими заглавия, например – "Българите в Македония", което подтекстово се чете "Македонците в България", понеже съдържанието представя огромния принос на българските интелектуалци, родом от Македония, в общата национална култура; или в метафорични конструкции, анимизиращи кръвното родство – "България и Македония са родни сестри" и пр. Прякото политическо внушение не изчерпва изразния репертоар на публициста. С богатата си ерудиция той свободно борави с историческото знание – злободневните му политически коментари често се съчетават с исторически анализ и символика. Пробивите в миналото достигат дълбоко в древността с цел да се докаже, че славянските племена като един от етническите състави на българската народност са населявали земите между трите морета, обгърнали Балканския полуостров. Следват кратки демарши в Средновековието, откъдето се извеждат имената на царете Самуил, Борис I, Крум Страшний, Симеон и Асеневците, през чието царуване са били очертани етническите граници на българската държава. В журналистическите етюди на Талев миналото се разглежда като свръхценност на нацията и се превръща в неоспорима аргументация на сегашните ѝ права и претенции в международната политика. В този публицистичен подход се проявяват отблясъци от Паисиевата историко-публицистична традиция, която в ракурса на модерните времена не може да прозвучи по друг начин освен романтично. Авторът има съзнание за своя закъснял романтизъм и затова след всяка подобна проява следват отрезвяващи, горчиви констатации: "Казахме как е било някога и не е мъчно да си представи човек какво би могло да бъде, но днес целокупният български народ едвам стига цифрата шест милиона",[3] или "Незавидната участ на бъл-

гарския народ в течение на много векове напомня остров сред море, което непрестанно рони бреговете му и ги поглъща стъпка по стъпка." и пр.

Още един интертекстуален пласт трайно се вписва в Талевата публицистична проза – възрожденският. На първо място са имената на великите възрожденски сенки, сублимиращи свободолюбивия дух и идеала за неделимото българско отечество – "отца Паисия", както почтително го назовава Д. Талев и "Христо Ботйов". Във фигурата на Паисий авторът изтъква преди всичко отческото и патриаршеското и така мотивира императивността на неговите завети за народностно самоопределение и идентичност. Във визията на Д. Талев Хилендарският монах заема мястото на съсредоточие на българската хронотопия – този будителски образ е възвисен в ЗНАК, свързващ времена и епохи, той е център на етнотопоса, в който се събират четирите посоки на българските географски реалии.

В едновременната митологизация и актуализация на Паисиевата личност и дело Талев използва най-високото ниво на сублимация като сакрализира и трансцендентира неговото присъствие в националното битие. Името на Паисий се превръща в полюс, уравновесяващ злата прокоба над България, възрожденският първоучител се мисли като светец закрилник и бдяща, вечно будна трансценденция: "Нека бъде най-после волята Божия, но все пак след отца Паисия българският народ няма да загине."[4] С тези слова Д. Талев дава израз на своето и всеобщото упование в мига, когато българската държава неумолимо се приближава към поредния антидемократичен поврат в своята пълна с перипетии история.

Словото на втория Талев кумир – Христо Ботев, присъства на страниците на в."Македония" пряко и косвено.

Ботевият девиз "Свобода или смърт" е заглавие на великолепно публицистично есе, но не като интертекстуален пренос на словесна формула, а като парола на новите македонски поколения. Ако за свободните българи Ботев е гениален поет и героичен революционен мит, то за сънародниците им в заграбените територии неговото име е знаме в мъчителното всекидневие на борбата им за свобода, а Мара Бунева е негова посестрима по подвиг и саможертва. "Едни умират, други се раждат и в душите на всички сияят три слова: "свобода или смърт"!"[5] – така Талев очертава историко-генеративната верига на духовното родство между поета бунтовник и неговите потомци във вардарската част на Македония.

В подкрепа на своите актуални политически задачи редакторът на в."Македония" плътно се опира и на оригиналните Ботеви текстове. Под наслов "Истина и пророчество"[6] са препечатани обширни откъси от две статии на Хр. Ботев във в."Знаме" от 1875 г. Целта е да се докаже, че гениалният полемист пръв е разбрал и разобличил сръбския шовинизъм и коварната сръбска политика спрямо българския народ, че още от миналия век датират завоевателните ламтежи и бълнуванията на сръбските крале за "велико Душаново царство". Така Ботевият безспорен авторитет и аксиологичната правота на неговото слово биват привлечени в подкрепа на идеологията на ВМРО, превръщат се в идейна основа и на Талевата публицистика.

След десет години същото перо пренася магнетичното сияние на Ботевия образ и на страниците на в."Зора", свързвайки го с актуалните исторически събития. "Песните на вдъхновения поет и всяко слово на революционера Ботев – това са скрижалите на новото време, на освободителното ни народно дело, на възхода ни като нация"[7] –

пише Талев през 1943 г., инициирайки по този начин присъединяването на македонските земи към свободна България. Ботевата мисъл и "скрижали" се валидизират, призвани да дадат върховна санкция на осъществената национална мечта. В есето "Христо Ботйов" публицистът Талев по оригинален начин интерпретира житейския подвиг на националния поет. В семиотичен план изобразява трите екстатични точки на Ботевия път в историята и ги подрежда в реда, в който те взаимно се обуславят – *целувката – срамът – саможертвата*. Целувката на Козлодуйския бряг е означаващото на свещената любов към родината, вторият елемент е срамът на войводата, когато хвърля жълтиците на роба за недопечените агнета, срам, примесен с болка за робския страх, подлост и егоизъм, а гордата му саможертва е детерминанта на предишните две състояния. Д. Талев всъщност очертава семиотичната матрица, с която сякаш онтологично са белязани българският дух, история и съдба. Тук е мястото да спомена, че приемствеността между Ботевата и Талевата публицистика не е само на тематично и националноидеологично равнище, а се провежда и посредством стилно-езиковите структури на текста. Става дума за едно и също прозрачно, експресивно, сугестивно слово, зад което стои душевна прямота, истинност и доблест на мисълта. Борческият дух, безкомпромисната позиция, повишената емоционалност, саркастичната интонация са еднакво присъщи и за двете текстови формации. И двамата автори болезнено изстрадват тежката участ на народа и земята си, затова не пестят суровите епитети и красноречивите идиоми, когато трябва да се заклейми предателството и себелюбието, робската сервилност на своите и вероломството на чуждите. Съществуват, разбира се, различия, основани на съотношението между гения и

таланта. В Талевите публицистични текстове не ще открием Ботевската визионерска стихия и мащаби на въображението, нито раздвижените в поетически ритъм синтактически периоди и образни паралелизми. Ако за Хр. Ботев публицистиката, както и поезията, е спонтанна проява на неговия гений, то за Д. Талев тя е акт на политическа целесъобразност, дълг пред потребностите на момента. По-важното е обаче, че до идеолозите на националноосвободителната кауза от епохата на Възраждането се присъединява в новите условия още един голям родолюбец и талантлив творец. В тази непрекъсваема духовно-историческа парадигма Паисий Хилендарски е първоначинателят, сюблимният връх е поетът революционер, а Димитър Талев е трагичната страдалческа фигура, обречена да дочака нейното окончателно крушение, да преживее безславното сгромолясване на едно лелеяно от векове национално мечтание.

Идеята за освобождението на Македония като общонародно, всебългарско дело се разширява и в пантеонните обеми на публицистичните текстове, като в тях се включват освен имената на македонските апостоли и комити и познати имена от всички български краища. Редом с Гоце Делчев, Борис Сарафов, Тодор Александров, Симеон Ефтимов и др. Д. Талев поставя имената на Пейо Яворов, Кръстю Асенов, Марко Леринski, цар Борис III и пр.

Топографският дискурс е също тъй съответствие на хармонично окръгленото, утопично българско мироздание. Към вече сътворената етнотопонимия, конотираща идеята за неделимостта на родното пространство в творчеството на Ив. Вазов, П. Яворов, Т. Траянов, Кирил Христов, Дим. Талев прибавя съкровените македонски топоними, извеждайки ги в сферата на символната функционал-

таланта. В Талевите публицистични текстове не ще открием Ботевската визионерска стихия и мащаби на въображението, нито раздвижените в поетически ритъм синтактически периоди и образни паралелизми. Ако за Хр. Ботев публицистиката, както и поезията, е спонтанна проява на неговия гений, то за Д. Талев тя е акт на политическа целесъобразност, дълг пред потребностите на момента. По-важното е обаче, че до идеолозите на националноосвободителната кауза от епохата на Възраждането се присъединява в новите условия още един голям родолюбец и талантлив творец. В тази непрекъсваема духовно-историческа парадигма Паисий Хилендарски е първоначинателят, сюблимният връх е поетът революционер, а Димитър Талев е трагичната страдалческа фигура, обречена да дочака нейното окончателно крушение, да преживее безславното сгромолясване на едно лелеяно от векове национално мечтание.

Идеята за освобождението на Македония като общонародно, всебългарско дело се разширява и в пантеонните обеми на публицистичните текстове, като в тях се включват освен имената на македонските апостоли и комити и познати имена от всички български краища. Редом с Гоце Делчев, Борис Сарафов, Тодор Александров, Симеон Ефтимов и др. Д. Талев поставя имената на Пейо Яворов, Кръстю Асенов, Марко Леринski, цар Борис III и пр.

Топографският дискурс е също тъй съответствие на хармонично окръгленото, утопично българско мироздание. Към вече сътворената етнотопонимия, конотираща идеята за неделимостта на родното пространство в творчеството на Ив. Вазов, П. Яворов, Т. Траянов, Кирил Христов, Дим. Талев прибавя съкровените македонски топоними, извеждайки ги в сферата на символната функционал-

ност.

"И когато някой се опита да ни заблуждава, да ни мами, да ни внушава греховни пред родина и народ, пред бъдещето на децата ни помисли, когато нашите врагове ни заплашват и ни подканят да напуснем Морава, да напуснем Шар и Охридското езеро, да напуснем Грамос, Снежник и бреговете на Бяло море, нашият общ и решителен отговор ще бъде: Тук е България."[8] Този възглас е лайтмотив не само на тази статия и на пътеписите му" ("На сръбско-българската граница при Деве-баир"), но и на цялата Талева публицистика. Географските синоними на целокупната родина очертават също и границите на една екзистираща душевност, в която се разчита драмата на прокудения човек, разлъчен и лишен завинаги от своето интимно, съкровено лоно, от роден дом и бащина земя.

В кратките се публицистични есета Д. Талев води борба на много фронтове. На прицел най-често е вероломството на балканските съседи и тяхната жестока денационализаторска политика спрямо българското население в Македония, Тракия и Западните покрайнини. Можем да си представим болката и яростта на македонските деятели от тези години, които още не са прежалили родните огнища и братята си в загубените територии, когато още кърви в сърцата им мъката по загиналите другари. Нихилизмът и отчуждението от образа на общата родина все още са спорадични и слаби тенденции и в общественото съзнание в България, затова и в публицистиката на Д. Талев често прозвучава скръбен и мъжествен поплак от непостижимата родна земя, сякаш отново и отново се възземат воплите на Вазовите хъшове, за да не заглъхне никога трагичната и мрачна мелодия на разединената и разлъчена вътре в себе си колективна екзистенция.

"Връщаме се покрусени. В душите си носим мъченическия образ на един народ, народът сред който сме се родили и отраснали... По нашите лица стоят засъхнали сълзите на една люта мъка и на непобедим копнеж."[9] – това са словата, с които Талев се включва в трагическия хор на големите национални поети и с които ни навежда на мисълта, че публицистичният жанр в неговата интерпретация е по-скоро *изповед*, а не регистрация на текущото.

Емоционалната експресия носи в себе си тревога, безсилие и разочарование пред отдалечаващата се национална цел в навечерието на 1934 г., когато един военнополитически преврат ще анулира половинвековните усилия за освобождението и приобщаването на Македония. Затова Талевите текстове са пълни с мрачни предчувствия, когато описва потискащия политически и морален климат в страната и враждебните отношения между балканските държави. В името на днешните успокоени реалности се налага да пропусна тази най-обширна международна тема, ще подчертая само, че съществува постоянен мотив на разобличение и гняв, концептиран най-общо в два синонима – "тирания" и "гнет" спрямо българското население в заграбените територии. В този контекст се вплита и втората основна тема – за външната политика на българските правителства и поведението на политическите партии спрямо македонския въпрос. За тях перото на Д. Талев не пести безпощадни квалификации и присъди, водено от мисълта, че вътрешните врагове на националната кауза са по-опасни от външните, а те са партийният меркантилизъм, партизанските спекулации, безразличието и егоизмът към съдбините на изконните български краища. С тежки, но правдиви укори гневът на автора се стоварва върху българските правителства, които за 12 години след Ньойския диктат не са

направили нищо за сънародниците си отвъд орязаните граници. Непримирим и язвителен е публицистичният език, когато съди онези политически среди, които постепенно въвеждат във външната политика един унизителен и срамен компромис – да бъде пожертвана Македония в името на някакви имагинерни отстъпки и умиротворяване на балканските страсти и отношения. В. "Македония" и ВМРО (Ив. Михайлов) са яростни противници на т. нар. "Балкански пакт", със скептицизъм и гняв следят "дяволската игра" на балканските въжеиграчи и непрекъснато предупреждават обществото, че срещу обещаваните отстъпки от страна на Сърбия "тя ще смъкне широки ремъци от кожата на българското тяло" и "ще стисне душата ни в шепа". В името на своята заветна цел и мечта те не премълчават резервите си и към дипломатическите визити на цар Борис III в Белград и Букурещ през 1933 и 1934 г. Макар да запазват почтителното си отношение към монарха, категорично и твърдо изискват отчет за договорките относно съдбините на Македония, Западните покрайнини и Добруджа в едно недвусмислено заглавие – "Искаме ясен отговор!"[10] Ако подобна твърдост е адресирана към върховната институция на държавата, то какво остава за партиите и политиците, за противниците от протогеровисткото крило на ВМРО. За съжаление зловещите характеристики и прогнози в уводните статии на в. "Македония" твърде скоро се сбъдват, що се отнася до нихилистичната, антинационална политика на политическия кръг "Звено" около П. Тодоров и БЗНС "Пладне" начело със сръбския агент К. Тодоров или до коминтерновския македонски комитет във Виена, определен от Талев като "червения сатана". Ето как лаконично и точно е изразено мнението на публициста за котериите на политическа основа в статията "Тежкият ка-

мък"[11]: "Българската политическа партия отдавна вече е престанала да бъде творческа сила. Днес българската политическа партия е спекулантско грабителско сдружение за сметка на държавата и народа." Дали тези думи и до днес не "тежат като камък" върху народното ни битие и дали не трябва да сме малко тъжни от факта, че българските писатели освен будители са и пророци! Моралната деградация, политическото загниване и всеобщият духовен упадък намират своята изпълнена с горест санкция и в забележителната статия на Д. Талев "Още не са погребани всички надежди"[12]. Тя представлява прям и безпощаден политико-психографски анализ на отделните етажи на социалната стратификация и е принос за националното себепознание. Изводи и характеристики в нея звучат с ботевски безмилостен сарказъм и с приглушена алековска болка. Би следвало да имаме сили да погледнем истината за нашия национален живот с очите и със смелостта на Димитър Талев, а не да се уповаваме единствено на романтично идеализираните, ретроспективни представи за народностния ни лик и характер, сътворени от Д. Талев в носталгичния курсив на известната четирилогия. В периода между двете световни войни ситуацията е коренно променена, равносметките са безутешни, а травмите върху духа и морала на нацията терзаят дълбоко интелектуалната съвест на твореца. Затова ще цитирам тук откъс от тази статия, която и без това скоро няма да види бял свят:

"Онова, що бликна като жива сила в душата на българина, когато след 500 години робство той възкръсна за нов живот, що го изтръгна от обятията на сигурна гибел и го тласна към възход, за едно кратко време биде сломено от чужди, биде прахосано, проиграно от свои. Външните, чуждите врагове не бяха толкова опасни, защото те не

можеха да затрият окончателно цял един народ. Много по-опасни бяха вътрешните, своите. Ония некадърници, шарлатани, мародери, които бяха заграбили всичко в своите ръце, разпиляваха безразсъдно народния труд, спечеленото с реки от кръв, ръфаха безмилостно народната снага, сееха поквара. Настъпи страшна действителност. Един голям дял от българското племе остана пак под робство, остана да гори в пламъците на една борба на живот и смърт. Свободните българи изнемогват под смазващото бреме на преживените след толкова много жертви неуспехи, следвани неотстъпно от същата глутница разсипници и негодяи. Би помислил човек: настъпва вече край. Чуждите, външните врагове нанасят удар след удар. Вътрешните, своите – хищна паплач от слепи партизани, обществени въжеиграчи, лукави народни доброжелатели, щастливи глупци с пъргави ръце и мекотели паразити – продължават да смучат народните животворни сокове, да отслабват ръката, що трябва да се дигне за отбрана... И ето, пред тая страшна действителност българската интелигенция преви врат, падна победена пред суровото изпитание, на което бе подложен целокупният български народ. Тя се изплаши от тежкия кръст на страданието и напусна своя пост. Не рачи да тръгне по стръмните пътища на подвига, но кривна по калните пътеки на компромиса, на едно жалко съществуване, продавайки своите дарби на безценица по шумните панаири на днешния обществен и политически живот, дето господаруват нахалството, безсрамието, подлостта... Народът остана сам – плячка на тъмна сган. Няма кой да го утеши, кой да го поучи, кой да го поведе. Остана сам с безкрайната си мъка, обезнадежден, отровен от апатия."

Към този мрачен социалнопсихологически портрет на българското общество почти няма какво да се прибави

освен това, че Д. Талев е сред малцината, които никога не са напускали поста си на синове на своя измъчен народ. Дори в най-тежките ситуации неговият непримирим възрожденски дух не е потъвал в пропастите на нихилизма и отрицанието. Дълбаейки в тъмните окопи на националната психология, той търси не само горчивите корени на самопознанието, но и светещите точки на надеждата за спасение и възход. В своето духовно търсачество се домогва до жестоки истини и прозрения за себе си и организацията, която представлява, за българската история, бит и характер. Публицистичните му текстове се превръщат в откровения, притежаващи сугестията, яснотата и вечния живот на максимите, в които е разшифрована енигмата на националната участ. Статията му във в."Македония", озаглавена "Посока, цел и средства"[13], е посветена всъщност на сгрешените посоки, на безпътицата и историческата слепота, с които българинът се лута из руините на своя национален живот. Д. Талев изговаря и дава образ на безизходицата може би с надеждата да намери алтернатива на злото и братоубийствата между двете крила на ВМРО.

"В мъчителното себеизяждане и себененавистничество ние ослепяхме и не виждаме истината, която блести в очите ни и която може да се изрази с една дума – борба. Да разкъсаме тая мрежа, в която сами се оплитаме, за да се отворят очите ни и да видим, че не враговете ни са толкова страшни, колкото сме страшни сами за себе си. Това е простата и жестока истина в нашата национална трагедия, това е белегът на нашата народна съдба."[14] Талевите думи за вътрешното противопоставяне и самоизяждане се потвърждават многократно в историческия път на нацията, дори идва ден, когато той сам е принуден да изпита на собствен гръб тяхната безмилостна правота.

След всичко казано дотук конвенционализираната представа за писателя като носител на хармонично светоусещане и създател на хармонично-балансирана българска вселена отпада. След прочита на неговата "неизвестна" публицистика се откроява "другият" му образ – дисхармоничният, драматично раздвоеният, в който сложно се преплитат тъмните и светлите страни на етнофеномена. Напълно споделям идеята на Св. Игов, че в художественото си творчество той продължава и синтезира Вазовите патриотични и Йовковите хуманистично-естетически традиции. Но също така не може да се отрече, че в Талевия личностен и творчески диапазон продължава и избуява Паисиево-Ботевото бунтарско начало, способно да взриви апатията, страха и конформизма в духа на нацията. Би могло да се каже, че в двата си дяла – белетристика и публицистика – Талевото творчество събира в модус двете основни национално-културни стратегии. Според мен то въплъщава устремът на нацията за излаз от низините на историята и от мрака на битието в търсене на висини, на светлина и хармония. Друг е въпросът дали българският Сизиф, ако някога успее да достигне мечтания връх, би бил способен и да остане там.

---

[1] Лично досие N 16410 в архив на МВР, ф.3, оп.2, а.е.1037.
[2] ОНД "Видра", л. 151.
[3] В. "Македония", 24.VII.1930 г. "Не примирие, а борба".
[4] В. "Македония", 31.X.1933 г.
[5] В. "Македония", 1933 г., "Свобода или смърт".
[6] В. "Македония", 21.XII.1933 г. "Истина и пророчество".
[7] В. "Зора", 2.VI.1943 г.
[8] В. "Зора, бр.7244, 1943 г., "Границите на България".
[9] В. "Македония", 10.IV.1930 г. "На сръбско-българската граница при Деве-баир" (пътни бележки).
[10] В. "Македония", 23.XI.1933 г., "Искаме ясен отговор".
[11] В. "Македония", 21.X.1933 г., "Тежкият камък".
[12] В. "Македония", 26.VII.1930 г., "Още не са погребани всички надежди".
[13] В. "Македония", бр.2223, 1934 г., "Посока, цел и средства".
[14] В. "Македония", 26.VII. 1930 г. Цит. съч.

Неосъщественият път към драмата

Мариета Иванова

Единствената си пиеса "Под мрачно небе"(1932) Д.Талев създава в своя ранен период и за мнозина днешни читатели тя е напълно непознат щрих от творческия свят на писателя. Контекстуално можем да я отнесем към идейните построения в прозата му от 30-те години, както и към съществуващите почерци и нагласи в драмата през посочения период. В оптиката на засилен жанров експеримент сякаш няма нищо необичайно в насочването на Талев към действените и комуникативни възможности на един публичен жанр,особено примамлив със своята сценична жестовост. Театърът се явява специфично огледало на социалните и културни събития и техния граждански резонанс. Междутекстовата положеност на тази драма сред цялостната публицистична и творческа дейност на писателя през войните засилва впечатлението за търсене и експеримент. Младият Талев вече е заявил своя интерес към технологията на епопейното мислене и представяне на историческите факти с трилогията си "Усилни години" (1928 – 1930), навлязъл е в жанра на късия разказ и нерва на публицис-

тичния изказ с поредица от разкази и публицистични материали, преминал е през психографския портрет с биографията на Гоце Делчев, изкушил се е дори от възможностите на етнографския разказ (текст за гр.Прилеп). Тази така разнопосочна жанрова ориентация през ранния творчески период на писателя сигнализира за активно търсене, за проиграване на различни подходи към един постоянен обект на художествено изображение, на емоционално влечение и нравствена отговорност – родната Македония, чиято география авторът е напуснал, но чиято историческа съдба го преследва до края на дните му. Националноисторическото битие на македонския народ в различните му проекции се превръща в съдбовна и постоянна проблематика в творчеството му, превръща се в тема – лична съдба и орисия, тема – страдание и проклятие, – самопознание и просветление , в тема за философска рефлексия на човешката екзистенция – аз / другите. Изследователите отдавна са обърнали внимание на този факт – полагащ основата на художествения космос на писателя, и са изследвали смислопораждащите му свойства. В пиесата на Д.Талев следите на тази проблематика се свързват със съпътстващите я исторически топоси – действието в нея се развива в последните години на Македония под сръбска власт. Градът, в който протичат твърде драматични събития, остава анонимен, неназован и функционира като метонимична проекция на посочените съдбовни събития в цяла Македония. Когато пише драмата "Под мрачно небе", Талев е редактор на в. "Македония" в особено напрегнат период на македонските брожения, на идейни разночетения и упорства около македонския въпрос. В тази връзка съществува интертекстуална обвързаност между Талевата публицистика от този период и идеологемната реч на героите от пиесата. Текстът на драмата е емблематичен с оглед стремежа на писателя да подчини своя голям епически сюжет,

да трансформира един познат материал по логиката на друг жанр, да пресъздаде събитийността чрез действен анализ, да овладее друг тип организация на историческата и битова събитийност. В по-късното си творчество писателят отново ще се обърне към техническите възможности на драматургичния подход към историческите факти и събития – сценарно преработвайки най-популярните си творби – "Железният светилник" и "Преспанските камбани", и въпреки това мисленето на епика няма да се освободи докрай, да позволи редукцията на действието до модела на тук и сега. Визията на разказвача ще разнищва конфликтите с неизбежната дистанция на епичния рефлекс. Той винаги ще си остане доминиращ, затова и интересът на Талев към възможностите на жанра няма окончателно да спре, а само ще се видоизмени, ще прерасне в страст към драматизация на вече утвърдени романови цялости.

Обръщането към драмата и нейната действена стратегия при писателя е и резонанс на една обща нагласа в междувоенния период, свързана със засиления интерес към сценичното, с публичната въздейственост на идеите и по-бързата им обществена консумация, което от своя страна активира драматургичното мислене и присъствие. Всепоглъщаемостта на жанра изкушава всички големи лирици и прозаици, които се разписват на неговата територия в предвоенния и следвоенен период като Страшимиров, Яворов, П.Тодоров, а по-късно Йовков, Р.Стоянов, Г.Райчев,Л.Стоянов,Вл.Мусаков,Ив.Грозев и редица други автори. Драматургичният жанр в отделни свои разновидности достига до своеобразен тип каноничност и се превръща в достъпна зона за всички, усвоили правилата на писане.Талев също приема предизвикателствата на жанра.

"Под мрачно небе"е камерна пиеса, събитийно съсредоточена около промените в големия и стар македонски род на Илия Божинов. Ако трябва да я отнесем към опре-

делен тип жанрова организация, ще открием функцията на мелодраматичния подход към представяните събития и моралистичната рефлексия на тезисната пиеса. Това е по-скоро драма на идеите и оголената националноосвободителна кауза, но не в аналитичния брехтовски вариант, с интелектуалните уловки и параболи на мисълта, а в един по суров и отрезвяващ балкански вариант, наивистичен и патриотарски в своите крайности. Талевата драма се приближава до поетиката и проблематиката на драмата в предвоенния период с оглед експлоатиране на кодовете на социалната мелодрама и същевременно изтегля нишка към македонския драматургичен цикъл на Страшимиров с пиесите му "Прилепски светци" (1900), "Отвъд" (1906) и "Чужди" (1912), без да стига до психологическите бездни от драматизацията му на "Хоро". Прецизираното разнищване на конфликтността я доближава до типа на Вазовата историческа и моралистична драматургия.

Ако се впуснем в анализиране на отделни елементи от поетиката на пиесата, ще попаднем на следите на междутекстовата ѝ обвързаност с предвоенното и следвоенно творчество на Талев. Темата е онази постоянна и съдбовна величина – свободата на Македония, която от своя страна пронизва и изгражда различни светове и се моделира със средствата на различни подходи в Талевия художествен космос.След войните въпросите за национална и личностна самоидентификация са особено обострени, родното като идейна, психологическа и морална категория отново разполовява мисленето на българския човек.Тя се превръща не в реалия – утопия,а в болезнено дискусионна величина, във вътрешна норма на поведение,отвеждаща към патриархалните устои в колективното съзнание, към родовата памет на индивида, към знаците на културния етос. Естетическата и аксиологична интерпретация на конфликтността в Талевата пиеса е опит да се намести художест-

вената призма към неразривната връзка между личнобиографичното и националноисторическото. В диспозитивите на проблема родно – чуждо конфликтът намира своята социална и индивидуална плътност.

Зад буквалистичната метафора на заглавието – "Под мрачно небе", отвеждаща към мрака на чуждото потисничество, се разгръща идеята за личния избор, за ритуалното приобщаване на индивида към историята. Идеята за личностното и национално самоопределяне е позната от публицистичните текстове на писателя, от ранната му трилогия и ще продължи да го занимава през целия му живот. Тази ключова проблематика задейства интерпретациите на ред устойчиви мотиви, намерили своята пълна реализация в романистиката на писателя. Пагубната страст на сръбския управник – прокурора Воислав Вуич, към снахата на най-видната македонска фамилия в града Магда оформя профила на една колкото социална, толкова и лична драма – драма на честта, която обраства с нови значения, тъй като този частен конфликт се снабдява със социална значимост и се проектира на екрана на консолидиращо се национално самосъзнание. В параболата на неговите драматургични проекции има много мелодраматичен патос. Активното присъствие преди войните на социалната мелодрама в театралносценичното пространство сякаш е повлияло на младия драматург в сюжетно-фабулното концепиране на събитията, наложило е своите правила. Драматургичният разказ се структурира според предписанията на жанра, в основата на който стои една изключителна страст, предопределяща събитийния комплекс. В упоритото влечение на сърбина към македонската жена липсва романтизма на любовната жестовост, отсъства дори трагиката на любовното напрежение, на раздвоеността и колебанието в избора, тъй като това влечение е безответно и в него се оглежда само мъжката амбиция на

господаря, експлоатираща властовия комплекс за притежание. Авторът упорито пропуска възможностите, които пролуките в жанра и избраната проблематика предполагат – например драматичните възможности на очерталия се любовен триъгълник. Словесното и действено поведение на героите се моделира от предлаганата стратегия на едноизмерност. Персонажите са положителни или отрицателни типове, които се ръководят само от своите благородни или мерзки чувства, страсти и намерения, далеч от трагични съмнения и драматични противоречия. Дори когато се появят наченки на колебание и раздвоение в драматичния образ (откриваме ги в поведението на Магда, Кирил и Илия), те отекват някак немотивирано и случайно като промъкнали се чужди жестове, неприсъщи на поведенческата стратегия на героя. Цялата мелодраматична интимна събитийност би изглеждала измислена и нелепа, ако Талев не бе я наситил със социално съдържание, вграждайки я в един драматичен националноисторически развой. Действеният модел, обвързан с един предпоставен конфликт между добродетел и порок, се освобождава от своята морална императивност, усложнява се, обраства с нови социално-етични конотации. Моралният конфликт търси своите соцалноисторически координати.Той има конкретни пространствени параметри и символни измерения. В драмата, както преди в трилогията "Усилни години", Талев обвързва основните категории на личното и историчното със символните проекции на образите на дома и площада, (където се намира околийското управление и кръчмата) – основни топоси на действието, образи на съкровената интимност и на социалната регламентация, на личната свобода и социални жестове. Домът на Илия Божинов е ключово място в развитието на действието – в три от шестте картини събитията протичат в него. Той е дом, убежище и закрила, дом – опора срещу агресивното

поведение на поробителя (не случайно протагонистите намират разбиране и закрила зад високите му зидове). Домът присъства в пиесата като система от стойности, валидизиращи вътрешната йерархия на ценностите в едно разделно време. Патриархалното и патриотичното, интимното и общественото се остойностяват в пространството на дома по нов начин, осветени от един друг статут на живеене. Езиковото и действено поведение на персонажите в дома отвежда към легитимността на националносуверенното, към сакралните формули на родовия морал и митопоетично съзнание, докато същото това поведение в кръчмата и околийското управление – другите основни места на действие – въвежда манипулативния език като знак за отроденост, за агресия, потисничество и насилие, като сигнал за подменени стойности (носител на този тип поведение е Триногов – обезроденият и обезличен герой). Домът като реалия в пиесата функционира в два плана – като място на защитеност и уютност, на културноисторическа съхраненост, който предлага в символен вид идеята за изначалната хармония и цялостност на битието (библейските цитати и тяхната рефлексия в поведението на героите). И същевременно това е дом на съмненията и прозренията, отказващ опора и закрила на неосъзналите своята личностна свобода, на отказалите се от национален идентитет. Като дом на съпротивата, на активната конспиративна дейност, средоточие на исторически промени и конфликт, той трябва да бъде разрушен, а фамилията разорена – факт, който от своя страна предизвиква разпадане на родовата цялост, за да се възроди и съгради друга общност – тази на нацията. Синовете на стария Божинов се оказват на житейския кръстопът в един значим националноисторически момент, когато личностното самопознание и самоопределяне отвеждат към корените на националноосвободителната идея, а личностното съзряване репрезентира

националната осъзнатост като част от един историко-културен модел. В тази връзка домът в пиесата функционира като протеза, която легитимира страха и неувереността при по-малкия син на Божинов, отказващ акта на национална самоопределеност, и бунт срещу наложения ред и в същото време той е необходима опора в процеса на национално оразличаване, респективно личностно развитие при по-големия син,остойностил своя избор, взривявайки предписанията на традицията. Тази латентна конфликтност, в която се крие огромен драматичен заряд, вътре в дома си остава загатната и неразработена от младия автор. Домът в пиесата функционира изцяло в регистъра на Башларовата топонимика – като вместилище на съкровена цялост и патриархален уют, утаила в себе си унаследените представи за добро и зло. Домът на Илия Божинов се моделира чрез идеологемите и политическите емблеми на Възраждането, за да извърви нелекия и драматичен път на разпада, на разрушаващите се човешки взаимоотношения. Той приема конфликтността в себе си, за да я укроти и трансформира. Истинският конфликт в драмата идва отвън, продиктуван от страстите и морала на властника и си остава заключен в неговата сфера на проява.Трансформациите в дома са символно средоточие на личната му и социална оцветеност. Посочените драматични проекции на конфликтността не намират своята действена реализация. Това прави драматичния конфликт предпоставен, външен спрямо действения модел на пиесата. Носи се от персонажите, но не избухва в поведенческите им актове. Това е драма на предпоставената каузалност, която има своите външни знаци, но няма дълбока драматургична аргументация, защото психологическата вграденост на действието все още убягва на разказвача Талев. Заложената в сюжета силно драматична събитйност не намира своя драматургичен израз.

Протагонистите и тяхната съдба препраща към друг основен проблем в Талевото творчество – този за приобщаването на личността към съдбата на нацията. Всичко тръгва от семейното огнище, което в един момент бива изоставяно с оглед личностното развитие на героя. Основните фигури в пиесата, като Магда и Кирил, имат смелостта да следват този модел, да изоставят уюта на дома и да излязат на пътя, на кръстопътя на историята. Драматичният персонаж поема нови функции, които авторът не успява да разработи. Показателен в това отношение е образът на Магда. Като средоточие на класическата конфликтност – морал/дълг, той се оказва средищен в пиесата и е поредно обвързан с проблема за пагубното очарование на женските образи с тяхната царственост и достойнство в творческия свят на писателя. В него се оглеждат елементи от приказно-вълшебния архетип, изплувал от фолклора, чийто далечен първообраз е Славейковата Гергана. Романтичната оцветеност на персонажа се размива от декларативността на нравствените пристрастия, от патоса на доброволната саможертвеност, следващ модела на християнско-религиозната жестовост. Този образ е средоточие на истински драматизъм. Той е много благодатен за моделиране, тъй като се явява център на отработените от традицията ценностни модели и същевременно в него става пробивът на историята, в него отеква викът на историята, като безсъзнателен жест на личността, отхвърлила насилието, но и като жест на онзи свободен Талев човек, приел предизвикателствата на съдбата. Героинята постепенно губи доверието и обичта на другите снахи и синовете на Илия Божинов и се превръща в център на онова безвиновно страдание, което съпътства духовно зрящите. Нейната патриархална съхраненост няма да ѝ попречи да извърши убийство не само под въздействието на едно моментно състояние, а като дълбоко осмислен акт, като вграждане в един нов

ценностен ред – този на бунта и осъзнатата съпротива. Жалкото е, че разказвачът не успява действено да уплътни този предпоставен драматизъм, да го превърне в плът и кръв на действието, а не да го заложи в реториката на образа. Всъщност големият недостатък на пиесата е, че всички образи са някак реторични, прозрачни – фигури от една добре замислена драматургична конструкция, която авторът не успява да възсъздаде действено и художествено убедително. И все пак идеите, темите и мотивите, вградени в тази единствена Талева пиеса, илюстрират съдбовния размисъл на разказвача за пробуждащото се съзнание и търсената идентичност на българския човек в съдбовен исторически момент. Със своите символни проекции те отключват едно друго високо нравствено пространство, в което познатите образи и фигури от Талевото творчество се разтварят в обективността на драматургичния разказ, а малките социални, интимни и бунтовни конфликти се уедряват и драматично разполовяват. Писателят не овладява драматургичния език, не постига въздействието на действената и ефектна драма, но успява нещо друго, симптоматично – да оголи още повече драматизма на една архетипна ситуация – тази на робството и бунта, на властта и свободата, на самопреодоляването и самопознанието.

Различният Талев

Вихрен Чернокожев

Талевият роман "На завой", издание на библиотека "Завети", излиза през октомври 1940 година. Корицата е от Александър Жендов; рисунките му по онова време вече са емблема на "левия литературен фронт". Критиката – от Бадев до Георги Константинов – посреща романа като "ценно постижение на нашата нова белетристика след войните", когато "Обезверена, интелигенцията ни се бе озовала в безпътица. Едни свърнаха към покоя на отшелничеството, други се вляха в потока на бунта, трети, и те бяха най-много, се погрижиха за собствената си кожа и според случая нагаждаха се към всички ветрове: към властта, към бунта или дори към чужди страни."*

Четири години по-късно – пак през октомври – романът е арестуван от деветосептемврийските "победители". И започват митарствата на неговия автор в Дирекцията на милицията, Софийския централен затвор, после лагерите "Бобовдол" и "Куциян"... Заради няколко страници, където Талев си е позволил да твърди: "комунизмът е един неосъ-

* Йордан Бадев. – Зора, № 6488, 30 ян. 1941.

ществим идеал", защото се крепи върху "ужасите на революцията" и "юмрука на диктатора". Вярвайки, че човешката природа въпреки всичко е по-силна от насилието, Талев на свой ред посочва единосъщия корен на комунизма и фашизма; те унищожават човешката личност "в един общ калъп". Още в началото на 30-те години тая позиция е категорично защитена в статиите на приятеля му Йордан Бадев.

Отварям "На завой" не заради някаква "преоценка", която просто ще смени знака пред скобите. Не и заради отскорошната му апокрифна слава на арестувана, забранявана и съзнателно забравяна книга, около която витае половинвековно мълчание.* В българската словесност има немалко подобни примери. Да си спомним само "Книга за българския народ" от Стоян Михайловски, сатирите на Димитър Подвързачов, Райко Алексиев, Борис Руменов, епиграмите на Змей Горянин, романите "Кръв" от Константин Константинов и "Слънцето угаснало" на Владимир Полянов. И още: Николай Райнов, Чавдар Мутафов, Владимир Василев, Димитър Шишманов... та чак до Йосиф Петров, Йордан Вълчев, Блага Димитрова, Радой Ралин, Светлозар Игов... Дълъг е списъкът на инкриминациите в българската литература, ето че забравих да спомена Йордан Бадев, Янко Янев, писателите емигранти, чието истинско връщане тепърва предстои. Историята забавя, но – не забравя.

"На завой" – това е другият Талев, различният Талев, да си различен е неудобно във всички времена. Повече от половин век романът беше старателно потулван не само от идеологическите надзиратели и не единствено заради антикомунистическите му позиции. Той беше неудобен, за-

* Едва през 1996 г. издателство "Стрелец" преиздаде "На завой" с предговор от Братислав Талев, а Златко Тасев ("Лит.форум", 13 март 1991) припомни тая "неудобна" книга.

щото разколебава мита за непоклатимата епическа хармония на Талевото творчество, наченала с "Железният светилник". Така или иначе страдалческият път на Талев към класическата му четирилогия минава през романа "На завой". Пресилено би било да се твърди, че тоя роман е успех за автора си. Но понякога неуспехът на талантливия значи много повече от самодоволния в своята посредственост успех на средния писател. Каквито и да са тежненията на Талев към мъките на Македония и македонското революционно движение, време е да се каже: След погрома над "На завой", след "Белене" и "Куциян" Димитър Талев беше не само по своя воля въдворен в историческата романистика и прикован към Вазовата традиция. Наистина още по повод на "Усилни години" той споделя: "Имаше някаква боязън у мене да се откъсна от историческите факти."

"На завой" е опитът на Талев да застане лице в лице с обезкървената и обезверена след войните съвременна България. "На завой" е роман за съдбата на България след погромите, когато унинието впримчва всичко и всички. Ние също преживяхме и още дълго ще преживяваме своето време на възторзи и униние. За кой ли път България е на завой. Струва си да прочетем Талевата творба, за да осмислим още веднъж крушенията, несбъднатостите си и ако можем, най-после да тръгнем напред.

На пръв поглед романът се разгръща плавно, даже малко мудно, битоописателно.Ала покрай грижите, ядовете, преживелиците на разорената фамилия Кошерови и терзанията на блудния ѝ син Крум Кошеров – бивш социалист, сега "ренегат" – Талев попада в една кошмарна гротеска. Гротеска, наречена уж за приличие "обществен живот". Идеята за ново национално възраждане е окарикатурена от грубо политическо интересчийство; не волята на гражданското общество, а партията е власт, която диктува

всичко. Илия Икономов – някогашен идеалист и съидейник на Кошеров, го поучава:

"Ценз сега в наша България дават партиите. Първото нещо, което трябва да направиш, е да се запишеш член на някоя партия.

– Но как така?! Нали трябва по съвест, по убеждение...

– Няма съвест и убеждение, аз ще ти кажа – потупа го Икономов по ръката. – Ще си избереш партия, която е на власт или която има най-големи изгледи да дойде скоро на власт. Второто е за предпочитане, защото, като вземе партията властта, ти ще си вече човек, който е бил в опозиция, значи човек верен и със заслуги."

Тия редове напомнят сатирите на Подвързачов, знаменитата му басня "Щурец и мравка", където всичко се върти около ползата да имаш "партийна книжка". Тук се изкушавам да припомня и един от забранените му фейлетони – "Партията": "Партията отдавна е индулгенция, лична карта, паспорт – възкликва той. – Тя отваря или затваря много врати. С партията и само чрез нея можеш да станеш всичко – ако поискаш дори мюфтия или хахамин."

Колкото и различни да са Подвързачов и Талев (впрочем и двамата минаха през школата на в. "Македония"), всеки от тях по своему вижда опасността от партокрацията – една от най-големите злини за България. Трагично се сбъдна изреченото преди 58 години пророчество на Талев: комунистите "са силни единствено в програмите, в лозунгите и петилетките", но "Бог да пази България от тях".

Ако "На завой" беше само един традиционен семеен роман, който оплаква рухналите ни след войната илюзии – щяха да му простят. Но когато "кроткият" Талев недвусмислено сочи превръщането на една човеконенавистническа идеология в религия, в религиозен фанатизъм, той става неочаквано саркастичен: "Последният правоверен комунист ще умре в България – пише Талев. – И тогава,

когато никъде по света няма да има правоверни комунисти, нито дори в болшевишка Русия, тук, у нас, ще се намери някой. Ах, какъв народ сме ние!"

Фанатиците на деветосептемврийската "победа", които искаха да минат за апостоли, не простиха тия думи на писателя. И за да си отмъстят, накараха го не само да мине през всички кръгове на ада, наречен "Куциян", но и тържествено го обявиха за автор само на едно-единствено произведение – "Железният светилник".

Не простиха на Талев и трагическия размисъл за нашето жертвено самочувство, което ражда не само бунтовници, а и роби, и предатели, готови да станат послушни поданици на шестнадесетата съветска република. В един от безкрайните си разпалени монолози Крум Кошеров заявява: "Мене ми се струва, че никъде другаде няма толкова хора, които са готови да жертват себе си, близките си, народа и Отечеството си за спасение на човечеството, както у нас."

Колко пъти заради човечеството забравяхме Отечеството... Ако някой все още си мисли, че "социалистическият интернационализъм в действие" е изобретение от Живково време, нека още веднъж прочете тия редове. Трябваше да се кълнем във "вечна дружба" със Съветския съюз, Корея, Китай, Виетнам и кого ли не още, а любовта към Отечеството заклеймявахме като "краен национализъм". Това е съзнателно прокарвана коминтерновска политика още от 30-те години. Безродният човек е и безпаметен, него всякак можеш да го подчиниш на "естетиката на уличния позив". Талев припомня в романа една проста истина: Родината – най-сигурната ни опора – започва от родния дом. Неговият дом е Македония. И той като Миладиновци я виждаше огнище на българския дух, виждаше Охрид "в пределите на нашето българско Отечество". Това също не му простиха и няма да му простят...

"Войната изгори душите ни" – казва Илия Икономов. "Нас ни погуби войната" – повтаря като ехо и Крум Кошеров. И Талев също беше убеден: историята ни е виновна за всичките превратности и беди български. Открай време все с нещастната си историческа съдба се оправдаваме, но всъщност оправдаваме тираните. Новейшата ни политическа история, особено през последните години, не е ли достатъчен пример в това отношение. Като че ли ни е било по-лесно да устоим на робства и на войни, отколкото да срещнем предизвикателствата на новото време, да сме самите себе си. Войната, и стогодишна да е, все някога свършва; но с постепенното затихване на героическите екзалтации свършва и ентусиазмът ни. Лесно е да си герой за един ден, за една война даже... Всекидневните ни безволици и крушения – повтарящи се от век на век – се оказаха много по-гибелни отколкото всичките ни войни, взети заедно.

Романът на Талев, макар и не особено сръчно написан, ни изправя пред най-мъчните и неразрешими български въпроси: Защо българинът винаги гледа на държавата си като на враг, а в същото време здраво се държи да не изпадне от крайчеца на държавната трапеза, дето обикновено остават само трохите. Защо вместо с идеи за бъдещето все още живее с идоли? Защо патриотическите му ордости са все в минало време, а бъдещето по правило е се "тъмно".

Натрапчивите угризения на Крум Кошеров в разговорите му с Двойника не са белег на добротворство. Той се страхува да не изпадне от разочарованията, илюзиите, кошмарите на сегашността. Ден след ден се връща отново при своите крушения, опитва се да дълбае в себе си, ала в крайна сметка само чертае кръговете на самоотвращението.

В края на романа Талев се е стъписал от бездните на

омразата, насилието и страха, към които логиката на текста неумолимо го тика. И свежда неясното бунтарство на героя си до точните граници на чифлика, семейството, грижата за оцеляване. Хлябът винаги е нещо по-реално отколкото идеите. Но "На завой" не е идиличен чифликчийски роман. Може би връщането към земята е проблясък на воля за независимост, колкото и илюзорна да е тая независимост. В един свят, обладан от ярост и безполезност, земята напомня, че все пак нещо съществува в краткия миг между рождение и смърт.

След всичко преживяно и премислено за Крум Кошеров е по-естествено да съществува в обезсърчението. Метафизическите изблици на тоя родѐн по дух, но прикован към земното човек, са тъга за скитничество. В последните страници Талев милостиво извежда героя си вън от всяка сложност; не го оставя да разбере, че всъщност животът му не се е състоял; той е само една възможност, която нищо не обещава. Единствената му надежда: "България ще бъде!" си стои все така в бъдеще неопределено време. Бъде ще! – но кога?

Детската книжка на Димитър Талев

Ивайло Христов

Независимо от "обречеността" на Д. Талев към националноосвободителните борби на Македония, тема, положена предимно в полето на романа, авторът на "Железният светилник" не е безразличен към възможностите на малките жанрови форми. Още като ученик в Скопската гимназия (1917) той отпечатва разказа "В очакване", а в началото на 20-те години активно сътрудничи на левите вестници "Работническо единство", "Лъч", "Работнически вестник" и сп."Нов път".

В сравнение с останалите класици Д. Талев не започва "направо" и "отвисоко", а в продължение на няколко десетилетия сменя теми, жанрове, изобразителни ракурси и пр., докато достигне хармоничната монолитност на своето творчество. В този ред на мисли сборникът с разкази и приказки за деца "Сълзите на мама" (1925) не е случайна "спирка" или негов "поправителен изпит", а част от търсенията му, за които детската литература е автентична художествена цялост, а не маргинален "придатък" на "голяма-

та" литература.

"Сълзите на мама" е дебютната книга на Д. Талев. Излизането ѝ става факт благодарение на "един много мил човек Балтов, братовчед и благодетел на Талев през многото години на изпитания и неволи."[1] Сборникът включва пет творби: "Сълзите на мама", "Мишлана", "Здравец и Иглика", "Отмъщението на Гуго" и "Сърцето-цвете", стоящи на границата между разказа и приказката и носещи ясно изразен социално-сантиментален патос. В много отношения тази първа книга на Д. Талев стои самотно и малко странно в цялостния контекст на неговото творчество.

За разлика от останалите му творби тя остава незабелязана от критиката, ако изключим рецензията на Иван Знахар. Въпреки своята вписаност в дискурса на детската литература, текстовете от сборника са доста изолирани от облика на прозата ни за деца през 20-те години. Те са лишени от иронично-пародийните интонации, характерни за детското творчество на Елин Пелин, не притежават виталността на Патиланци, далеч са и от социално-активирания герой на пролетарската детска литература. Героите донякъде се приближават до тези на Каралийчев, но повествователната нагласа е различна. В повечето свои разкази Ангел Каралийчев разтваря идеята в сюжета, докато Талев я изнася пред скоби.

Независимо от някои свои утилитарни черти текстовете, включени в книгата, са част от естетическия прелом в литературата за деца, достигнал "завършен" вид към края на 20-те години, но започнал много по-рано.

Още от Възраждането до края на миналия век в лицето на П. Р. Славейков, Вазов, В. Попович и К. Величков литературата за деца (предимно лириката) носи, най-общо казано, "приложни" функции – да служи на училището и

образованието, да създава "кодекс" от нравствени норми. Този факт до голяма степен предопределя дидактизма и нравоучителността, разсъдъчността, липсата на спонтанност. По-късно Чичо Стоян и В. Ив. Стоянов, Ц. Церковски и Ст. Дринов преодоляват "приложния" характер на детската литература, но от друга страна я "затварят" в кръга на незначителните проблеми и конфликти. Някъде в средата на второто десетилетие, непосредствено преди войните, започва процес, при който границите между двете литератури – "голямата" и "малката" се смесват, настъпва гравитация и приближаване между тях, за разлика от 80-те и 90-те години, когато "териториите" са строго очертани. В основата на детската литература се залагат естетическите постижения на "голямата" литература, формира се друга концепция за този тип художествена словесност. След Първата световна война Д. Габе, Ел. Багряна, Разцветников, Й. Стубел, Ангел Каралийчев и други ще бъдат найярките изразители на този процес, утвърждавайки представата, че литературата трудно се "поделя" по възрастов критерий. В тази променена художествена парадигма участва и Д. Талев, но за разлика от много детски автори той не слиза до равнището на детето, не се "вдетенява", а се стреми да доближи неговия свят до своя.

Жанровата характеристика на текстовете от книгата е доста неопределена. Те съдържат елементи на разказа, приказката, легендата и притчата, без да бъдат нито едното, нито другото. Някои от тях ("Мишлана", "Здравец и Иглика") откровено споделят тона на фолклорната и литературната приказка, други ("Отмъщението на Гуго") са изградени като реалистично-битови разкази, "подсилени" с подзаглавия, гарантиращи автентичността на разказваната случка. Използваните техники за водене на повество-

ването също са различни. Едни изцяло разчитат на фикционалността, други предпочитат достоверността, формулирана още в заглавията. Като цяло книгата не е хомогенна. Текстовете хаотично смесват различни ракурси на изображение, без да постигнат онази сплав на лирично-поетично и предметно-реалистично изображение, така характерна за творчеството на Талев. Така например първият разказ, дал заглавието на книгата, е комбинация от два пласта: битово-реалистичен и алегорично-приказен, но смяната помежду им е твърде рязка, "превключването" става веднага, бързо се сменя гледната точка: "Очите на майка му бяха зачервени от плач и Кочо често усещаше да падат по една-две сълзици на лицето му. С бледо лице, тя бдеше денонощно над неговата глава. (...) Изведнъж Кочо се намери пред една голяма врата. (...) Неочаквано през нея нахлу силна светлина, която го накара да затвори очи." Разказът припознава структура, известна от творчеството на Елин Пелин ("На оня свят"), Св. Минков ("Приключение в рая"), Г. Кирков ("Пред райските врати") и др., но за разлика от тях Д. Талев не се интересува от "небесното" продължение на земния живот, а дава превес на християнската нравственост и добродетели, потърсени в дълбочината на преживяванията, а не в йерархията на църковните ритуали. Паралелно с това в текста се срещат и чисто приказни мотиви – двата извора с вода, от които пие героят, полетът с бялото облаче, преобличането и др. Така архитектониката на разказа се разполага на три нива: в основата стои ценностната система на християнството, преплетена с фолклорно-приказни сюжети и всички те разказани чрез езика на битово-реалистичното изображение.

В сравнение със "Сълзите на мама", "Отмъщението на Гуго" следва съвършено различна повествователна рето-

рика. Разказът подема познатия мотив за непослушното и пакостливо дете и върви по традиционния образец без отклонения. Увисналите клони със сливи в градината на баба Дуда стават причина за злополучните приключения на Гуго и неговите приятели Ежо и Кежо. Накрая всичко завършва с хепиенд, резултат колкото от необходимостта справедливостта да възтържествува, толкова и от всеопрощаващата усмивка на автора, водещ повествованието с незлобивост и топлота.

Независимо от "пъстрия" регистър текстовете показват, че Талев се чувства до известна степен неуютно в малките форми. Идеите, които съдържат неговите произведения, предполагат едно разгърнато повествование, за да могат да се развият, да отлежат във времето, да се "износят" дори. Хармонията, така характерна за Талевите творби, се нуждае от повторяемост, на която авторът като че ли се наслаждава, а ускореният ход на разказа не му позволява да я изживее отново, и отново. Това не се отнася единствено до детското му творчество. Разказите за възрастни също повтарят мотиви и сюжетни решения. Така читателят остава с впечатлението, че чете цялостен текст, а отделните разкази очертават отделните му глави.

Без да надценяваме излишно дебютната книга на Талев, някои нейни черти ни дават "отправни" точки към бъдещия свят на белетриста.

Още тук се срещаме с образите на майката и дома, репрезентативни за "късното" творчество на Талев. Макар и твърде бегло, творбите очертават пиетета на автора към тържеството на доброто и справедливостта. Както неколкократно е отбелязвала българската критика, "злото" никога не е вътрешно присъща черта на Талевите герои, антропологическата същност на образите е доминирана от

красотата и нравствеността. "Защото у неговите люде то им е априорно дадено (...) то е част от същността им. (...) За злото и порока Талев обикновено търси причини извън героите си (...) За доброто и красивото Талев не се нуждае от причини извън него."[2]

Въпреки своята нехомогенност и аморфност творбите маркират една от най-важните характеристики на Талевия свят – вярата в човека и неговото бъдеще, в победата на доброто над злото. "Аз твърдо вярвам – заявява Талев, – че светлото и доброто е преобладаваща сила в живота."[3] Малкият Кочо преминава през множество изпитания, изстрадвайки горчивите и радостните сълзи на майка си, за да стане "най-доброто момче". Иглика не се поколебава да даде и последния си залък на странника, прекрачил прага на нейния дом, а Мъдрецът от "Сърцето-цвете" прекрачва браговете на "голямата река", за да проповядва вяра и любов, "защото сърцето му бе препълнено с любов към всичките хора".

Оттук и склонността на Д. Талев да създава "идеални" герои, израз на мечтите и надеждите му. Разбира се, тези разкази са твърде далеч от съвършенството, до което той се домогва по-късно, но още тук срещаме онази светлина и лъчезарност, с която ни посрещат образите на Лазар и Ния, а Мъдрецът е далечен предвестник на Борис Глаушев. Подобно на него и той обикаля "от село на село" и "от град на град", пръскайки доброта и смирение, заразявайки с тях злите хора и жестокият им цар: "Обичайте се – казваше им той, – защото всички сте братя. Помагайте си, за да не живеете във вражда и нещастия. Бъдете добри, за да има мир между вас..."*

Все оттук започва и неговото пристрастие към женст-

* Всички цитати са по: "Сълзите на мама" – разкази и приказки за деца. С., 1925 г.

веното, нежното, серафичното, крехкото и ранимото. Очертава се онова благоговейно отношение към жената и майката, стоящи твърде високо в йерархията на творчеството му. В края на живота си Талев често е споделял, че "жената по своята природа е по-благородна", че притежава "по-дълбоко чувство за топлота, за онова, което създава хармония в живота". Майката от "Сълзите на мама", Иглика от приказката "Здравец и Иглика", дори баба Дуда носят способността да прощават и обичат, да чакат и вярват, черти, които по-нататък ще се превърнат в тайни индекси на Талевото творчество. (Това не означава, че Д. Талев не е способен на изненади. Пелагия Гончева от повестта "Два милиона" е в пълен контраст с палитрата от женски образи в неговото творчество.)

Първата книга на Д. Талев ни показва един относително добър разказвач, владеещ различни техники на повествование, но авторът не е открил все още своя герой и най-вече своята тема – съдбата на Македония. Самият Талев неколкократно е заявявал: "За да станеш писател, трябва да си раздвижен от една голяма идея, която да те овладее неудържимо (...) Смело мога да кажа, че аз станах писател, защото чувствах необходимостта да разкажа нещо за Македония."

Не случайно след дебюта си в литературата за деца Д. Талев инцидентно се връща към този тип творчество. По своята същност натюрелът на Талев е трагичен, а стремежът му – все по-дълбоко да навлиза в дълбините на човешката душа. Д. Талев иманентно не е предразположен към подобна словесност, липсва му най-вече "микроскопичният" поглед към света. Очевидно максимата на Белински, че "човек трябва да се роди, а не да стане детски писател", не се отнася за него. Ето защо в следващите сборници с

разкази "Златният ключ" (1935), "Старата къща" (1938), "Великият цар" (1937), "Завръщане" (1942) мяркащите се бегло детски образи са част от друга естетика, търсеща посланията си не във всекидневието на децата, а в света на детството, разчитаща много повече на универсалните внушения, отколкото на "цеховия" утилитаризъм.

---

[1] Константинов, Георги. Български писатели. С., 1966 г., с.236.

[2] Ничев, Боян. Съвременният български роман. С., 1978 г., с.105.

[3] Използвани са цитати от анкетата на Ганка Найденова-Стоилова "В творческата лаборатория на писателя Д. Талев". Цитира се по бележките към т.1 на изданието от 1972 г.

Димитър Талев и Христо Огнянов – лични и творчески взаимоотношения

Георги М. Григоров

Когато става дума да се хвърли дори един бегъл поглед върху връзките, установили се през годините между тези двама видни представители на българския творчески дух и на вечните скрижали на нашето българско самосъзнание и народностно самочувствие, най-напред трябва да се посочи, че те и двамата са забележителни личности, родени и откърмени от родната им Македония, но винаги и безпрекословно смятащи себе си за българи... За тях думата "македонец" е равна на думата "българин", защото това е тяхната житейска и творческа съдба, това е втъкано в най-интимната им и съкровена човешка и национална същност! Прилепчанинът Талев и тресончанинът Огнянов знаят и помнят великите традиции и сенки от миналото на тези две будни селища на македонската земя – Прилеп с Методий Кусевич, Марко Цепенков и Коста Църнушанов и будното дебърско селце Тресонче със Сирма войвода, Максим войвода и прочутите резбари и иконописци от Дебърската, наричана още Галичко-Реканска школа. (Нека ми бъде позволено да кажа, че това село е родно и на моя

баща – дългогодишния учител литератор Марко Григоров.)

Това малко въведение е необходимо, за да можем веднага да разберем откъде произлизат връзките и близките взаимоотношения между Талев и Огнянов, защото, както ми пише в едно писмо Огнянов, "В отношението между македонски българи има нещо неуловимо, което може би изхожда от това, че без да съзнаваме, се чувстваме деца, рожби на една майка – Македония..." И събитията в живота на двамата така са се развили, че те няколко години са работили заедно като журналисти във в."Зора" на Данаил Крапчев, а после – след Девети септември 1944 г. са имали само една-единствена среща в Париж през 1965 г.

В краткото си изложение за техните срещи и взаимоотношения ще се спра само на няколко характерни момента, които говорят за едно дълбоко и искрено взаимно уважение и човешко съпричастие, за творческо разбирателство и топли дружески отношения, така както се полага на двама братя по кръв и общ произход.

1) 1937-1939 г. На 1 юли 1937 г. Христо Огнянов, след една щастлива среща на брат му арх. Борис Огнянов, виден македонски деец и общественик (по-късно – през август 1944 г. – убит от засада от гръцки андарти в Леринско, Южна Македония), с директора на в."Зора" Данаил Крапчев, описана колоритно в спомените на Огнянов за Крапчев, той, след като му е представен като стенограф и коректор, но и като надежден млад журналист, тогава стажант адвокат, е приет на работа във вестника. И ето там пред младия човек се открива щастливата възможност да работи рамо до рамо с такива забележителни личности като самия директор Крапчев и литературните редактори Йордан Бадев и Димитър Талев, и тримата българи от поробената им родина Македония, както и самият Огнянов... В спомените си той описва живо и увлекателно цялата

атмосфера на работа в тази забележителна редакция на най-четения по това време вестник в България, дава характеристики на всичките си колеги. С огромно уважение той се отнася и към по-възрастния с 13 години от него Талев, още ненаписал забележителната си четирилогия за живота и борбите на македонските българи, но публикувал във вестника редица високоталантливи разкази и издал вече романа си "Усилни години". Но независимо от вече утвърденото си име на писател със свой творчески свят, Талев е бил и извънредно грижлив и усърден редактор. Ето как го характеризира наблюдателният и дълбоко уважаващият го по-млад колега Христо Огнянов: "Димитър Талев грижливо чете и поправя стилистично преводи на разкази и на романи с продължение. Разбира се, поместваше редовно и собствени разкази като подлистници, а понякога и уводни статии." Сега, като чета тези редове, си мисля, та това не е ли пример за много днешни редактори и журналисти как един писател с огромен белетристичен талант работи съвестно и като редови журналист, и дали като редактор би търпял и един ден езика, който се шири днес в много български вестници!? Съвместната работа и дружба между Огнянов и Талев продължава до средата на месец октомври 1939 г., когато Огнянов е назначен от Крапчев за кореспондент на вестника в Берлин, където остава по време на цялата Втора световна война, но поддържа жива връзка с колегите си от редакцията, включително и с Димитър Талев.

2) Берлин, април 1941 г. През този месец, когато на 12 април Огнянов чува по Радио София чак в Берлин, където е кореспондент, че Македония е освободена, чува го от гласа на Йордан Бадев, той, както ми пише, паднал от стола си от вълнение и изпаднал във възторг, написва стихотворението си "Македонска рапсодия", което ми изпрати, непубликувано доскоро. В Берлин той има среща с Дими-

тър Талев и Теодор Траянов, които се връщали в България от конгрес във Ваймар на европейските писатели. Тогава Огнянов, както ми пише дословно, се "престрашил и им прочел това стихотворение и двамата били видимо във възторг". Траянов предложил в един стих да се промени само една дума и Огнянов с радост приел, защото, естествено, изпитвал огромно уважение към големия български поет. А бил радостен и от това, че и писател от ранга на Талев одобрил стихотворението. Тази "Македонска рапсодия" публикувах частично (само шест строфи) във вестник "Литературен форум" през октомври 1997 г., а цялостно – в книгата ми за Хр. Огнянов, излязла наскоро.

3) 1 ноември 1965 г., Париж. Най-голям интерес според мене предизвиква тази среща, защото тя е единствената и последна между тях в чужбина, а на следващата 1966 г. Талев почива. Тя е описана подробно в спомените на Огнянов за Талев в бр. 1 и 2 (1996 г.) на списание "Македонски преглед". Няма да се спирам затова на тях в детайли, защото всеки, който се интересува, ще ги прочете, но искам да отбележа само някои по-любопитни факти и данни, които научаваме от предадения между двамата продължителен разговор, преминал изцяло в братска и сърдечна атмосфера. Там Талев написва върху авантитула на книгата си "Илинден" следното посвещение: "На Христо Огнянов – какъв завет като негов по-стар брат? Да не отстъпваме от пътя, от светите завети на илинденци." Именно това посвещение дава подтик у Огнянов да напише по-късно стихотворението си в терцини "Заветът на Димитър Талев", отпечатано във в."Македонска трибуна", САЩ, на 15 април 1982 г. (Публикувах го фототипно пак във в."Литературен форум" през февруари 1997 г.) Думите, които Талев отправя към Огнянов по повод на това, че последният твори по принуда в чужбина, а не в родината си: "Скрижали се коват и на чужбина", са включени и в един стих на

творбата му. Двамата си припомнят с горест и една бегла тяхна среща в Скопие, когато мечтаното обединение с братята ни от Македония отново е осуетено от неблагоприятните исторически събития. Думите на Талев, припомнени от Огнянов, тогава били следните: "На раздяла ти поверявам мечтата си от младини – да възкреся столетната народна съдба в натегнал "грозд" от пет романа." Именно така – "Грозд" – Талев е искал да озаглави петия си ненаписан роман от сагата си за македонските българи... По-късно Огнянов подготвя няколко предавания за Димитър Талев и неговия роман "Железният светилник" по Радио "Свободна Европа", защото е разбрал при срещата им, че писателят живо се интересува "как се преценява писателското му дело от свободните духом българи на Запад". Забележителни и пророчески са думите, с които Христо Огнянов завършва спомените си за Талев: "Той бе отразил българската душевност така, както само един преди него – Иван Вазов. Това са две имена, две звена, които обединяват българите в едно неразлъчно цяло, две знамения, които ще напътстват българския народ и през идните векове..."

През годините

Георги Константинов за приятелството му с Димитър Талев

Надежда Александрова

Ако приемем, че свободата е вътрешно духовно състояние на човека, свързано с осъзнаване на външните ѝ ограничители; че характерът е фикция, а не устойчив комплекс от качества; че няма различни характери, а различно поведение на различни хора по отношение на вътрешно присъщата на всекиго свобода – както твърди Ж. П. Сартър – струва ми се, най-добре бихме разбрали и драмата на писатели от поколението на Димитър Талев и Георги Константинов, бихме разбрали и личната творческа драма на двамата приятели. За тази цел е добре да се откъснем от затвърдената в общественото ни самосъзнание митомания и героика, през която четем историята си спорадично и спонтанно, и да погледнем към тези наши съвременници, които все още мнозина помним, през очите на обикновения, нормално протичащия живот.

Преди да разгърна няколко страници от личните днев-

ници на Георги Константинов, посветени на Димитър Талев, мисля, че е необходимо да формулирам отношението и подхода си към това, което знам, което очаквах и което видях в тези съхранени от Божанка Константинова документи на литературната история.

Случи се така, че в самия край на 70-те, десет години след смъртта на литературния критик и историк, заедно с дъщеря му Божанка описахме по-голямата част от неговия архив, която беше предадена в Националния литературен музей. Безкрайни папки с ръкописи, писма, снимки тогава минаха през ръцете ни. Те бяха тематично подредени в една строга лична класификация, свързана и изцяло подчинена на работата на писателя историк и литературен критик.* Всичко в скромния апартамент на ул."Фритьоф Нансен" 33 на петия етаж сякаш беше подчинено на неговата професия, на неговото занимание, което, секнало внезапно с последния и фатален астматичен пристъп, очакваше да бъде продължено.

Няма да коментирам факта, че настъпи странно затишие около името на Георги Константинов след неговата смърт; че беше осуетено издаването на двутомник с негови избрани статии по повод осемдесетгодишнината му през 1982 г., когато такива издания бяха станали рутинна практика и ознаменуваха всякакви юбилеи, на всякакви членове на СБП. Наивно свързвах това обстоятелство само с борбата между живите и бързата забрава на онези, които вече не са сред тях. Сякаш не отдавах и особено значение на

* След попадането на архива в НЛМ (тогава Национален музей на българската литература) той трябваше да бъде обработен според изискванията на друга класификационна схема. В процеса на тази обработка през 80-те години някои от материалите изчезнаха. Успях да установя липсата на тетрадката със спомените на Георги Константинов от арестуването през октомври 1944 г., озаглавена "Потайная тетрадь".

директното безцеремонно диктуване на условията пред съставителките – дъщерите му Божанка и Елка Константинови – какво точно може и какво не може да бъде включено в този двутомник (колко бяхме свикнали с тези неща!), който така и не можа да се появи нито за 80-те, нито за 90-те години на писателя. Всъщност разбрах и все повече разбирам, че архивът на Георги Константинов във вида, в който съм го прелиствала и чела в края на 70-те години, когато съм възприемала своите действия като полукощунствени (заради осъзнатото любопитство!), е отключил и изострил сетивата ми за времето, в което живея. Тогава именно се сблъсках с бруталността на санкцията върху индивидуалното мислене и осъществената на практика идея да бъде направлявано литературното творчество и занимание в определена от комунистическата идеология посока.

Спрямо своите публични текстове, статии и книги, запълнили четвърт век от живота му след 1944 г., Георги Константинов с много голяма лекота в зависимост от гледната точка и повсеместното прилагане на "двуполюсния модел" би могъл да попадне както от дясната, така и от лявата страна на "барикадата". Могат да му се припишат грехове, могат да му се припишат заслуги. Може да го направим набързо герой и мъченик или ренегат и конюнктурен писател. Защо не? Метафората "барикада" активно продължава да формира мисленето и поведението ни. В моя собствен вече половинвековен опит поне не спря да тече общото "преходно" и "революционно" време. Иначе индивидуалното, както е било винаги – за едни е трудно, за други интересно, за трети хаотично, но пък практично и т.н.

Въпросът с отношението към времето у Георги Константинов е от друг, все пак небарикаден порядък. Неговото

индивидуално време попада в интелигентско просветителския темпорален поток, който десетилетия наред след Освобождението поддържа и приливите на възрожденския екстаз, и тихото, понякога потънало в пясъчници, духовно движение за обновление, за национално и държавно издигане чрез наука и обществено гражданско самопознание.

Като разгръщам страници от двете завършени с по около седемдесет земни години творчески биографии на Георги Константинов и на неговия приятел Димитър Талев с голямото количество предварителна информация за индивидуалното и оригиналното на личностните и житейските им пътища, закономерно излизат на преден план впечатляващи подобия: еднакви увлечения, интереси и пристрастия – литература, толстоизъм, Македония... еднакво образование, сходен начин на професионален избор, съвпадащ модел на семейна среда и обвързаност; и за двамата ролята на жената в семейството се оказва от изключително значение... Може би това е печатът на Времето. Във всеки случай тяхната среща е наистина съдбовна и като такава я представя Г. Константинов в книгата си "Моето поколение в литературата" (1967): "Помня го от есента на 1921 година... Нашето приятелство беше и си остана сърдечно, предано, безоблачно..."

Това е равносметката на критика и историка, решил, че отсява зърното от плявата на всекидневието, в което естествено е имало всичко. Той е водил записки и за срещите си с Д. Талев (както и за всички автори свои съвременници, с които е общувал, за които е писал), дневници, в които е описвал и собствените си реакции с присъщото му чувство и мисъл за история. С някаква мисъл за особена вина не е одобрявал у приятеля си проявите на авторска суета, желанието за материален просперитет в годините на популяр-

ност и всенародна обич и за обществени изяви, отдалечаващи го от литературното му творчество. Спорил с него например за нуждата му от толкова голяма къща в Бистрица (която художникът Васил Стоилов кръстил "Кремлото", т.е. Кремъл). И записал в дневника си: "Говорихме за миналото, за премеждията, които преминаха над главите ни, затуй, че все пак ние оцеляхме... Имаше хора с по-малки грехове – загинаха... В тоя ред на мисли много скоро засегнахме пак вчерашната тема: за приятелите..."*

Акцентът върху приятелството като особен феномен в човешките отношения се явява не случайно в книгите на Георги Константинов към края на 50-те години и в последното десетилетие на живота му. Книгата, която излиза няколко месеца след смъртта му – "Николай Лилиев всред своите приятели" (1971) – се явява своеобразна апология на приятелството – особена мярка за човека, съпоставяща го на другите, но и на самия себе си. Защото да имаш приятели, се измерва с единственото умение – да бъдеш приятел. Приятелството е територия, в която на хората е позволено да бъдат различни, да бъдат самите себе си, освободени от напреженията на куртоазните и задължителни общувания. И в приятелството като в любовта се разменят флуиди. В тежки човешки делници истинското приятелство е като празник. Това са част от внушенията на тази книга и на още няколкото, в чиито заглавия ключовата дума е приятелство, а в центъра е абсолютно уникалната в това отношение личност на поета Николай Лилиев.

За Георги Константинов примерът на Николай Лилиев е сред безспорните светогледни и естетически ориентири от ранната му младост до късните превратни години след

* Всички цитати на Георги Константинов с непосочен в текста източник са по архивната папка "Димитър Талев", съхранявана от Божанка Константинова.

1944-та, в които заедно посрещат и се справят (всеки по своему, самостоятелно, но с обединяваща ги ценностна система) с агресивните предизвикателства на "новото" време.

Очевидно литературният критик и историк си е давал сметка, че чрез Лилиев той е имал възможността да общува с една безвъзвратно отминала епоха – епохата на необикновените неща, на необикновените хора, на необикновените приятелства. Приятелствата, увенчани с духовност, с творческа аура, каквото е било и приятелството на Лилиев и Дебелянов и според книгата на Георги Константинов "Едно необикновено приятелство" (1967). За тези поети, както и за мнозинството от кръжащите около тях в литературната бохема на Димитър Подвързачов поезията наистина е представлявала обединяваща ги територия; те са се търсели, припознавали и обиквали взаимно; посвещавали са един на друг свободното си време, споделяйки литературните си знания и творческите си усилия; когато изпадали в отчаяние от бездушието на средата, безразличието на публиката и несъответното на високите им пориви чиновническо битие, не са съзирали в перспективата си на поети осигурено бъдеще и материален комфорт. Дори само изречена, подобна мисъл им прозвучавала кощунствено.

За разлика от тези свои предшественици Георги Константинов и Димитър Талев са от поколението, което избира и попада в литературата като в основна професия. Освен журналистиката, която възприемат като неразделна съпътстваща част от професионалния си опит, те не пожелават да усвоят и да практикуват друга по-практична професия. Пред Димитър Талев след завършване на университета се явила възможността да стане учител, която той бързо отхвърлил, рискувайки да се посвети на белетристиката, на

писателската професия. Кабинетните литературни занимания са страст и избор без принуда за Георги Константинов. С годините, по причина на белодробното си астматично страдание, с тази любима професия той и принудително, без съпротива, се затваря в домашната си среда, изцяло литературна и всячески подпомагаща работата му, приятелските и професионалните му контакти.

7 юни 1962. Среща с Димитър Талев, с ретроспекции, с размисли, с оценки за приятелството:

Обади се по телефона: ще дойде – "да се разберем"... Не е доволен от онова, което съм писал в книга трета на "Писатели реалисти". Поднесох му я у дома преди десетина дни с особен надпис.

И ето, пристигна. Намусен.

Говорихме за обсъждането на романа му за Паисий в Рилския манастир на 3 т.м., за това-онова и най-после – на главната тема. Каза си болката:

Не е доволен, дори е изненадан от това, което съм писал за "Самуил". Посочил съм бил предимно лошото, а не онова, което съм му бил казал и което го накарало да ми напише специално посвещение (към първия том: "На Георги Константинов за спомен от стари времена и дано така да остарее в ясен блясък и нашето приятелство, 3 дек. 1958"; към втория том: "На Георги Константинов со се същата преданост и обич", 30 септ. 1959 г.; към третия том, посвещението, за което става дума по-горе: "На Георги Константинов – слагам в ръцете му правдата, потъпканата правда на тая книга, ноември. 1960 г. ..." Тук ще добавя "посвещението", с което през 1943 г. ми поднесе второто издание на трите си книги: "Златният ключ", "Великият цар" и "Старата къща" – посве-

щението е написано общо, върху вътрешните корици на трите книги: "На Георги Константинов. Ако това второ издание е успех за мене – аз няма да забравя, че и ти допринесе за тоя мой успех, 1 юли 1943 г." Необикновен приятел беше Димитър Талев. Смятам, че и аз не намалих с нищо святото чувство на приятелството... Но моето призвание понякога сърдеше добрият, достойният и за много по-свети прояви приятел... Сега, когато него вече го няма... дълбоко съжалявам за огорченията, които съм му причинил. Не очаквах, че той ще приеме тъй моите братски думи.).

По-нататък в нашия разговор от 7 юни 1962:

– Трябвало да се покаже епохата... Затова били героите в романа Рун, Иоан Геометър (с напикаването му в двореца Митко искал да покаже какво притеснение изпитвал един такъв духовен творец).

Възразих му:

Не е нужно да се разказва за физиологични и т.н. случаи, особено в исторически роман. В него трябва да живее "идеята" за онова време; човекът, носител на вътрешното съдържание на епохата... "Физиологията" е една, винаги една – мени се човекът, менят се идеалите, бита, отношенията... Изкуството трябва да представя преди всичко неповторимото, възвишаващото у човека. Ако ти не ми беше приятел, щях да те унищожа (смея се) за Паисий... Това е национален светец, мит, а ти го свеждаш до обикновен битов герой.

– Не признавам – пресича ме Митко, – никакви митове. Аз боравя с реални човеци.

– А защо мислиш, че само всекидневното, пошлото в бита е реално. Защо трябва да се пише, че като бил малък, Паисий се попикавал. Човекът, истинският чо-

век, е в устремите на волята, в общественото му поведение, във висшата му етична проява... Този Рун, например, защо ти е бил необходим?

– Защото е съществувал! И тия богомили, които ми хвалиш, са една каша.

– Не е вярно, че са каша. Богомилите се явяват като изразители на народния протест. Не е позволено да ги подценяваме, да ги злепоставяме пред света.

– Ренегатът си е ренегат – добавя Митко. – Затова богомилите го убиват.

– Не е там въпросът. А: – трябваше ли един толкова грозен "герой" да бъде представител на богомилите.

– Да, той е палач, но той милее за държавата, служи ѝ...

– Остави ти тия "служители". Те са злото на човечеството...

Говорихме, спорихме още много. Стана дума и за Таки Брашнаров, за Ирина Климатерос... за мъртви страници в романа. Митко ме пресича:

– Няма такива страници! Понякога някои от моите хора ми четат из романа и аз зная в него страници, които пеят, които са като музика. Ти тях не си видял!

Сега пък аз пресичам:

– Не е вярно! Забравил си, че когато излезе от печат първият том, казах: някои страници са написани много изискано... Но, за жалост, това не е най-съществено за едно произведение. Какво е необходимо още и кое не е изискано, това съм посочил в очерка за твоето творчество. Бедата и за тебе, както за повечето съвременни наши белетристи, дойде от увлечението ви да пишете големи книги.

– Не! Значи, ти не ме познаваш, ти си се отдалечил

от мене.

– Може... Но и ти си се отдалечил от онова, което някога смятахме свой идеал в изкуството, че и в живота...

– Ти не живееш с времето и не виждаш, че сега така се пише. Това е реализмът... Обвиняваш ме в натурализъм, цинизъм... а виждаш ли в Европа кого награждават? – Алберто Моравия.

– Нека го награждават. Свестните хора нямат нужда от такова изкуство. Разбира се, аз не познавам цялото му творчество, но от това, което съм чел, никак не съм очарован...

– Ами Шолохов? Помниш ли оная сцена с полякинята?

– Такива сцени у никого не могат да бъдат показателни. А специално от Шолохов най-силно ме възхищава "Судьба человека" – образец на съвършено изкуство: С малко думи да кажеш истината за цяла епоха.

– Това си е твой вкус. А на запад предпочитат Лоуренс... (Митко дори ми цитира една вонеща мисъл, с която Лоуренс искал да замени Декартовото "Мисля, значи съм!")

– Е, почти извиках... И това ли е "вкус"?

Отиде си сърдит. Не съм желал такова нещо. Но, какво да се прави! Ние с Митко много често се препирахме. Някога, в младите и лудите години, той носеше пистолет, та веднъж на студентския празник, при особено настроение в Алказар дори и стреля. Куршумчето мина над косите ми... После ме прегръща, целува. Сложен човек беше, вечна му слава!

4.II.1963.

Дойде, очевидно, да сподели някои свои тревоги по новия си роман ("Гласовете ви чувам").

– Спирам се – казва – на детайла в бита... Четох тия дни "Илинден" – нали новият ми роман ще е нещо като продължение на "Илинден". И там много дреболии, които, може би, не "може би", а сигурно затормозват изложението... но аз не мога без тях. А сега? Мога ли да премълча сръбската пропаганда? Гръцката?... Не само отделни хора и семейства... цели села избиваха по най-зверски начин и после ги изгаряха... Тях турците не ги преследваха, общо се бореха с българите, с революционната организация. Това беше съществена, ярка отлика на нашия живот. Мога ли, бива ли да го пренебрегна?... Но какво ще кажат "нашите", "отделният народ"?

Тревогата на моя приятел минава и у мене. Отговарям му: Гледай колкото може по-малко да засягаш тия неща. Пиши за голямата българска правда, в светлината на човещината, на онова, за което комунистите, хората от цял свят се борят.

– Знам. Това ще е основното, но без детайлите не може да изпъкне историческата истина. А имам и огромен личен опит, зная удивително много подробности, от които и да искам няма да мога да се освободя... А пък ония там другари искат да ми отнемат правото да се смятам българин! Как ще се споразумявам с такива хора? Ние не искаме да присъединяваме Македония към България, но искаме всеки човек да има свободата да се смята такъв, какъвто е...

В това време дойде и Тодор Харманджиев, разумен патриот и страстен любител на разговори за Македония... Изтекоха нови два часа в спомени и размисли за

нашата национална трагедия.

Много бъбрахме, но може ли всичко да се запомни. И нужно ли е? Смятам, че нужно и важно да се запомни и отбележи точно онова, което може да има значение.

Този пространен цитат от спомена дневник на критика, подготвен за печат, е, може да се каже, представителна извадка от архивната папка "Димитър Талев", съхранена от Божанка Константинова. Дневникът възпроизвежда точни диалози, очевидно записани веднага след приключването им, съпроводени с размисли в момента, а по-късно преписани на машина и отново премислени внимателно текстове.

В своята еволюция към усвояване на каноните и изискванията на "социалистическия реализъм" Георги Константинов съвсем целенасочено проявява изключително старание и безспорни професионални умения. В едно той е убеден и последователен и преди да му се наложи този важен и животоспасяващ за него и семейството му компромис – във възпитателната и извисяваща роля на литературата и изкуството, в основната задача на писателя – да бъде "съвест на народа". Истината е, че той не отстъпва нито за миг от този свой нравствен идеал и "грехът" да редактира и пренаписва книгите на редица бездарни писатели соцреалисти (за да обезпечи материално семейството си и за да има правото да упражнява професията си), той изкупва с непрекъснатото търсене на начини и пролуки да пише за най-големите и най-достойните български писатели и книжовници от Възраждането до неговата съвременност; изкупва го и с умението си да открива талантливите млади литератори и да им помага безкористно и всеотдайно.

И Георги Константинов, и Димитър Талев споделят

убеждението, че истинският, роденият писател може и е длъжен да каже своите истини на хората при всички обстоятелства, да им вдъхне кураж и воля. От своя страна съвсем естествено, първоначално сковани и уплашени от настъпващия тоталитарен ужас и студ, те са се уповавали на силата на мощната читателска аудитория. Дори когато е поставен в социална изолация и му е забранено да печата, Димитър Талев още по-категорично усеща силата на призванието си, която му помага да превъзмогне и преодолее трудностите на бита, физическите болки и страдания – по възрожденски.

Днес, когато литературните текстове са лишени от тези свои задачи и функции, когато отново настъпи времето на по-малките и по-компактни литературни общества, на индивидуалните предизвикателства в изкуството, на постмодернистката свобода да правиш каквото можеш или каквото искаш, може би е естествено да отпадне и тази самоувереност в собствената мисия у талантливия писател и литератор. Но, струва ми се, че и днес съществуват и продължават да възникват духовни оазиси, малки територии на приятелствата, които все още не са се установили достатъчно във времето, за да се превърнат в негов белег. Господстващото посттоталитарно отчуждение и духовен разпад ми внушават усещането, че се намираме в самия център на безвремието – между онова здраво "обикновено приятелство", в което се оцелява, и другото – "необикновеното, празничното", което очаква да бъде припознато и което, доказано, е най-естествената и благоприятна среда за раждането на изкуството, за духовното ни оцеляване.

Образът на твореца Димитър Талев непосредствено след смъртта

(Първи реакции)

Антония Велкова-Гайдарджиева

Много са аспектите, които биха могли да приобщят делото на един писател към националната йерархия на творческите личности, респективно да го вградят в националния духовен пантеон. Обикновено за наследството на твореца говорят неговите съвременници или потомци, т.е. създава се неговият синхронен или диахронен културен образ. Между тези две типологични алтернативи стои още една възможност, а именно да се погледне на личността и сътвореното от нея в момента на смъртта. Бих казала, че една от адекватните оценки на твореца е реакцията, свързана с неговата смърт. Колкото и да са подчинени такива заключения на паремията "За мъртвия или добро, или нищо", фактът на загубата мигновено преобразява образа на личността. Реакцията спрямо нейната смърт се оказва един от възможните ѝ автентични портрети.

Именно този прагов психически, рационално и подсъзнателно напрегнат миг, свързан с кончината на Талев, ще

проследя в настоящия преглед, който няма претенцията да е изчерпателен. Условно разграничавам оценките по време на самата смърт от тези по време на жизненото или посмъртно битие на твореца. Тъкмо на прага страстите са и не са уталожени, истините се казват, но и лъжите не се премълчават, апологията върви редом с отрицанието. Може да се каже, че около смъртта на Талев негативни интонации, уязвяващи подхвърляния, озлобени езици почти липсват. По-интересен е механизмът на премълчаването, завоалирането и преиначаването от страна на институционализирания Свръхглас.

Много пъти е ставало дума, че тенденциозно идеологемното слово е гръмко, помпозно, декларативно, но че то не прекосява пластовете на историко-философското и художествено-митологичното. В това кратко изложение за основа използвам реакцията на българската културна общественост в родната периодика през есента на 1966 г. и коментирам пласта на неподправения експресен отклик, на литературнопублицистичното и реторичното. Не пренебрегвам факта, че омилетичният жанр и в по-широк смисъл проповедническият, свързан с културата на погребалните полета, има своята специфика, изисквания, канони, които в случая не са обект на наблюдение.

Естествено е в титулната, "фронтова" страница на в. "Литературен фронт" от 27.X.1966 г., озаглавена "Прощаване с Талев", да се оповести позицията на Г. Джагаров – председател на Съюза на българските писатели, на Дико Фучеджиев – секретар на партийната организация на съюза, на Павел Матев – председател на Комитета по културата и изкуството, а във в. "Работническо дело" се публикува некролог от името на Т.Живков, Митко Григоров, Т.Павлов, Г.Кулишев и др. Чрез тях говори институционализираният глас на времето, а той, няма съмнение, е единосъщ, монолитен, силов във всички аспекти на площадното сло-

во – и като семантика, и като ритъм, и като стилистика.

Дълго време ме вълнува дуалистичният модел, който се създава у нас от 20-те и 30-те години на века в пластовете на културата, и рецидивите, които носи този модел до наши дни. В него има нещо страшно – полярният тип мислене, обсебил българското общество и досегнал върховните светини на нацията, изобщо усетът за свещеното, за сакралните енергии между живота и смъртта. В тази връзка дали казаното от Г. Милев за "септември" като символ, който означава пълното разцепление в българския дух, не се оказа романтичен порив, атакувал изначалната народностна идея за съборността...

Разбира се, че през 60-те години не може и да се помисли за официално, откровено делене между културтрегерите на леви и десни. Но бариерата съществува между творческия и овластения дискурс. В случая ме интересуват оформилите се две парадигми при срещата със смъртта на уникалния български епик. Две парадигми, очертаващи духовното пространство на инак единната нация в нейния социалистико-прозелитски възход. Ако в първите страници на периодиката се поместват словата на репрезентативните личности на властта, в по-"маргиналните" се съприкосновяваме с прощалните изповеди на автентичните ваятели и тълкуватели на словото: със "светската омилетика" на П. Вежинов, Г. Константинов, Г. Стоев, Б. Ничев, И. Волен, Ст. Каролев и др. В тези текстове фигурите на Талевите изпращачи добиват проповедническа осанка, тъй като са скътали неподправения страдалчески в конкретната ситуация и героически във времето Талев лик. Те наистина са апологетично сакрализиращи, но и углъбено уравновесени. Те нямат нищо общо с вменяващата партийна апологетика.

И двата модела, както обикновено става с големите личности, огласяват величието на починалия, неопровер-

жимия му талант, духовната му мощ и т.н. Но още оттук тръгват и различията. Г. Джагаров започва "агиографския си разказ" със следната опозиция, уязвяваща рожденото място на писателя: "Д. Талев е роден в гр. Прилеп. Но ако люлката му се е люляла там, гробът му ще се зеленее в София – столицата на социалистическа България." А ето каква е поантата в прощалното слово на литературния историк, критик и теоретик Б. Ничев: "И в миговете, когато българската земя ще приеме тялото му, не едно българско сърце ще се свие от болка. А ще трепнат в болезнена тръпка може би и жилавите стволи на оня здрав чинар, който стои впил дълбоко корени в родната земя на писателя, в двора на една прилепска черква, там, където е преминало детството на Талев и накъдето бяха отправени най-топлите синовни чувства на голямото му сърце." Всъщност литературоведът приповдигнато коментира екзистенцията на живото-смъртния кръг; мистиката на гласовете, свързващи рожденото и смъртно лоно. Така, както майка Султана и майка Македония във визиите на Талев са въплъщение на родовата памет в нейните метафизични измерения. Те са носителки на рождество, но и приемници на смъртта. В този смисъл Б. Ничев говори за единството на рожденитe и смъртните енергии в Талевото битие. Докато Г. Джагаров (и може би не той, а неизбежната за битието на поета по това време идеологема) разделя смъртта от живота: Талев е роден в Прилеп, но гробът му ще е в социалистическа София.

Единият модел си служи преди всичко с неизменните репрезентации от рода на: "Блъскан от ветровете на историята, трагично впил в себе си мъките на родния си край, Д.Талев най-сетне намери своя стожер в идеите на българската комунистическа партия, сля се със строителите на социализма..."; поредицата романи епопеи са "художествени паметници на социалистическия реализъм"; "Смисъла

на своя живот и пожара на своя талант той посвети на българската социалистическа нация." Според идеологическата номенклатура не е толкова важно, че Д. Талев е национален епик и мощен рефлектор на националните съдбини, а че е "член на управителния съвет на Съюза на българските писатели", "лауреат на Димитровска награда", "носител на ордена Народна Република България", "художник реалист" и като такъв проявява "непресъхващ интерес и грижа за развитието на нашата социалистическа литература" и т.н., и т.н.

Може да се каже, че некрологът е особен "номенклатурен жанр", подчинен на специфични изисквания. Но освен всичко друго некрологът е интимно послание, последен словесен жест, отправен към починалия. Некрологът е заупокойна молитва и проверка на съвестта, разумно-мистичен знак. Посредством него най-синтетично и магнетично човекът досяга смъртта.

И така, представителите на условно определения първи модел институционализират Талевата личност като маг на социализма, като "вожд" на партийната литература – нещо органически неприсъщо за творчеството му. Едва ли е случайно, че те премълчават безкрайните унижения, мъчения, лагери, съсипано здраве. Но едва ли е случайно и че в същото "Работническо дело" Илия Волен не ще пропусне да припомни нелеките условия, при които е писал първата книга от тетралогията: "Седеше на работната маса в с. Обеля, докато се протъркваше кожата му; жена му сменяше топлите тухли под краката му..." [1]. А на Илия Волен можем да се доверим не само заради семинаристкото му образование, тясно обвързващо го с ритуалите около смъртта, но и заради народорелигиозния му мироглед, от позициите на който той приема изпращането на мъртвия като йерофанен акт. Тъкмо затова за разказвача: "Талев беше героична натура, изковаваше сам съдбата си." Очевидна е огромната

пропаст между двата "езика", говорещи за Талевата смърт. Единият е клиширан, студено дистанциран, официозен. Другият е топъл, интимен, той навлиза в ритуалните и митични дълбини на традициите, свързани с погребалното поле. За типологията на овластения език Талев е един от плеядата соцреалисти, един от многото носители на Димитровска награда. Докато в реквиемния език на Генчо Стоев, Г. Константинов, Б. Ничев Талев е уникален феномен в духовната ни съдба. "В литературата ни няма да се повтори явлението Талев. Защото големи двойници и подобия в изкуството са невъзможни" – настоява Г. Стоев.

Показателно е още нещо: институцията се стреми да конвенционализира живота и смъртта с оглед на конкретно-историческата конюнктура; дискурсът на творческите гласове отпраща към отвъдвременното и отвъдинституционалното. А какво може да е то, ако се позовем на "иронично-либералното" питане на Ричард Рорти, "ако не човешката солидарност, нашето взаимно признаване на общата ни човечност". И другодвойственото зрение е духовно: "Душата има две очи, пише Ангелус Силезийски, – едното гледа времето, другото е обърнато към вечността."

Ще обърна по-голямо внимание на два семантично и емоционално наситени текста: единия от 22 октомври в бр. 43 на в. "Народна култура" -"прощалното" на литературоведа Б. Ничев; другия от 27 октомври в бр. 44 на същото издание – реквиемното слово на белетриста Г. Стоев. Защо тъкмо на тях се спирам. Защото те представят в широконационален смисъл автентичния глас на Твореца в неговите индивидуални ипостаси. И защото единият е значителен талант в полето на критикооценъчното, другият – в руслото на художественото повествование.

Двамата по своему говорят за най-скъпоценния "екстракт" на епическото повествование – за Талевия Етос; за онзи аедски усет, който изтръгва поетически енергии от

етиката на българския дух. Точно тази вътрешна озареност на Талевия наратив убягва от репрезентациите на настъпателно градивния идеологически дискурс, който трудно се поддава на либерални компромиси, пренебрегващи всяка социална цел, щом води до жестокост. А глобалистично погледнато, Талевият наратив е съпротива срещу духовния колапс, в който е попаднала националната общност от 50-те години, когато основните стойности на нацията като земя, дом, род, религия, език са, меко казано, поставени под съмнение.

В "некролозите" на Г. Стоев и Б. Ничев се открояват онези дълбоки, провиденчески очи, символ на върховното съзнание, на любовта, на човешкото и вселенното. Онези широко отворени очи, опиянени от великото и многолико чудо на живота, но и прозрели в живота след смъртта. "Аз си представям – пише Г. Стоев – как е наблюдавал през тия месеци своята стара познайница смъртта". Действително в концепцията на "бившия македонски хъш" смъртта е част от наредбата на божественото, духовен излаз към вечността. Смъртта е част от космическия, национален и интимен кръговрат. А Талевите "многобройни очи, дошли от различни времена, са свикнали да разпознават отдалеч смъртта": "Ето този чифт – продължава Г. Стоев – ... това са старите очи на Султана. Те разбират може би, че така и трябва да завърши всичко според правилата на живота. Тези очи няма да пожалят открито своя създател, защото са обръгнали на мъка, защото са събрали в себе си мъдростта и мъжеството на поробения народ." Наистина тези очи-въглени на майката, застанала на прага на дома, за да брани неговите стойности, не ще издадат скръбта си, а сурово и стоически ще срещнат смъртта. Матрицата, която предопределя негаснещия огън в тези очи между доброто и злото, между греха и изкуплението, между извисяването и падението е предначертана от корените, от архетипно-

то светоусещане, от изконните ценности, завещани от дедите. Горенето на тези очи е горене-мисия, жертвоприношение; горене-борба за родовата идентичност, но и метафизическа битка, защото е горене в името на уникалните и универсални стойности на рода.

Разбира се, че в историческия ход на този калѐн сред "ужасите на историята" род проблясват и други пламъци в други очи: "Очите на Лазар Глаушев... ще преценят не може ли да бъде обласкано и отложено това, което вече е спряло пред вратата му, но сетне ще го приемат спокойно, с достойнството на революционера." Или неукротимата сила на единственото око на Райко Вардарски. Казват, че единственото око е символ на същността и на познаването на Бога. Сред стъгдите на българското историческо време бдят и много още очи – "царствено зрящите очи на Самуила, заети в борба със смъртта", "или пък нищо невиждащите очи на ослепеното българско войнство". (Г. Стоев) От древни времена слепотата е белег на мъдрост и ясновидство. Често пъти слепи са пророците. Така за Талев между слепотата и зрението се раждат българските прозрения, постига се проглеждането за самородния и уникален български път в битието. "Не случайно – споделя Б. Ничев – най-любимия си герой той бе нарекъл Борис Глаушев – Милостивия. В това има... нещо твърде интимно и автобиографично..."

Няма спор, че за философите, за тези, които рефлектират върху случилото се, историята е не само събитийният ход във времето, но и карма, дълбоко интимен живот. Ето защо, след като "познаваше огорченията на личните блуждения и обидните абсурди на историята", Д.Талев според Б. Ничев "се бе издигнал над всичко това с благородството и всеопрощението на мъдреца, който дълбоко вярва в народа си и историческия смисъл на неговото съществуване".

Даже и да не продължавам с пространен анализ на

посочените два "светско-омилетични" модела, виден е яркият контраст на техните послания. За единия модел Талев е лауреат на Димитровска награда, народен представител, член на управителен съвет; за другия – е бившият македонски хъш, мъдрецът, Милостивия...

Във визиите на едните той е политическа фигура, на другите – жрец, духовен маг. Според П. Матев Талевата галерия образи е политическо и патриотично съкровище; според Г. Стоев Талев е писател-магесник и само той може: "да изтръгне от подземните селения сенките на предците и да ги върне под слънцето. За да ни кажат те откъде идваме ние, които крачим по великия път. За да ни предадат своите горчиво платени прозрения и заръки." Наистина два полярни по мислене, дух и манталитет механизма на етикиране на Талевото присъствие в духовното ни пространство. Единият механизъм титулува това присъствие преди всичко от идеологическа и политическа гледна точка; другият – от висотата на народосъборното начало.Какво тогава са творбите на Талев? – битови и политически романи или синкретизъм между най-значителните традиции в литературата ни: вазовската изобразителна стихия и психологическия хуманизъм на Йовков.

Всички, почти без изключение, говорят за родството между Вазовия и Талевия епос. По думите на Г. Стоев даже и да не се роди трети творец във вазовско-талевския вододел, "ние можем да говорим за известна кръгова завършеност на един от генералните, национално значими литературни процеси". И според И. Волен Талев е съвременният ни Вазов. В същото време, без да се противопоставя на Вазов, Талев доработва на ново равнище националната идея в период, в който фундаменталните измерения на нацията като бащино огнище, земя, род, вяра са разклатени. С други думи, Талев епопеизира трагическата страна на националното съзнание и характер. Отвъд пластиката на

грандиозния му епос са езикът, земята и миналото, т.е. "вътрешният мит на историята" (Бердяев). И Ст. Каролев в словото си от 23 октомври във в. "Работническо дело" подчертава, че Талевият талант се разгръща в изобразяването на трагизма. Именно не героичната патетика е присъща на епоса му, а вътрешният драматизъм на историята, трагическият патос на борбата, страданието на духа, губещ своите корени. Защото българската земя и в частност македонската, както у Паисий, е харизма – божа отреденост, свещено пространство, в което живите разговарят с мъртвите. Илия Волен споделя: "Когато го наричах, по приятелски, Паисий на македонците, той меко, хубаво се усмихваше." И има защо – нещо стародавно, изконно българско диша в монументалния му наратив, "нещо от изкуството на старите резбари и иконописци".

Винаги ме е впечатлявало одухотвореното споменно слово на Г. Константинов за неговите съвременници. Писателят умее да превърне обективния факт във вълнуваща, магическа среща на живите с мъртвеца. Близък на Талев от университетските му години, Г. Константинов говори за романиста с особена, братска съпричастност: "Беше избягал от Македония, понесъл в ранената си душа мечтата на Милостивия." Според експресивния език на приятеля в творчеството си Талев е излял "горчивия опит", "трагичната обич към родината", "неугасналата светлина на лелеяния идеал". И не случайно рецензията му за "Гласовете ви чувам", излязла малко преди смъртта на писателя, е озаглавена "Слънчевата мисъл за братството и обичта". Защото, не може да се отрече, в романите си Талев е "побрал България" – с нейната горчивина, трагична обич и лелеяни идеали.

Един месец след кончината на писателя в. "Пулс" публикува размислите му за историческия роман под наслов: "В миналото са корените на настоящето." Казаното

впечатлява с интимната си откровеност, с онова сублимативно сливане на личностна и общностна съдба, характерно за трагиците и поетите. За Самуил например историческите съчинения са съхранили много малко данни: "Но аз го виждам през вековете – възторжено споделя Талев. Виждам даже сълзите на очите му, когато гледа безкрайната върволица от ослепени войници." Ето затова можем да твърдим, че Талев е един от автентичните метафизици на националната съдба с тази негова вреченост в мъчениците земя: "Никога не съм преставал да обичам Македония... Постоянно съм в напрежение, дори в съня си. Така заживях с героите си, разговарям с тях, сънувам ги..."

Тук е мястото да припомня поетическата изповед на Ат. Далчев "Към родината" от 1965 г., която само в няколко строфи съдържа Талевата романова концепция:

... И българин съм не заради твойта слава
и твойте подвизи и твойта бранна сила,
а зарад туй, че съм безсилен да забравя
за ослепените бойци на Самуила.

Да търси, който ще, във теб сполука бърза
и почести и власт със страст една и съща,
страданието мен по-силно с теб ме свързва
и нашата любов в една съдба превръща.

Безспорно става дума за две аналогични визии: едната впечатлява с поетическия си синкретизъм, другата с епическия си размах. Симптоматично е, че се появяват сравнително в едно и също време, когато разклащането на националните стойности добива катастрофални размери. И двете творби, всяка по своему, разтърсват с трагическия си заряд. Едва ли е нужно да припомням, че и Ат. Далчев, и Д.Талев са колоси в националната ни литература. Свързва

ги не само македонският им корен, но и клетвеното, безусловно сливане със страданията на земята-рана.

И смъртта на Талев, както тая на героите му, е изконно българска и метафизична – красиво и мъжествено прощаване с живота. Последният му миг вероятно е бил жилава борба със смъртта и люцкановски жест към хората, останали след него. Именно за мистиката, за великото тайнство в смъртния час на твореца говори Б. Ничев: "Талев е починал в ранните часове на деня... това бяха ония мигове в творческото му ежедневие, когато отново идваше при него и се събираше около работната му маса мълчаливата дружина на неговите любими герои. Тогава той разговаряше със своята Ния и със своя Рафе Клинче, общуваше с Лазар Глаушев и Катерина, споделяше мъката на своята незабравима Султана. Той им бе дал всичко от себе си, те му дадоха смисъл и съдържание за неговия труден и красив живот..." Такава е и характерологията на Талевия епос – единен родов текст, повествуващ за изконния племенен стремеж към съборна хармония и трагическото съзнание за нейната непостижимост в реалния исторически, геополитически, утопичноглобалистичен, но разсечен от граници и братоубийства свят на смъртните. Неговата Султана с цената на всичко се превърна в Автор на реда, на антипромяната в името на съхранението на патриархалния род.За да прозре, без да си признае, разбира се, че ограниченият от крайности човек е неспособен да служи едновременно на всички ценности. И все пак според философите – да се разглежда животът на една общност като драматичен наратив, означава този живот да бъде възприеман като стремеж към самонадмогване.

И така, можем ли да припознаем в коментираните слова на разлъката с Талев неговия човешки и творчески портрет. Къде да го търсим – в открито необявения разнобой на оценките между посочените два модела или и в

двата заедно. И най-вече в органичността между езиците на синхронията, езиците на прага между живота и смъртта и езиците на посмъртното писателско битие. Въпреки огромните различия помежду им всички са единодушни, че "Талев живееше извън физическите норми на времето, за него не съществуваха границите на човешкия живот и бремето на годините." (Д.Фучеджиев)

Много от умовете на световната хуманитаристика са изпитали по различни пътища мъките към прозрението за божествено предопределената съдба на народите, за да ги няма вавилонските стълпотворения. Някои от тях (П.Рикьор) апелират към преосмисляне и обединяване на две абсолютно различни традиции, познати от историята за смъртта и възраждането на един народ: на Авраам и на Яков – традицията на бащите, и тази на Мойсей, на синовете. На майките и дъщерите, на Султана и на Катерина – съдбовното свързване с миналото през спомена за унищожението в чувствителната душа на Милостивия.

В споменатия вече "прощален брой" от 23 октомври на "Работническо дело" главният режисьор на Народния театър на младежта Н. Люцканов предава някои телеграфно изречени мисли на самия Талев по време на двете постановки на "Железният светилник" и "Преспанските камбани":

"Всеки човек поне веднъж в живота си би искал да бъде Катерина!"

"Нашето изкуство не може без идеал. Лазаровци винаги ще са ни нужни..."

"Без Райко Вардарски и Рафе Клинче животът би стоял на едно място."

"Ния ли? Нужен е естетически идеал..."

Животът на една национална общност е невъзможен без своето "войнство от метафори", без своята поетизирана и трансцендентираща култура, без въображението на

пророците, за които Дюи говори, че е главният инструмент на доброто, че изкуството е по-морално от различните видове морал. Защото: "Моралните пророци на човечеството винаги са били поети, дори и да са говорили в свободен стих или чрез притчи."[2]

Навярно с това изложение съм успяла да загатна проблема за една от възможните оценки при опит за митологизация или демитологизация на творческата личност. Защото ако в хода на литературната конюнктура разнобоят в "присъдите" е неизбежен, мигът на смъртта, априори, предопределя възможността за един по-траен ипостас на писателя и неговото творчество, който да го отведе в Пантеона на националните йерофании.

---

[1] Волен, И. Светилникът. "Раб. дело", бр. 296, 23. окт. 1966 г.

[2] John Dewey, Art as Experience (New Jork: Capricorn Books, 1958), по Р.Рорти, Случайност, ирония и солидарност, С., 1998.

Съдържание

ТАЙНАТА БИОГРАФИЯ
В. "Литературен форум" бр. 28, 29 от 22 и 29 септември 1998 г.

Слово за Димитър Талев - ***Светлозар Игов*** 7
Димитър Талев и неговата философия за добро и зло - ***Жана Николова-Гълъбова*** 26
Дом на пътя на историята - ***Иван Станков*** 51
Несбъднатият диалог - ***Росица Игнатова*** 62
Духовно близки - Димитър Талев и Емилиян Станев - ***Радка Пенчева*** 70
Завръщане. Разговор с Братислав Талев - ***Владимир Попов*** 78
Спасихме го, да е жив и здрав! - ***Йордан Вълчев*** . 89
Кой гасеше "Железният светилник" - ***Веселина Станишева*** 94
Несретата е грозна и омразна. Писма от Димитър Талев до Георги Константинов - ***Елка Константинова*** 100
На помощ да ни е златният! - Писма от Димитър Талев до писателя Димитър Спространов - ***Владимир Спространов*** 108
Тайната биография - ***Цвета Трифонова*** 120
И преди, и след това - ***Марин Георгиев*** 144
Няколко докосвания - ***Младен Сърбиновски*** 147
Може ли да се рисува на български - ***Александър Лепавцов*** 156
За Димитър Талев и съвремието ни - ***Александър Лепавцов*** 161
Трите начала на Талев - ***Владимир Талев*** 165

ПОСЛЕДНИЯТ ВЪЗРОЖДЕНЕЦ

Научна сесия на Института за литература при БАН, 8-9 октомври 1998 г.

Встъпително слово - **Константин Косев** 171
Последният възрожденец - **Стоян Каролев** 173
Димитър Талев и българският исторически роман - **Васил Балевски** 182
"Железният светилник" - психография на пробуждането - **Катя Янева** 191
Иконостас за Султана - **Петко Тотев** 204
Бит и битие на българите в повестта "Последно пътуване" - **Емилия Алексиева** 212
Публицистиката на Д. Талев във вестниците "Македония" и "Зора" - **Цвета Трифонова** 223
Неосъщественият път към драмата - **Мариета Иванова** 241
Различният Талев - **Вихрен Чернокожев** 251
Детската книжка на Димитър Талев - **Ивайло Христов** 258
Д. Талев и Хр. Огнянов - лични и творчески взаимоотношения - **Георги М. Григоров** 266
През годините. Г. Константинов за приятелството му с Д. Талев - **Надежда Александрова** 270
Образът на твореца Димитър Талев непосредствено след смъртта. Първи реакции - **Антония Велкова-Гайдарджиева** 284

Библиотека

Българска сбирка

1. Антология
Литературен форум 90/92 – 1993 г.,
съставител Владимир Попов
2. Ивайло Петров –
"Преди да се родя и след смъртта ми" – 1993 г.
3. Илия Бешков –
"Еротика",
Любен Дилов –
"Сексуалният живот при тоталитаризма" – 1993 г.
4. Георги Данаилов –
"Спомени за градския идиот" – 1993 г.
5. Йордан Радичков –
"Прашка с послеслов от камъни и думи" – 1994 г.
6. Вера Мутафчиева –"Белия свят" – 1994 г.
7. Иван Богданов –
Българска литературна периодика – 1995 г.
8. Антология на българския символизъм –
съставител Иван Теофилов – 1995 г.
9. Константин Павлов –
"Репетиция за гала танц" – 1995 г.
10. Калина Ковачева –

"Да не забравя" – 1995 г.
11. Ивайло Петров –
"Божи работи" – 1995 г.
12. Димитър Коруджиев –
"Преди да се умре" – 1995 г.
13. Желю Желев –
"Интелигенция и политика" – 1995 г.
14. Йордан Попов –
"Пчеларят злодей" – 1995 г.
15. Георги Величков –
"В хаоса на демокрацията" – 1996 г.
16. Владо Даверов –
"Възторжен и див" – 1996 г.
17. Димчо Дебелянов –
"Стихотворения" – 1996 г.
18. Николай Кънчев –
"Галактизиране на празнотата" – 1996 г.
19. Рашко Сугарев –
"Свободен до неправдоподобност" – 1996 г.
20. Радой Ралин –
"През есенната улица" – 1996 г.
21. Маргарит Жеков –
"Биографични метафори" – 1997 г.
22. Любен Дилов –
"За мъртвите или добро, или смешно" – 1997 г.

23. Стефан Гечев –
"Бележник" – 1997 г.
24. Петър Алипиев –
"Стихове и преводи"
(на български и унгарски език) –1997 г.
25. Георги Данаилов –
"За Жан-Жак Русо и други глупости" – 1997 г.
26. Ивайло Знеполски –
"Езикът на имагинерния преход" – 1997 г.
27. "Покрайнините на сърцето" – литературна антология, съставител Благой Димитров – 1997 г.
28. Димитър Стефанов –
"Час за себе си" – 1997 г.
29. Асен Разцветников –
"Стихотворения и поеми" – 1997 г.
30. О. Шурбанова, Ст. Грозлеков, Ем. Иванов
"Автономията живот. Диалози с бележити българи в чужбина" – 1997 г.
31. Марко Ганчев –
"Триумфалните арки към литературата" – 1998 г.
32. Йордан Палежев –
"Скални приписки – 1998 г.
33. Евгени Кузманов –
"Когато се събудиш в пропаст" – 1998 г.
34. Петър Първанов –
"Светлинна трева" – 1998 г.

35. Янаки Петров –
"Урокът на цветята" – 1998 г.
36. Александър Томов –
"Избрани разкази" – 1998 г.
37. Деница Банчева –
"Мигът върху опорите" – 1998 г.
38. Кристин Димитрова –
"Лица с преплетени езици" – 1998 г.
39. Алек Попов –
"Пътят към Сиракуза" – 1998 г.
40. "Книга за Талев" – 1998 г.,
съставител Владимир Попов

Българска сбирка

Васил Колев
тел. (02) 981 32 65
(02) 988 10 69

КНИГА ЗА ТАЛЕВ

Редакционна колегия:
Елка Константинова,
Владимир Попов,
Марин Георгиев

Художник Яна Левиева
Коректор Даниела Бозева
Предпечатна подготовка "Литературен форум"
Формат 32/84/108

ISBN 954-9502-34-1

БИОХИМ BIOCHIM

ТЪРГОВСКА БАНКА
1040 СОФИЯ, ул. "Иван Вазов", 1
Тел. 86 16 9; 980 65 10; 960 49 26
Телекс: 23862; 23863
Телефакс: 981 91 51

COMMERCIAL BANK
1, Ivan Vazov Str. - 1040 Sofia
Tel. 86 16 9; 980 65 10; 960 49 26
Telex: 23862; 23863 cbb bg
Telefax: 981 91 51

- ЕДНА ОТ НАЙ-ГОЛЕМИТЕ ТЪРГОВСКИ БАНКИ В БЪЛГАРИЯ
- 16,8 МЛРД. ЛЕВА ОСНОВЕН КАПИТАЛ
- НАЙ-РАЗВИТАТА КЛОНОВА МРЕЖА В СТРАНАТА
- НАД 550 БАНКИ - КОРЕСПОНДЕНТИ В ЧУЖБИНА
- НАЙ-БОГАТА ГАМА ОТ БАНКОВИ УСЛУГИ
- ЧЛЕН НА S.W.I.F.T.
- НОСИТЕЛ НА ПРЕСТИЖНИ МЕЖДУНАРОДНИ НАГРАДИ

СТАБИЛНАТА ДЪРЖАВНА БАНКА

библиотека българска сбирка